

Természeti kihívások – társadalmi válaszok

Kiss Andrea, Laszlovszky József, Magyar Erzsébet,
Rácz Lajos, Christoph Sonnlechner, Vadas András,
valamint Haraszti Szabó Péter tanulmányai

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2014. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2014-ben a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 55. *Viselet, öltözködés*
- 56. *Iskola, nemzet, társadalmi mobilitás*
- 57. *Egyház, társadalom, konfesszionalizáció a kora újkorban*
- 58. *Lakások és házak Budapesten 1870–1945*

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!

Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
A kedvezményes előfizetési díj 4500 Ft, egy szám ára 1250 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.

UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

Nonprofit szervezetként lehetőségünk van
az adóbevallások 1%-os felajánlásainak fogadására.

Kérjük, ha úgy ítéli, tiszteljen meg minket támogatásával.

Adószámunk: 18255030-1-43

Nevünk: KORALL TÁRSADALOMTÖRTÉNETI EGYESÜLET

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR főszerkesztő
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, Benda Gyula Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Természeti kihívások – társadalmi válaszok” című blokkunkat
Czuch Gábor és Majorossy Judit szerkesztette.

A szám olvasószerkesztője Mantuano Orsolya volt.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap,
és olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

Címlapon a skóciai *Craigmillar* vár külső falának részlete.
Fotó: Majorossy Judit.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

TARTALOM

Rác Lajos	„Kerülöm az akadémiai zsargon használatát.” Interjú John Robert McNeill környezettörténésszel	5
-----------	--	---

TERMÉSZETI KIHÍVÁSOK – TÁRSADALMI VÁLASZOK

Sonnlechner, Christoph	„Ökológiai lábnyomok” a késő középkori Bécsben	19
------------------------	--	----

Kiss Andrea – Laszlovszky József	Árvíz hullámok a Dunán? A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és kora újkorban	36
-------------------------------------	---	----

Vadas András	Katasztrófa(történet)? Az 1880. évi zágrábi földrengés példája	66
--------------	---	----

Magyar Erzsébet	Budapest parkjai, 1870–1918. A szisztematikus városi zöldfelület-politika megjelenése	89
-----------------	--	----

Rác Lajos	Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról	118
-----------	---	-----

Haraszti Szabó Péter	A 14. század eleji megye kereskedelemirányító feladatai és a honor rendszer	133
----------------------	--	-----

FÓRUM

Bódy Zsombor	Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián „A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944” című könyve kapcsán	160
--------------	--	-----

Ungváry Krisztián	Válasz Bódy Zsombornak	172
-------------------	------------------------	-----

KÖRKÉP

Szilágyi Márton	Ligatura: szándékok és eredmények. Egy irodalomtörténeti könyvsorozatról a szerkesztő nézőpontjából	179
-----------------	---	-----

KÖNYVEK

Módszerek és eredmények a hazai környezettörténetben Kázmér Miklós (szerk.): Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. / Környezettörténeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében.	– Vadas András	186
Reneszánsz nők, papok, parasztok és a mikrotörténelem mint alvállalkozó Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.	– Szijártó M. István	194
John Robert McNeill: Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete.	– Kresák Eszter	203
Vadas András: Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban.	– Simonkay Márton	208
Regina Fritz: Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944.	– Laczó Ferenc	212
Jobst Ágnes: A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához.	– Baráth Katalin	216
Szerzőink		220
Contents		222
Abstracts		224

„Kerülöm az akadémiai zsargon használatát.”

Interjú John Robert McNeill környezettörténésszel

John Robert McNeill a Georgetown Egyetem professzora, 2011 és 2013 között az Amerikai Környezettörténeti Társaság (American Society for Environmental History)¹ elnöke. A környezettörténet a történettudomány azon kevés területének egyike, amely amerikai alapítású, s az amerikai kutatás lépéselőnyét jól mutatja, hogy az 1977-ben alapított ASEH létrehozását csak mintegy negyedszázaddal később (2001-ben) követte az ESEH, az európai testvérszervezet (European Society for Environmental History)² megalapítása. Az Egyesült Államok történetész társadalmának mintegy tíz százaléka a környezettörténészek elismert szakmai közösségéhez tartozik. McNeill professzornak 2011-ben jelent meg magyarul a *Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete* című monográfiája.³ A könyvet, melyet tizenegy nyelvre fordítottak le, a *The Times* felvette a valaha volt legjobb tudományos könyvek listájára, bár maga a szerző ezt a munkáját nem tartja tudományos műnek. McNeill professzor 2011 őszén, a könyvbemutató alkalmával járt Budapesten, s ekkor előadásokat is tartott az ELTE Bölcsészettudományi Karán, az Atelier Európai Társadalomtudományok és Historiográfia Tanszék szervezésében, valamint a Közép-Európa Egyetemen. Az alábbi interjú azonban valamivel később, 2012 novembere és 2013 júliusa között készült vele. Abban állapotunk meg, hogy egyszerre csak egy kérdést küldök el neki, és mindig a válaszhoz igazodva fogalmazom meg a következőt: reméltem, hogy párbeszédünk ilyen módon hasonlít valamelyest az élő beszélgetéshez.

☐ *Hogyan határozná meg az identitását egy magyar történész számára?*

Ami az identitásomat, legalábbis a szakmai identitásomat illeti, környezettörténészként, illetve egyetemes történészként határozom meg magam. Az 1980-as évek óta született munkáim zömét a modern világ környezettörténetéről írtam, s ezek némelyikében a fejleményeket környezettörténeti vagy más aspektusból, globális nézőpontból szemléltem.

☐ *Az, hogy történész lett, az Ön vagy a családja döntése volt?*

Nos, amit ennek kapcsán először meg kell említenem, az, hogy az apám és a nagyapám egyaránt történészek, és már gyermekkoromban is a példaképeim

¹ A társaság honlapját lásd: aseh.net (Utolsó letöltés: 2013. október 15.)

² A társaság honlapját lásd: eseh.org (Utolsó letöltés: 2013. október 15.)

³ McNeill, John Robert 2011: *Valami új a nap alatt. A huszadik század környezettörténete*. Ursus Libris Könyvkiadó, Budapest.

voltak. Ennek ellenére az első iskolai szerelmem a matematika volt, és még egyetemistaként is azt választottam fő tárgyamnak. Az Egyesült Államokban ugyanakkor a nem bölcsész hallgatók melléktárgyként gyakran felveszik a szabad bölcsészetet. Én is ezt tettem, és az első két évben a matematika mellett hallgattam irodalmat, antik tanulmányokat, fizikát, szociológiát, antropológiát és történelmet is. Majd a harmadik évben, köszönhetően a lineáris algebrával vívott, változó eredményű küzdelmeknek, arra a következtetésre jutottam, hogy talán nem is való nekem a matematika. Ez jelentette a fordulópontot az életemben, mert ekkor, 19 éves koromban végleg a történelem felé fordultam. Azt azonban, hogy a történettudomány területén próbálok karriert építeni, csak egy évvel később, az egyetem utolsó évében döntöttem el. Ahogy most így visszaemlékszem, ez a döntés egyben a képzelőerőm kudarcát is jelentette. Elképzelhető, hogy örömet leltem volna például az újságírásban is, de nem tudtam, miként kezdjek hozzá. Egészen biztosan élveztem volna a demográfiát vagy a nyelvészetet is, de akkoriban azt sem tudtam, hogy ezek léteznek. Tehát végül is jobb híján történész lettem. Amit végső soron nem bántam meg!

□ *És milyen örökséget kapott anyai ágon?*

Édesanyám, Elizabeth (1921–2006) az amerikai normák szerint művelt világpolgárnak számított, de távolról sem értelmiséginek. Gyermekkorában hosszú időt, egészen pontosan kilenc évet élt Görögországban, mert az édesapja ókori régész szeretett volna lenni, ami ugyan sohasem sikerült neki, de legalább az ottani angol tanítás szerény megélhetést biztosított a családjának. Édesanyám ez idő alatt jól megtanult görögül, s mire 20 éves lett, már a franciával, a némettel és az olasszal is elég jól elboldogult. Később valamennyire spanyolul is megtanult, s néhány mondatot számtalan más nyelven is beszélt, valószínűleg még magyarul is tudott néhány szót. Világlátásának középpontjában Európa és a mediterrán térség állt. Ez egyrészt abból fakadt, hogy a gyermekkorát Athénban töltötte, másrészt pedig 1944 és 1946 között két évet Algírban, Kairóban, Athénban és Nápolyban élt, amikor a *US Office of War Information* szolgálatában állt. Ez az intézmény az amerikai hadsereg kommunikációs (ha tetszik, propaganda) szervezete volt a II. világháború idején.

Édesanyám szülei még a világrajöveletem előtt meghaltak. Az ő családjából csak a testvérét ismertem, illetve az egyik nagybácsikámat és édesanyám számtalan nagynénjét, akik azonban már nagyon idősök voltak, én pedig túl fiatal ahhoz, hogy igazán megtaláljam velük a hangot. Talán az egyetlen kivételt az a nagybácsi jelentette, aki profi futballista volt (amerikai futballista természetesen), s akivel gyerekként, majd tizenévesen is jól kijöttem. De általában véve anyám családja, vagy a testvére (aki biztosítási ügynökként dolgozott) kevésbé gyakorolt hatást az életemre.

Anyám mindig arra biztatott, hogy tanuljak nyelveket, bár én még csak meg sem közelítettem az ő tudását. 21 éves koromban arra is ő vett rá, hogy utazzak el Görögországba, és tanuljak meg görögül. Meg is tettem, igaz, kevésbé eredményesen, mint ő. Gyakran tett finoman ironikus utalásokat az értelmiségiek

kirekesztő gondolkodásmódjára és képmutatására. A tudományos tevékenységgel szembeni előítéletei és türelmetlensége bizonyos mértékig az én gondolkodásomat is befolyásolták. Mindig úgy igyekeztem könyvet írni, hogy ha ő elolvassa, akkor megértse és örömet lelje benne. Szándékosan kerülöm az akadémia zsargon használatát. Nem más szerzők műveire reflektáló historiográfiai vitairatokat készítek (cikkekben természetesen felvállalok vitákat, de könyvekben soha). Ilyen módon számomra az édesanyám volt az „átlagos olvasó” (ahogy Amerikában emlegetni szoktuk, a *general reader*), ő jelentette azt a közönséget, amelyekre egy-egy könyv írása közben gondolok.

□ *És a skót ősök hagyatéka?*

Igen, az apám oldaláról skót családból származom. Egyrészt a Lowlands vidékéről, Glasgow környékéről, másrészt Barra szigetéről, egy szeles, csapadékos és hideg klímájú szigetről Skócia nyugati partvidékén. Inkább ez utóbbi gyökereimet tartottam fontosnak, elsősorban azért, mert ez volt a skót McNeill-klán székhelye, ráadásul én magam is jártam a szigeten. Az ide vonatkozó családi történet (amely vagy igaz vagy nem) úgy szól, hogy a fiatal John McNeill az 1770-es években Skóciából Kanadába emigrált, de a Szent Lőrinc-folyó torkolatvidékénél hajótörést szenvedett, ám sikerült partra úsznia a Prince Edward-szigetnél, ahol végül le is telepedett. A nagyapám, egy másik John McNeill 1885-ben már itt született. Az apám azonban Vancouverben, Kanada egy másik partvidéki területén látta meg a napvilágot. Ily módon vannak közelebbi, kanadai skót és távolabbi, szigeti skót gyökereim. Amennyire tudom, a másik oldalon (apám anyai ágán) a felmenőim walesi és angol eredetűek, de ahogyan az amerikaiak többségének, úgy nekem sincsenek néhány generációnál távolabbra nyúlóan biztos ismereteim az őseimre vonatkozóan.

Azt nem igazán tudnám megmondani, hogy ez az örökség pontosan milyen mértékben is hatott rám. Azt gyanítom, hogy a családomtól és felmenőimtől azokat az értékeket örököltem, amelyek a skót presbiteriánus egyház sajátjai, bár nem nevelkedtem annak intézményes keretei között. Minden kanadai-skót őszám, legalábbis azok, akiről tudok, nyugodt, csendes és szorgalmas ember volt. Mindegyikük, az apámat kivéve, a Prince Edward-szigeten nevelkedett, krumplit termesztett és teheneket tartott, vagyis a paraszti élet ritmusához igazodva élte az életét. Ami az apámat illeti, ő is a Prince Edward-szigeten töltötte a nyári vakációkat a nagyapja birtokán. Néhányszor én is nyaraltam ezen a farmon, bár őszintén szólva nem nagyon élveztem. A gyerekeim szintén jártak ott, de tőlük már senki sem várta el, hogy krumplitövet gyomláljanak, vagy tehenet fejjenek. A kanadai-skót őszám becsülték az írni-olvasni tudást és a tanulást, de a nagyapám volt az első a családban, aki a formális oktatási rendszerben sikereket ért el. Mindannyian tudtak azonban írni és olvasni, s alaposan ismerték a Bibliát. A nagyapám, hasonlóan a nővéreihez és unokatestvéreihez, emlékezetből hosszú szövegeket idézett belőle.

□ *Mikor költözött az édesapja Kanadából az Egyesült Államokba?*

Tízéves korában. Az idő tájt az amerikaiak és a kanadaiak nagyon könnyen keltek át a határon mindkét irányban. Apám huszonkét évesen kapta meg az

amerikai állampolgárságot, és kevéssel a II. világháború kitörése előtt vonult be az amerikai hadseregbe.

□ *Környezettörténészként határozta meg magát. A környezettörténet találta meg Önt, vagy Ön a környezettörténetet?*

Mindkettő igaz, de az utóbbi talán hangsúlyosabb. Abban, hogy környezettörténész lettem, miként életem annyi más vonatkozásában, a véletlen igen nagy szerepet játszott (bár gyanítom, hogy ezzel igen sokan ugyanígy vannak). Írtam egy szokványos történész doktori disszertációt, 1981-ben megvédtem az észak-karolinai Duke Egyetemen (*North Caroline Duke University*), ám a végzést követően két évig sehol sem találtam tudományos munkát. Több tucat pályázatomat utasították el, alkalmi munkákból (közöttük a tetőfedés volt a legjobb) és kutatási megbízási szerződésekből tartottam el magam. Akkor mosolygott rám a szerencse, amikor az egyik egyetemi professzorom, John Richards szerzett nekem egy határozott időre szóló szerződéses munkát egy tengerbiológiai intézetben, a *Woods Hole Oceanographic Institute*-nál, ahol ökológusokkal dolgoztam együtt. Richards Dél-Ázsia specialista volt, alig ismert, s nagy szívességet tett nekem azzal, hogy beajánlott. Az intézetnél dolgozó ökológusok az idő tájt a globális szén-ciklus működési mechanizmusának kutatásával és modellezésével foglalkoztak, s igyekeztek felbecsülni, hogy mekkora mennyiségű szén áramlik az óceánok, a légkör, a talaj és a vegetáció között. A megbízásom alapján évszázados léptékű vegetáció lefedettség-i becsléseket kellett készítenem Latin-Amerikára vonatkozóan egészen 1500-ig visszamenően. Azért bizonyultam alkalmasnak a feladatra, mert olvastam spanyolul, s némi nehézség árán még portugálul is. A munka során rövid összefoglalókat kellett írnom hozzávetőlegesen húsz ország felszínborítottságának történeti változásairól, Mexikótól kezdve egészen Chile és Argentína déli részéig. Az összefoglalókat kormányzati jelentések, mezőgazdasági összeírások, agrárexport-statisztikák és népességbecslések alapján készítettem el. Ez a megközelítés megfelelő ökológus munkaadóimnak is, akik az általam generált becsléseket számos publikációjukban felhasználták. A tizenhat hónapnyi munka tapasztalatai segítettek abban, hogy más fényben lássam a világot és a történelmet. Ekkor figyeltem fel arra, hogy mennyire fontos volt a föld és a vegetáció a társadalmak történetében, pedig ennek korábban nem tulajdonítottam nagy jelentőséget. Ez idő tájt, 1981 végén vagy 1982 elején véletlenül a kezembe került Alfred Crosby *The Columbian Exchange* című munkája.⁴ Ott hevert a számomra kijelölt irodában. Gyorsan kiolvastam, egyrészt mert kiváló stílusban íródott, másrészt mert ugyanazzal a tudományterülettel foglalkozott, amelyikkel én is, hiszen éppen Latin-Amerika földhasználatát és vegetációtörténetét igyekeztem minden erőmmel megérteni. A környezettörténet iránti érdeklődésemet elsősorban Al Crosby keltette fel. 1981–1982-ben tehát két tényező, a munka az ökológusokkal és Crosby könyve is a környezettörténet irányába terelt. A doktori disszertációmot követő első,

⁴ Crosby, Alfred W. [1972] 2003: *The Columbian Exchange. Biological and Cultural Consequences of 1492*. (Contributions in American Studies 2.) 30th Anniversary Edition. Greenwood Press, Westport.

önálló kutatási programom már kifejezetten környezettörténeti indíttatású volt. Ennek eredményeként írtam meg a *The Mountains of the Mediterranean World* című könyvemem,⁵ mely 1992-ben jelent meg. Ekkor már tudatosan foglalkoztam a környezettörténettel, a tudományterület számos fontos művét elolvastam, és lelkesen csatlakoztam ehhez a tudományos közösséghez.

□ *Ön az amerikai történettudomány „gyermeké”. Véleménye szerint melyek az amerikai történelemtanítás és tudományos szocializáció erényei, s melyek a gyengéi?*

Erre a kérdésre nem könnyű választ adnom, mert más országok gyakorlatát nem ismerem. Keveset tudok az európai országok képzési formáiról, valamelyest többet Kanadáról, illetve némely latin-amerikai országról. Azt hiszem – jelentősen ez akár jót vagy rosszat – az Egyesült Államokban folyó képzés általában véve nyitottabb, bár kevésbé mély és alapos, mint Európában vagy Latin-Amerikában, ugyanakkor a kanadai oktatás eléggé hasonlít az amerikaihoz. Az amerikai diákokat nemcsak bátorítják arra, de el is várják tőlük, hogy nagyon sokféle történelmet tanuljanak. Erre kiváló példa az én esetem, hiszen egyetemistaként egyaránt hallgattam afrikai, kínai, latin-amerikai, ókori görög és római, kora újkori európai, amerikai gyarmati és orosz történelmet is. Elmélyült szakosodásra azonban egyáltalán nem ösztönöztek. Sohasem képezték például arra, hogy miként lehet bármiféle levéltári forrást értelmezni. Semmilyen nyelvből nem kaptam komoly képzést, soha nem tanultam úgynevezett „nehéz” nyelveket. Ily módon a képzettségem inkább saját választásaim eredménye, mint az amerikai oktatási rendszer terméke. Ismerek olyan hallgatókat, akik például szinte kizárólag a Közel-Kelet történelmére szakosodtak, s kutatásaik előmozdítása érdekében megtanultak arabul, perzsaül, törökül, esetleg annak még az oszmán török változatát is elsajátították. A személyes tapasztalataim azonban nekem mások.

□ *Volt-e olyan mestere, aki meghatározta a tudományos pályáját?*

Erre a kérdésre egyértelmű választ tudok adni: nem volt. A disszertációm témavezetője, egy kanadai történész az alkotmányjog és a hadtörténet művelője volt. Kedves ember, de történeti kutatói ismeretei és látóköre alig terjedt túl a 20. század első felére vonatkozó tapasztalatokon. Kedveltem őt, nem gondolom azonban, hogy komolyabban befolyásolta volna a fejlődésemet. Nála sokkal jobban hatott rám egy másik professzorom, a korábban már említett John Richards. Bár az ő előadásait Dél-Ázsia történelméről az egyetemi évek során nem hallgattam, de amint már utaltam rá, segített állást találni, és mivel ő maga is érdeklődött a környezettörténet iránt, az én érdeklődésemet is ebbe az irányba terelte. A legnagyobb hatást mégis Alfred Crosby gyakorolta rám, bár nem személyes mentorálás útján, hanem a *Columbian Exchange* című könyvével. Ezen kívül mindig ott volt a háttérben történész apám példája, aki az 1970-es évek végén egy jelentős könyvet írt a betegségek szerepéről a világtörténelemben

⁵ McNeill, John Robert 1992: *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History*. (Studies in Environment and History.) Cambridge University Press, New York.

(*Plagues and Peoples*).⁶ Neki tulajdonítom a betegségek történelmi szerepére irányuló érdeklődésemet, s ugyancsak az apám hatására törekszem arra, hogy globális léptékben helyezzem el az általam éppen vizsgált történelmi eseményeket.

□ *Emmanuel Le Roy Ladurie tipológiája szerint a történészeknek két alaptípusuk van: az ejtőernyős, aki felülről, a struktúrák ismeretében közelít az eseményekhez, és a szarvasgomba vadász, aki az eseményekre koncentrál, s mindent a lehető legközelebről, a maga egyediségében szemlél.*⁷ *Őn melyik csoporthoz tartozik?*

Nem vagyok meggyőződve annak helyességéről, hogy Le Roy Ladurie csupán két történetstípussal számol. Úgy gondolom, a történészek tipizálására többféle megközelítés és skála létezhet. Ami például engem illet, a különböző projektekben különbözőképpen működtem. Bizonyos munkáimat ejtőernyősként írtam, vagyis ezek globális nézőpontból megírt, áttekintő és szintetizáló művek voltak, de időről időre bennük is előkerültek regionális és lokális, részletesebb utalások. A *Valami új a nap alatt* című könyvem kiváló példája ennek,⁸ hiszen ott az általános és globális okfejtés, illetve a helyi események bemutatása támogatják egymást. Mindazonáltal, egy későbbi könyvem megírása közben belevettem magam a szúnyogtológia részletkérdéseibe (*Mosquito Empires*),⁹ s a karibi térségre vonatkozó hadtörténeti, valamint a migrációval kapcsolatos, speciális dokumentumokat dolgoztam fel benne. Ez a megközelítés a képzeletbeli skálán sokkal közelebb áll a Le Roy Ladurie-féle szarvasgomba vadászhoz.

Nézetem szerint a történészeknek egyaránt el kell igazodniuk a mikro- és a makrostruktúrákban is. Minden egyes történésztől nem várható el ez az univerzalizmus, de ideális esetben a mikrotörténésznek (nem egészen a szarvasgomba vadással azonos értelmű az olasz *microstoria*, amit egyebek mellett Carlo Ginzburghoz szokás kötni) el kell tudnia helyezni a munkáját tágabb kontextusokban is, és a makrotörténésznek általános megállapításait hozzá kell kapcsolnia bizonyos egyedi eseményekhez. Ami engem illet, már jó ideje történészként működöm, s megadatott a lehetőség, hogy a munkám során különböző léptékeket használjak. Mindkét megközelítést szeretem, mindkettőnek megvannak a maga előnyei (és hátrányai), a legszerencsésebbnek azonban a kettő kombinációját tartom.

⁶ McNeill, William H. 1977: *Plagues and Peoples*. (Anchor Books Editions.) Anchor Press, Garden City, N. Y.

⁷ Rostain, Sophie 2001: Le Roy Ladurie, „le truffier”. *Libération Médias* 11. septembre. http://www.liberation.fr/medias/2001/09/11/le-roy-ladurie-le-truffier_376717 (Utolsó letöltés: 2013. október 30.).

⁸ McNeill, John Robert 2000: *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth-Century World*. (The Global Century Series.) W. W. Norton & Company, New York.

⁹ McNeill, John Robert 2010: *Mosquito Empires. Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620–1914*. Cambridge University Press, New York.

□ *Első könyvét egy globális történeti problémának szentelte,¹⁰ az európai gyarmatosítók és az amerikai gyarmatok viszonyát elemezte gazdaság- társadalom- és végső soron környezettörténeti nézőpontból. Honnan vette ehhez a bátorságot 31 évesen?*

Még nem voltam egészen 31 éves sem, amikor a könyv – a doktori értekezésem átdolgozott változata – megjelent. A PhD tanulmányaim kezdetekor feltett szándékom volt, hogy a kanadai történelemmel foglalkozzak. Az motivált, hogy apám családja Kelet-Kanadából származott, s gyermekkorom egy részét is ott töltöttem. A kanadai történelem professzora azonban, akivel a *Duke University*-n volt szerencsém találkozni, meglehetősen ódivatú volt, és elsősorban Kanada alkotmányjogi fejlődése érdekelt. Azt javasolta, hogy a disszertációmát írjam a kanadai hadsereg (ezalatt a brit hadsereg Kanadában elszállásolt egységeit kell érteni) egyik sajátos, 1805-től 1816-ig működő ezredéről, amelyet *Fencibles*-nek neveztek (a kifejezés a védelmező jelentésű *defencibles* szóból ered). Megéreztem, hogy ez nem lenne jó döntés, s volt bátorságom elhárítani az ajánlatot, szerencsére a professor sem erőltette különösebben a dolgot.

Ugyanakkor némelyik tanáromnak sikerült felkeltenie az érdeklődésemet, és az egyiküknek a gyarmati Latin-Amerika volt a kutatási területe. Ezért aztán úgy változtattam meg a doktori témámat, hogy a koloniális Kanada és a gyarmati Latin-Amerika egyaránt szerepet kapott benne. Vizsgálódásaim középpontjába a Cape Breton-sziget (amelynek egyetlen exportcikkét a hal jelentette) és Kuba (ahonnan cukor, dohány és egyéb csempészáru került külföldre) 18. századi exportgazdaságát helyeztem. Arról is írtam, hogy ezek a területek miként illeszkedtek a francia és a spanyol birodalmak katonai struktúrájába, különös tekintettel az olyan nagy és költséges erődítményekre, mint például Louisbourg, illetve Havanna. Mindehhez tudni kell, hogy 1758-ig a Cape Breton-sziget francia fennhatóság alatt állt. Így a doktorim gazdaság- és hadtörténeti munka lett, gyakorlatilag mindenféle környezettörténeti vonatkozás nélkül. Vagyis az említett könyv tisztán összehasonlító történelem. Nem globális vagy világtörténeti vállalkozás, inkább egy, az Atlantikum történetét feldolgozó esettanulmány. Szerencsés voltam, hogy találtam rá kiadót. Az *UNC Press*¹¹ előtt legalább tíz kiadó utasította el a kéziratomat.

□ *Mindenesetre a könyve második fejezetében („Gyarmati tájak és tengerek”) erősen érezhető a braudeli környezetfelfogás hatása. Milyen módon befolyásolta az Annales-iskola a történelemről való gondolkodását?*

Én is azt gyanítom, hogy ennek a fejezetnek a megírásában szerepet játszott az *Annales* történészeinek hatása. Az idő tájt olvastam Marc Bloch, Fernand Braudel és Emmanuel Le Roy Ladurie munkáit, s talán még Georges Dubyt is. Nagyon tetszett az említett francia szerzők könyveiben a földrajzi környezet iránti érdeklődés. Én is valami hasonlót akartam írni. Bizonyos dolgokat Kuba és a halban gazdag tenger által övezett Cape Breton-sziget esetében is *milieu*-ből

¹⁰ McNeill, John Robert 1985: *The Atlantic Empires of France and Spain: Louisbourg and Havana, 1700–1763*. The University of North California Press, Chapel Hill.

¹¹ A *University of North California Press* rövidítése.

igyekeztem levezetni. Az *Annales* történéseinek példáját követve kiterjesztettem az érdeklődésemet a *terroir*-ra, a tengerre, ami logikus lépésnek bizonyult, hiszen az észak-nyugati Atlantikum a 17–18. században rendkívül gazdag zsákmányt kínált a tőkehal halászok számára. Ráadásul a szárazföld (Észak-Massachusetts) igen terméketlennek bizonyult, ily módon más járható út nem volt, csak a tenger. Figyelembe vettem a történeti földrajzi részleteket, s leginkább a tengerek irányába terjesztettem ki az érdeklődésemet, de ez ekkor még nem jelentette azt, hogy nyomon követtem volna a környezeti változásokat.

□ *Véleménye szerint mi a különbség a történeti földrajz és a környezettörténet között?*

Azt gondolom, bizonyos esetekben nincs igazán különbség a kettő között, amennyiben azonban mégis mutatkozik némi eltérés, akkor az rendszerint két vonatkozásban jelenik meg. Egyfelől a környezettörténetek jobban érdeklődnek a környezetben és a tájban bekövetkezett változások iránt. A történeti földrajz művelői többnyire megelégednek azzal, ha képesek rekonstruálni az általuk kiválasztott táj állapotát egy bizonyos történeti időpontban, például azt, hogyan nézett ki Magyarország 1700-ban. Ez önmagában is kétségtelenül tiszteletreméltó feladat, ám a környezettörténetek általában figyelnek a táj evolúciójára is, ezért egy 1700-ra exponált pillanatfelvétel számukra kevés. Másfelől gyakran eltérőek a forrásaik is. Nem minden esetben, de a történeti földrajzosok többnyire régi térképeket, geo- és bio-archívumokat használnak, míg a környezettörténetek inkább régi szövegekből dolgoznak. Az eltérések jelentős mértékben a történész és a földrajzos képzésben mutatkozó különbségeken alapulnak. Persze számos kivétel is akad, hiszen vannak olyan földrajzosok, akik sokkal inkább szövegeket használnak, mint bármilyen más jellegű forrást, s akadnak történészek, akik jól elboldogulnak a régi térképekkel, a geo- vagy bio-archívumokkal, a pollenmintákkal, a fosszilizálódott magleletekkel vagy a növényi maradványokkal.

□ *Fernand Braudel monográfiáinak volt valamilyen szerepük abban, hogy a Mediterráneum kutatásának irányába fordult?*

Braudel híres monográfiájának¹² 1966-os átdolgozott kiadását angol fordításban még egyetemista koromban, valamikor 1977-ben vagy 1978-ban elolvastam. Az idő tájt lehetőségem nyílt arra, hogy személyesen is felfedezzem Spanyolország, Olaszország és Görögország tájait, és ott könnyen el tudtam képzelni a Braudel által leírt hegyvidékeket, síkságokat és tengereket. A könyv első részét egészen lenyűgözőnek tartottam, a földrajzi leírást, s annak kifejtését, hogy az emberi tevékenységet miként befolyásolta a topográfia, a talaj, a vegetáció, az éghajlat, s még annyi más földrajzi tényező. A második, a gazdasági folyamatokról szóló kötetet szintén érdekesnek találtam, s emlékszem, milyen nagy hatást gyakorolt rám a feldolgozott források tömege. Ám a 16. század politikai viszo-

¹² Braudel, Fernand [1949] 1966: *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*. 3 vol. (Deuxième édition révisée.) Armand Colin, Paris. Az angol változat: Braudel, Fernand 1972: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Harper & Row, New York.

nyairól szóló harmadik részt nem fejeztem be. Az már túl részletes volt az akkori ízlésemnek.

Nem sokkal ezt követően, talán 1982-ben, elhatároztam, hogy megírom a saját könyvem a Mediterráneumról. Braudel munkája ebben inspiráló szerepet játszott, s egyben forrásként is szolgált, ugyanakkor tisztában vagyok vele, hogy az én könyvem nem vetekedhet Braudelével. Viszont ekkoriban már elkezdtem foglalkozni a környezeti változások kérdésével, s nem csupán a környezeti kényszerek mint történelemformáló tényezők érdekelték. Ezzel szemben Braudel még nem számolt a környezeti változás ideájával. Egy keveset írt ugyan a velenceiek intenzív hajóépítése által okozott erdőpusztulásról, és valószínűleg Emmanuel Le Roy Ladurie hatására¹³ némi figyelmet szentelt a klímaváltozásnak is. Ám ezeken túl nem említette a Mediterráneum környezeti változásait, amit én hiányoltam. Az ebben a témában írott könyvem az 1980-as évek végén dolgoztam, s végül 1992-ben jelent meg. A *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History* című munkámat kifejezetten a Marokkó, Spanyolország, Olaszország, Görögország és Törökország hegyvidéki régióiban végbement környezeti átalakulások bemutatásának szenteltem. Libanonnal is szívesen foglalkoztam volna, de az akkori politikai viszonyok nem kedveztek a külföldi kutatóknak az országban. Mindenekelőtt a vegetációra és a talajviszonyokra fókuszáltam, és arra az eredményre jutottam, hogy a hegyvidéki területeken a 19. és kora 20. században jelentékeny erdőpusztulás ment végbe, aminek a nyomán az erózió is felerősödött. 1960 után ugyanakkor számos területen némi újraerdősülés zajlott. Kétségtelen, hogy Braudel inspirálóan hatott a könyvem megszületésére, azt a figyelmet pedig, amit ő a földrajzra és a földrajzi helyekre fordított, igyekeztem a saját szövegeimbe is áttemelni.

□ *A francia Annales-iskola milyen hatást gyakorolt az amerikai történetírásra?*

Az *Annales*-nak sok a követője Spanyolországban, Olaszországban és Lengyelországban, de jóval szerényebb volt a hatása Németországban vagy Nagy-Britanniában. Azt nem tudom, hogy Európa más részein mi a helyzet. Az mindenestre tény, hogy egy *Fernand Braudel Center* működik a *Binghamton University* keretében (ez az egyetem korábban a *New York State University*-hez tartozott, és a tíz New York államban működő felsőoktatási intézmény egyike). Ám ez egyszerűen annak a következménye, hogy a történeti szociológus Immanuel Wallerstein, aki Braudel kapitalizmusra vonatkozó munkáinak lelkes rajongója volt, ott dolgozott. Ezen kívül Braudelről elnevezett intézmények működnek Brazíliában is. Az *Annales* felfogása az Egyesült Államokban a középkori és a kora újkori Európa történetének kutatóira gyakorolt leginkább hatást, az Egyesült Államok történetével foglalkozó történészekre gyakorlatilag nem. Az *Annales* folyóirat szellemi köréhez tartozó, széles körben ismert és idézett történészek Braudel, Le Roy Ladurie és Duby voltak az Államokban, de érdemes még megemlíteni

¹³ Ladurie 1967-ben napvilágot látott úttörő jelentőségű könyve azóta számtalan kiadás megélt, és angol, japán, olasz, orosz, valamint spanyol fordításban egyaránt olvasható. Le Roy Ladurie, Emmanuel 1967: *Histoire du climat depuis l'an mil*. Flammarion, Paris.

a folyóiratot alapító Marc Bloch nevét is, aki két generációval korábban hatott igen erőteljesen, elsősorban a középkorászokra.

□ *Miként lett regionális történezből globális kérdésekkel foglalkozó történész?*

Erre könnyű válaszolnom, bár a válasz három tényezőtől adódik össze. Először is az édesapám, ahogyan korábban már említettem, egyetemes történész volt, és soha nem fáradt bele abba, hogy az emberi történelem egységéről beszéljen nekem. Vele kapcsolatban ez az egyik legerőteljesebb gyermekkori emlékem. Másfelől akkoriban, amikor a *Duke University* doktori ösztöndíjasa voltam, a kar egyik vezető oktatója, John Cell úgy döntött, bevezeti az egyetemes történelem oktatását. Ő kért fel arra, hogy csatlakozzam az oktatást végző csoporthoz. Elfogadtam a felkérést, részint az így megszerezhető pénz miatt, részint pedig tapasztalatszerzés céljából. Amikor néhány évvel később átjöttem a Georgetownra, azonnal készítettem egy előterjesztést a világtörténelem oktatására, s néhány éves megszakítástól eltekintve azóta is tanítom ezt a tárgyat. A harmadik ok pedig az volt, hogy az 1990-es évek legelején a Yale Egyetem egyik kiváló professzora, Paul Kennedy elindított egy könyvsorozatot a 20. század általános történelméről,¹⁴ s a kötetek mindegyike a globális nézőpontot képviselte. Kennedy úgy határozott, hogy a sorozatba beilleszt egy környezettörténeti kötetet is, s amikor szerzőt keresett, Bill Cronon, egyik kollégája a Yale-en, feltehetőleg mások mellett az én nevemet is megemlítette. Kennedy végül engem kért fel a könyv megírására, ami 2000-re el is készült (*Something New Under the Sun*). Tudósként ez volt az első igazi globális léptékű vállalkozásom, de az egyetemi oktatói munka jó felkészülést jelentett erre a feladatra.

□ *Lehetséges, hogy Paul Kennedy nélkül soha nem született volna meg ez a könyv?*

Igen, könnyen lehet, hogy ha nincs Kennedy felkérése, akkor nem írom meg ezt a könyvet. Akkoriban ugyanis azon a kutatási programon dolgoztam, amelyből később a *Mosquito Empires* című munkám született. Az erre vonatkozó jegyzeteimet azonban a megbízás miatt évekre félre kellett tennem.

□ *Egy könyv írása interaktív tevékenység. Változtatott-e Önön, illetve a gondolkodásán a 20. század környezettörténetéről szóló könyv megírása?*

Nem gondolom, hogy a *Something New Under the Sun* alapvetően befolyásolta vagy megváltoztatta volna az életemet. Ugyanakkor az írása közben egy fontos dologról megváltozott a véleményem, mégpedig azzal kapcsolatban, hogy a népszerűség vagy az energiatermelés befolyásolja-e jelentősebben a környezeti változásokat. A téma kapcsán végzett kutatásaim eredményeként felülbíráltam a népszerűség növekedésére vonatkozó korábbi nézeteimet, s ma már sokkal inkább az energiatermelést tekintem a fő mozgatóerőnek. A könyv megjelenése valamelyest azért mégiscsak hatott az életemre, hiszen ennek köszönhetően számos helyre hívtak előadást tartani. Azelőtt évente összesen egy, esetleg két előadásra kértek fel, ezt követően azonban a meghívások száma már a húszat is

¹⁴ The Global Century Series. A New York-i W.W. Norton & Company kiadó sorozata. Ebben jelent meg McNeill könyvéén kívül például: Reynolds, David 2001: *One World Divisible. A Global History Since 1945*. W.W. Norton & Company, New York.

elérte (de csak a felének tudtam eleget tenni). A könyvnek hála 2000 óta minden évben néhány alkalommal jártam Európában, és legalább kétévenként egyszer Kelet-Ázsiában is. Ennek ellenére azt gondolom, hogy alapvetően ugyanaz az ember vagyok, aki tizennégy éve.

☐ *Véleménye szerint A valami új a nap alatt tudományos vagy ismeretterjesztő munka?*

Nem gondolom, hogy ez tudományos mű lenne, annak ellenére, hogy néhány éve felkerült a londoni *The Times* valaha kiadott legjobb tudományos könyveinek listájára. Nem tartalmaz saját kutatási eredményeket, minden információt mások által jegyzett publikációkból merítettem. Az én szerepem mindössze csak annyi volt, hogy egybegyűjtöttem a különféle helyeken hozzáférhető adatokat, s azokat (többé vagy kevésbé) koherens módon bemutattam.

☐ *Máig a 19. század energetikai paradigmájában élünk, a 20. század ehhez gyakorlatilag csak az atomenergiát tette hozzá, ami azonban jelentős veszélyeket rejt magában. A megújuló energiaforrások nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket. A modern világnak és az önfenntartó növekedésnek az olcsó energia az egyik pillére. Hogyan lehetne kitorni ebből a helyzetből?*

Ha lenne használható ötletem az energiahelyzet megoldására, akkor már megosztottam volna a világgal. Amióta a légköri szén-dioxid koncentráció elérte a 400 ppm-et,¹⁵ amire az elmúlt négymillió évben nem volt példa, sürgetővé vált az üvegház-gázok kibocsátásának csökkentése. Rövid távon ez több gázt és kevesebb szenet, valamint a nukleáris energia felhasználását jelenti. Személy szerint mélységesen aggódom a nukleáris balesetek és a hulladék miatt, ám mindennek ellenére a kínaiak tucatszámra építik az atomerőműveket. Reményeink szerint hosszabb távon, 30–50 éves léptékben nagyobb szerepet kaphatnak a megújuló energiaforrások. Ennek a valószínűsége abban az esetben nőne, ha

- a) létrehoznánk egy globális piacot a szénkibocsátásra vonatkozóan, okulva az Európai Unióban tapasztalt nehézségekből,
- b) eltörölnénk a számos fosszilis energiahordozóra vonatkozó támogatásokat.

Az energetikai átmenetek hosszú ideig, akár több évtizedig is eltarthatnak, s mi a következő korszak első szakaszában vagyunk. Azt gondolom, még a mi időnkben eljön az új korszak, már csak azért is, mert az elektromos energia termeléséhez vagy a fűtéshez teljesen illogikus szenet elégetni. A következő száz évben azonban a repülésben s talán még néhány egyéb területen is biztosan használjuk majd az olajszármazékokat.

☐ *Már említette, hogy a Mosquito Empire megírását hosszú időre el kellett halasztania. Milyen fázisokon keresztül jutott el a kutatási anyag a megjelenésig?*

Még az 1980-as évek elején, diákkoromban született néhány korai ötletem a sárgaláz történelmi jelentőségéről. A könyv megírása előtt azonban ebben a témában csak egy konferencia-előadást tartottam, illetve annak nyomán

¹⁵ A „ppm” jelentése *parts per million*, magyarul rész a millióban. A ppm megadja a rendszer millió (10⁶) egységében az illető komponens mennyiségét.

született egy tanulmányom. Tizenöt éven keresztül a kisgyerekeim miatt úgy éreztem, hogy nem tudok néhány napnál hosszabb időre elszabadulni otthonról. Így az elmélyült levéltári kutatásokkal várnom kellett. Aztán a *Mosquito Empires* munkálatait kétszer is el kellett halasztanom, az alapvetően másodlagos forrásokra épülő könyveim megírása miatt (*Something New Under the Sun, The Human Web*¹⁶). Végül 2003-ban, illetve 2004-ben tértem vissza a sárgaláz és a karibi térség kutatásához, tettem néhány rövid tanulmányutatót spanyol és brit levéltárakba és könyvtárakba, majd a könyv kéziratát 2008 és 2009 folyamán készítettem el.

□ *A Mosquito Empire című könyve az amerikai történelem olyan szimbolikus jelentőségű eseményeinek adott újfajta értelmezését, mint például a függetlenségi háború. Hogyan reagált arra az amerikai történész társadalom, hogy beemelte az amerikai történelem meghatározó szereplői közé a szűnyogokat?*

Csalódással fogadtam, hogy az amerikai forradalommal foglalkozó történészek nemigen vettek tudomást (legalábbis ez idáig) koncepciómról. Semmilyen kritikát nem fogalmazott meg senki, és eddig a nézeteimet sem vitatták. Talán szerencsésebb lett volna, ha a vonatkozó fejezetet előbb cikk formájában jelentetem meg, de ezzel már elkéstem.

□ *Milyen mértékben épült be a környezettörténet az általános amerikai történetírásba?*

Némely vonatkozásban sikeresen beépült. A legjobb példa erre, ahogyan Al Crosby *Columbia Exchange* koncepciója a történelmi közgondolkodás részévé vált. Ám ezen túl is megjelent néhány jól megírt környezettörténeti könyv, melyeket az Amerika általános történetével foglalkozó kurzusokon is oktatnak, ilyen például Donald Worsternek a *Dust Bowl*ról írt könyve,¹⁷ vagy William Cronon *Changes in the Land* című munkája.¹⁸ Az Amerika történetéről szóló tankönyvek általában tartalmazznak valamit a híres homokvihár-hullámról (*Dust Bowl*),¹⁹ a nemzeti parkok mozgalmáról az 1880-as és az 1920-as évek között, és az ökológiai gondolkodás elterjedéséről az 1960-as és 1970-es években.

□ *Léteznek-e iskolák az amerikai környezettörténet-írásban?*

¹⁶ McNeill, John Robert 2003: *The Human Web: A Bird's-eye View of World History*. Norton, New York.

¹⁷ Worster, Donald 1979: *Dust Bowl. The Southern Plains in the 1930s*. Oxford University Press, New York.

¹⁸ Cronon, William 2003: *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England*. Hill & Wang, New York.

¹⁹ A *Dust Bowl* tulajdonképpen homok- és porviharok sorozata volt, amely a kanadai és az amerikai préri területeit sújtotta. A „mocskos harmincas évek” néven is elhíresült természeti katasztrófa 1930-ban kezdődött, és egészen 1941-ig tartott. A porviharokat részint a tartós aszályos időszak okozta, részint pedig az, hogy az ekkoriban földhöz jutott családok óriási szűz préri földeket törtek fel, és nem a természeti adottságoknak megfelelő mezőgazdasági eljárásokat alkalmazták. Így a korábban a füves növényzet által megkötött talajt az aszály hatására a szél por formájában széthordta. Ennek következtében pedig sok ezer farmercsalád veszítette el a megélhetését.

Ezt nem mondhatnám. Don Worsternek Kansasben és Bill Crononnak Wisconsinban nagyon sok doktorandusz hallgatója van, de az általuk folytatott kutatások rendkívül sokirányúak, s ezek az emberek nem képviselnek egy mester körül formálódó, koherens iskolát.

☐ *Az egyik budapesti előadásán említette, hogy az amerikai történészek mintegy 10%-a környezettörténész. Becslése szerint hogyan alakul az amerikai történettudomány „szektorális” megoszlása?*

Úgy ítélem meg, hogy az amerikai történészek nagyjából fele társadalomtörténésznek vallja magát, 10% gazdaságtörténész, 20% politikatörténész, 10% környezettörténész, s a fennmaradó 10% az egyéb kutatási területek között oszlik meg. Természetesen ezek csak becslült arányok.

☐ *Georgetowni munkája mellett tagja a washingtoni School of Foreign Service tanári karának is. Miben különbözik az ott végzett munkája az általános egyetemi tevékenységétől?*

Georgetownban ez nem szokatlan, még legalább tíz egyetemi tanár kollégám dolgozik egyszerre mindkét intézményben. Ez persze azzal jár, hogy kétszer annyi megbeszélésen kell részt vennem, mint a professzorok többségének. Amikor felkértek rá, hogy külügyi tanulmányokat folytató hallgatókat tanítsak, nagyon megörültem. Ez a munka igen élvezetes, s ennek az egyik oka az, hogy a diákok nagyjából fele külföldi. Ez persze azzal is jár, hogy kevesebb időm jut a doktori képzésre, amit viszont fájlok. Alapvetően azonban nem az intézmény határozza meg a kurzusaim tartalmát. Vannak hallgatóim az egyetem minden szervezeti egységéből, a közgazdasági és az egészségügyi intézetből ugyanúgy, mint a külügyi iskolából, valamint a bölcsész- és a természettudományi képzésekről is. Ily módon az órák tartalmát mindig a hallgatósághoz igazítom.

☐ *Melyek a Georgetownon folyó történész képzés specialitásai és erényei?*

Talán az a legfontosabb sajátosság, hogy a Történeti Tanszéken negyven teljes munkaidőben dolgozó kollégából mindössze kilenc specializálódott az Egyesült Államok történelmére. Az amerikai egyetemeken ez az arány 33–50% között változik, s ez nálunk mindössze 22%. Van öt Közel-Kelet kutatónk, három Oroszország és négy Kína specialistánk, ami országos összehasonlításban meglehetősen szokatlan. Így a tanszékünkéről elmondható, hogy az amerikai átlaghoz viszonyítva inkább globális érdeklődésű és kevésbé Amerika-centrikus kutatókból áll.

☐ *Jelenleg egy könyv kéziratán dolgozik, amelyben a világ környezettörténetét a II. világháború utáni bő fél évszázadra vonatkozóan dolgozza fel. Mi ösztönözte arra, hogy szűkebb időtávban újra megvizsgálja a globális környezeti változások kérdését?*

Az élet ismétli önmagát, ez a könyv része egy nagyobb projektnek, amelynek keretében az 1945 utáni világ történetét dolgozzuk fel. Így aztán az időhatárokat megint nem én választottam, hanem adottak voltak a számomra. Azt gondolom ugyanakkor, hogy ebben az időszakban a globális környezettörténelem nézőpontjából is van koherencia. Az energiafelhasználás és a népességnövekedés 1945-öt követően egyaránt felgyorsult, s ez számos más, környezeti szempontból

nagy jelentőségű változással járt (üvegház-gázok kibocsátása, a műtrágyahasználat terjedése, motorizáció és ehhez hasonlók). Ezért azt gondolom, hogy ennek az időszaknak a kiválasztása egy kicsit logikusabb döntés volt, mint az egész 20. század a *Something New Under the Sun* című munkám esetében.

☐ *Van-e olyan régóta dédelgetett kutatási terve, amelyet szeretne megvalósítani a jövőben?*

Van egy listám az íróasztalom melletti falon „könyvek, amelyeket meg kell írnom” felirattal. Az első öt helyen a következők állnak:

1. Az ipari forradalom környezettörténete;
2. Thomas Midgley életrajza;
3. A mediterrán alföldek környezettörténete;
4. A Potomac folyó (a házunk közelében folyik) környezettörténete;
5. A fosszilis energiahordozók geopolitikája.

☐ *Tervei megvalósításához jó egészséget és sok sikert kívánok! Köszönöm a beszélgetést!*

Az interjút készítette: *Rácz Lajos*

Christoph Sonnlechner

Ökológiai lábnyomok a késő középkori Bécsben*

1455. október 31-én egy oklevél¹ figyelemreméltó jogi aktust örökített meg az utókor számára. A dokumentummal Ausztria akkor 15 éves ura, V. (Posthumus) László – aki a kétségkívül hangzatos, de leginkább tartalom nélküli „Magyarország, Csehország, Dalmácia és Horvátország királya, Ausztria hercege és Morvaország örgrófja” címet tudhatta a magáénak² – adja tudtul, hogy elébe járult (ifjabb) Konrad Hölzler (1434–1478) bécsi polgármester, s néhány, az ifjú király elődei által a bécsi *Bürgerspital*³ számára kiállított oklevelet mutatott be. Az uralkodó ezeket az iratokat, illetve tartalmukat megerősítette, a jogügylet érvényét pedig pecsétjével tette kétségbevonhatatlanná (1. kép).

A *Bürgerspital* birtokviszonyainak ismerője az első pillanatban értetlenül áll az arra hivatottak által megerősítésre kiválasztott dokumentumok előtt. László király említett oklevelében ugyanis Gmundenből érkező sószállítmányok, egy weidlingai erdő, a *Wienerberg*-ről, *Zwölfaxing*-ből, *Gramatneusiedel*-ből és *Velmböhl* beszolgáltatandó gabonatedek, hanftali és breutensee-i földhaszonbérletek (*Gülten*) és birtokok, egy simmeringi káposztatized, valamint a Duna egyik, Bécs városához igen közel fekvő szigete, az úgynevezett Werd-sziget szerepelnek (1. térkép). Az ifjú uralkodó ezen kívül megerősítette apja, Albert király (Magyarországon I. Habsburg Albertként, Ausztriában V. Albertként ismert) egy 1432-ben kelt, sörkimérési (sörházfenntartási) és sörfőzési jogot biztosító kiváltáslevelét (*Lebensbrief*) is. Az oklevél ellenben nem szól sem az óriási szőlőbirtokokról, sem a városi ingatlanokról és haszonbérletekről, sem pedig az ispotály számára rendkívüli fontossággal bíró misealapítványokról (*Jahrtagstiftungen*).⁴

* A tanulmány eredetileg német nyelven jelent meg: Sonnlechner, Christoph 2010: Der „ökologische Fussabdruck” Wiens im Spätmittelalter – Eine Annäherung. In: Opll, Ferdinand – Sonnlechner, Christoph (Hg.): *Europäische Städte im Mittelalter*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 52.) Innsbruck–Wien–Bozen, 351–364.

1 WStLA, Bürgerspital, Oklevelek, 660. sz.

2 V. (Posthumus) Lászlóra: Niederstätter 1996: 144–146, 245–251, 348–351; Vanca 1927: 285–344.

3 A szó szerinti fordítása polgári ispotály. A német megnevezés a középkorban elsősorban a városi polgárok által alapított, illetve a későbbiekben a városi közösség által fenntartott, a szegények számára menedéket nyújtó intézményre vonatkozott, amelyet a városi tanács által a soraiból kinevezett ispotálymester igazgatott. A polgári ispotályt megkülönböztették az egyéb egyházi intézmény kezelésében lévő, hasonló „kórházaktól”. Bécsben az elnevezést tulajdonnévként használták, így az intézmény nevét nem fordítottuk. (A szerk. megj.)

4 Az olyan adományokról van szó, amelyeket a bécsi polgárok tettek azzal a szándékkal, hogy haláluk után az ispotálytemplomban évente, adott napon misét mondjanak a lelki üdvükért,

A bécsi Bürgerspital számára kiállított 1455-ös oklevél (WStLA, Nr. 660)

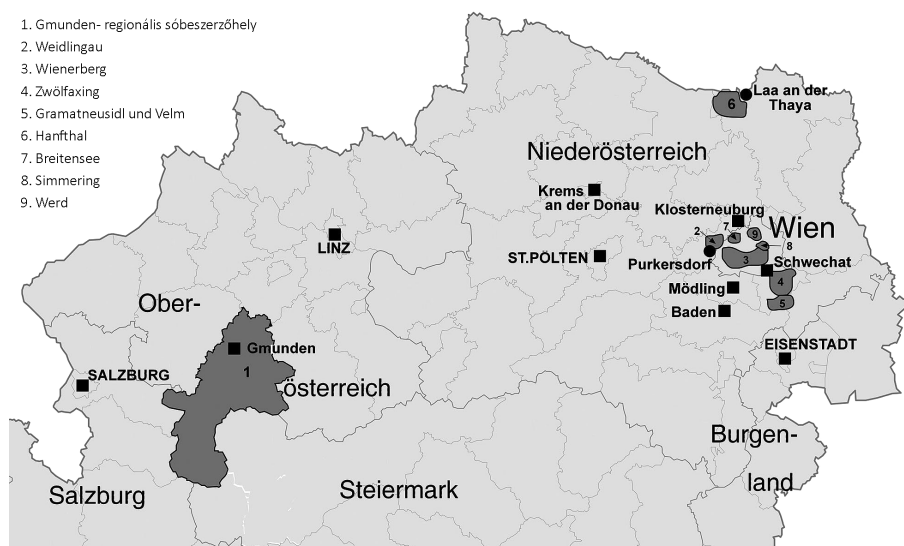

A bécsi *Bürgerspital* kórházat a 13. század közepén alapították gazdag, távol-sági és nagykereskedélemmel, illetve ingatlanforgalmazással foglalkozó bécsi polgárok. Az ispotály alapvetően azoknak nyújtott menedéket, akik (már) nem tudtak gondoskodni magukról – időseknek, ápolásra szorulóknak, árváknak, hajléktalanoknak, egyedülálló anyáknak –, de felajánlott javakért cserébe bárki „bevásárolhatta” magát az intézménybe (*Alterspfründner*), hogy ott aztán élete végéig a neki járó ellátásban részesüljön.⁵ E nagy számú, magáról gondoskodni nem képes társadalmi csoport ellátása rendkívüli kihívást jelentett a középkori

amelynek fejében az intézmény bizonyos bevételhez jutott (például ingatlan, ingatlanból adott részesedés, pénz). Az ilyen jellegű örökmisealapítványok minden egyházi intézmény számára fontos bevételt jelentettek a középkorban. (A szerk. megj.)

⁵ Pohl-Resl 1996.

1. térkép

A bécsi Bürgerspital birtokai, földhasznabérletei és egyéb javai

Forrás: Sonnlechner 2010; *grafika:* Hans Michael Putz

Bécs számára. Jelen cikk azonban nem e problémakört kívánja körüljárni; az ispotály példája „csupán” a tanulmány címében megjelölt téma tárgyalásához szolgál kiváló alapul.

Ahhoz, hogy a városi lakosság egy adott térben koncentráltan létezhesen, a „térnek” megfelelő élelmiszer- és nyersanyagbázissal kellett rendelkeznie. A városlakóknak enniük, inniük és építkezniük kellett, de a mindennapi élet részét jelentette a halottakról való gondoskodás, valamint a hulladék-, illetve melléktermékek kezelése is. A középkori városok határaikon belül új ökológiai formákat teremtettek. De mégis, hogyan nézett ki mindez közelebbről? Vajon hagytak-e nyomot ezek az ökológiai formák a középkori tájon?

A városi társadalom és a természet között szükségszerűen létezett kölcsönhatás, sőt, a kettő szervesen kapcsolódott egymáshoz. A középkori ember számos módon formálta a természetet és a környezetét. Folyamatosan alakította azt. Ugyanakkor gyakran a természet is visszahatott az emberre. Az emberek, különösen a városi struktúrába szerveződött polgárok nem csak közvetlen környezetük ökoszisztémájába avatkoztak bele, hanem a távoli területekébe is. Alapkérdéseink tehát így hangzanak: milyen kapcsolatban állt a város az öt körülvevő vidékkel, és milyen nyersanyagokat, illetve energiaforrásokat használt?

ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI ALAPVETÉS

A 21. századi nyugati társadalmak mindenfelé, gyakorlatilag globálisan hagynak hátra ökológiai nyomokat. Hogyan kell azonban mindezt a késő középkori Bécs esetében elképzelni? Ha arra a kérdésre keressük a választ, hogy a középkori bécsiek milyen hatást gyakoroltak az környezetük élővilágára, mindene előtt módszertani kérdéseket kell tisztáznunk. Jelen tanulmány címében „ökológiai lábnyomokat” említettem. Azért esett erre a kifejezésre a választásom, mert így, mintegy asszociatív módon a témában kevésbé jártas olvasó is követni tudja a tanulmány gondolatmenetét. Az ökológiai lábnyom koncepciója egyébként is sokak számára ismerős lehet – igaz, az első problémával már itt, a modell kapcsán szembesülünk. Az elméletet William R. Rees és Mathis Wackernagel dolgozta ki az 1990-es években.⁶ A módszer segítségével kiszámítható, mekkora tér szükséges ahhoz, hogy egy adott személy a mai termelési feltételek mellett tartósan fenntarthassa az életszínvonalát. Az ökológiai lábnyom fogalma egyaránt magában foglalja az élelmiszerek, illetve a fogyasztási cikkek előállításához, valamint az anyagcsere során keletkezett melléktermékek kezeléséhez szükséges területet. Aki azonban valaha is dolgozott már középkori forrásokkal, jól tudja, hogy a kutatónak nagyon ritkán áll a rendelkezésére olyan összefüggő és teljes forrásanyag, amely alapján ebben a témában releváns elemzéseket lehetne készíteni, és amelyből kvantitatív (jellegű) következtetéseket lehetne levonni.

Éppen ezért John McNeil környezettörténész amellet érvel, hogy a metaforikus lábnyomot ne egy absztrakt, matematikailag levezetett átlagértékekből számított indexnek tekintsük, hanem a városi élethez kapcsolódó tevékenységek valamilyen módon megfogható következményének. Mivel a földhasználatban bekövetkezett változások és a környezetszennyezés hatásai messze a város határain túl is érvényesülnek, McNeill az ökológiai lábnyomot olyan jellemzőként értelmezi, amely a városok és az azokat körülvevő környezet ökológiai kapcsolatrendszeréből adódik.⁷ A városi lakosság fogyasztása és a városon kívülről érkező javak között fennálló szoros fizikai kapcsolat – nevezzük „városi metabolizmusnak” – a középkori ember számára sem volt ismeretlen. Admonti Engelbert benecés szerzetes (1250 körül–1331) például már 1287-ben kiszámolta, hogy egy nem mezőgazdaságból élő személy eltartásához négy mezőgazdasági termelő munkája szükséges.⁸

A városokban a lakosság biológiai reprodukciójához és a városnak, mint épületek együttesének kollektív reprodukciójához nélkülözhetetlenek voltak a technikai létesítmények és az infrastruktúra. Az élelmiszert, vizet, építőanyagot, a céhes tevékenységekhez szükséges nyersanyagokat és az energiahordozókat mind a környezet biztosította. A társadalmi anyagcserével – metabolizmus-

⁶ Rees 1992; Wackernagel 1994.

⁷ McNeill 2001: 290. Ezzel kapcsolatban összefoglalóan, az általa hivatkozott irodalommal: Hoffmann 2007.

⁸ Hoffmann 2007: 295.

sal – járó nyersanyagáramlás szükségszerűen hordozta magában a túlművelés és kizsákmányolás veszélyét, mely akár a talaj kimerüléséhez, az erdők kiirtásához, a vizek és a levegő nagymértékű szennyeződéséhez is vezethetett. A klagenfurti, grazi és bécsi székhelyű Alpok-Adriai Egyetem Társadalomökológiai Intézete (*Institut für Soziale Ökologie an der Alpen-Adria Universität*) által kidolgozott modell a nyersanyagigény kielégítését célzó városi beavatkozás e folyamatát (*input*) és a környező területekre irányuló melléktermék-gazdálkodást (*output*) együttesen „a természet gyarmatosításának” nevezi.⁹

Jelen tanulmány feladata tehát az, hogy feltérképezze a középkori város és a városon kívüli rendszerek közti történeti-metabolikus kapcsolatokat, és ezzel fellebbentse a fátylat a városlakók által a városon kívüli rendszerekben hagyott ökológiai lábnyomokról. A bécsi *Bürgerspital* javait megerősítő oklevél bevezetőben említett példája rögtön egy olyan problémára hívja fel a figyelmünket, amelynek tárgyalását nem lehet megkerülni. Mégpedig arra, hogy pontosan mit is kell a szövegben foglalt „Bécs városa” kifejezés alatt értenünk. Hogyan definiálандó ebben az összefüggésben a város?¹⁰ Ha pragmatikusak akarunk lenni, azt mondhatnánk, hogy a város az, ami a falakon belül van. Ezzel a definícióval azonban Bécs esetében az említett *Bürgerspital* teljes épületkomplexumát kirekesztenénk a városból, hiszen az, a szomszédos Szentlélek-ispotállal együtt a középkorban a *Kärntner*-kapun kívül állt. Ugyanakkor mégis érdemes e pragmatikus területi meghatározásnál maradni, azzal a kitételrel, hogy a fallal körülvett város közvetlen közelében fekvő, egyértelműen ahhoz tartozó közösségi intézményeket és épületegyütteseket is beleértjük a város fogalmába.

A város földrajzi jellemzői tekintetében fontos megjegyezni, hogy Bécs a Duna partján fekszik, nyugaton az Alpok hegység utolsó nyúlványa határolja, délen és keleten pedig síkságra tekint. E paraméterek természetesen alapvetően határozták meg az ellátás, a hulladék- és melléktermékkezelés, valamint a szállítás lehetőségeit. A földrajzi adottságokon túl azonban a középkori város polgárai révén is definiálta önmagát, akik a városban élő lakosság magját és gazdasági gerincét alkották, és egy eskü által szentesített politikai közösséget alkottak. Bécs esetében a városi ösztársadalom eme, polgárjogokkal bíró csoportja mellett meghatározó tényezőnek számított a település időlegesen fennálló rezidencia jellege is, ami azzal a következménnyel járt, hogy adott esetben számolni kellett a jelen lévő osztrák herceg udvarával és annak szükségleteivel is. Ezeken túl a számos egyházi intézményről, a nemességről, a zsidó közösségről és a „vendégekről”, így például a külföldi kereskedőkről sem szabad elfeledkeznünk. Bécs lakossága a 15. század első felében 20.000 fő körülire becsülhető, vagyis a város a korszakban a német nyelvterület legnagyobb lélekszámú települései közé tartozott. Az itt élő embereknek a mindennapi élethez élelmiszerekre, nyersanyagokra és energiahordozókra volt szükségük. Ráadásul részben olyan típusú intézményekbe

⁹ Fischer-Kowalski et al. 1997.

¹⁰ A város definíciójának problematikájához újabban: Irsigler 2010.

tömörültek, amelyeknek, funkciójukból fakadóan további, különleges igényei voltak. Elég, ha a kolostorokra és azok speciális étrendi előírásaira gondolunk, melyek a fogyasztást ugyanúgy befolyásolták, mint ahogy a népesség italozási szokásai is különbözőképpen váltak ökológiailag érzékelhetővé. Hiszen nem mindegy például, hogy egy adott társadalom a sör- vagy a borivást részesíti-e előnyben. Erről később még lesz szó.

A FORRÁSOK

A késő középkori városhoz környezetvédelem-történeti szempontból közelíteni csak a legkülönbözőbb típusú források vizsgálatán keresztül lehet. Ilyenek a birtokokhoz, illetve a földesurasághoz (*Grundherrschaft*) kapcsolódó iratok, jogi ügyletek, továbbá a város és a tartományi hercegi udvar (*Landesfürst*hof), a kolostorok, az ispotályok és egyéb olyan intézmények – például plébániák – adminisztratív anyagai, amelyek a városi teret alakították. A kimerítő forráskritikai elemzés mellőzésével e helyütt csak jelen tanulmány forrásbázisának ismertetésére térek ki röviden. A témából adódóan aligha meglepő, hogy elsősorban a Bécsi Városi és Tartományi Levéltár (*Wiener Stadt- und Landesarchiv*) 14., 15. és kora 16. századi iratanyagáról van szó. A kutatás során a város oklevelei és számadáskönyvei, valamint a már többször említett *Bürgerspital* földesúri iratanyaga (oklevelek, számadáskönyvek, kartuláriumok és szolgálati – például *Dienstbücher*, *Amtsbücher*¹¹ – ispotálykönyvek) mellett a jogi szövegek, rendeletek és tiltások (*Weistumstexte*, *Taidingstexte*)¹² kerültek feldolgozásra. Bár a levéltári anyagban korabeli képi ábrázolásokat is találunk,¹³ ezek elemzéséről jelen tanulmány keretei között sajnos le kell mondanunk.¹⁴

Alapvetően olyan forrástípusokról van tehát szó, amelyeket hagyományosan gazdasági és jogi szövegeknek nevezünk. Az ilyen jellegű kategorizálások azonban meglehetősen leszűkítik a források felhasználási lehetőségét, így alapvetően átgondolásra szorulnak. Ennek szükségességét nem csak a szövegek konkrét kontextusban való értelmezése teszi egyértelművé, de az alábbi elemzések is alá-

¹¹ A *Dienstbuch* az ispotálynak, mint földesúrnak tett szolgálatokat tartalmazta, egyfajta urbáriumnak is tekinthetjük. Az *Amtsbuch* az ispotály számára elvégzett munkák kapcsán felmerülő bevételeket és kiadásokat részletezte. Lásd ezekre még Pohl-Reisl 1996: 66. (A szerk. megj.)

¹² A *Weistum*-könyvek általában az intézményre vonatkozó régi okleveleket, jogi iratokat – törvényeket, rendeleteket, szabályozásokat –, illetve peres eseteket foglalták egybe. Gyakran ezekben találjuk a tiltó (*Bann- und Taidingstexte*) rendelkezéseket is. (A szerk. megj.)

¹³ Meldeman 1530; Wolmuet 1547. A táblaképek közül megemlítendő a klosterneuburgi *Albrechtsaltar*, a bécsi skótok kolostorának *Schottenmeister* által készített oltára és a klosterneuburgi Babenberg-családfa. A könyvfestészetre összefoglalóan: Opll–Sonnlechner 2008: 15–17.

¹⁴ A szerző a témát egy nagyobb projekt keretében kívánja feldolgozni, jelen tanulmány e munka felütéseként íródott. A kutatások az összes rendelkezésre álló forrástípus részletes vizsgálatát célozzák; a bécsi helyzet kontextusba helyezésére egy másik várossal (Regensburg) történő összehasonlítás révén kerül(het) sor. A képi ábrázolások részletes ismertetése egy másik írás keretei között valósulhat meg.

támasztják. A bemutatott források ugyanis nem csak a mezőgazdasági termelési módokról, mint például a háromnyomásos művelés, szolgálnak adatokkal, hanem az erdő ökoszisztémájába való beavatkozásokról is képet adnak. Az oklevelek, a *Dienstbuch*-ok, az urbáriumok, sőt még a *Weistum*-ok is gyakran nagyon világosan kifejezik a természet hasznosítására irányuló emberi, uralkodói vagy intézményi akaratot. A természetet az írás segítségével szedték valamiféle rendbe: az elképzelés először talán csak az írnokok fejében fogant meg, akiket alapvetően befolyásolt a (saját) környezetéről alkotott felfogásuk, de akiket emellett az a cél is vezérelt, hogy egy adott eredmény elérése érdekében a természetnek valamiféle produktív rendet biztosítsanak. Az adatok írásban való rögzítésének eme folyamatában tehát valamiféle rendszerezésről és értékrendek felállításáról van szó, ahogy ezt a *Bürgerspital* földesúri birtokigazgatásának egy másik példája is jól illusztrálja. Az ispotály első három *Dienstbuch*-ja (1305 körül, 1326, 1342) felépítését tekintve alapvetően különbözik egymástól.¹⁵ Leginkább szembeötlőek az 1326-os könyvbe bevezetett utólagos bejegyzések: a bevételek szolgálati napok (*Diensttag*) szerinti rendszerezése, illetve az ispotály birtokainak előállított terménytípusok szerinti számbavétele. Az utóbbi a szőlőket, a dézsmát (tizedet) szolgáltató szántóföldeket és a kaszálókat tartalmazza, mégpedig a pontos helyükkel és az onnan származó járadékokkal együtt. Végezetül listába foglalták az ispotály számára fontos szerződéseket (*Leibgedingsvertrag*) is.¹⁶ A mezőgazdasági haszonvételek ilyesfajta felsorolása osztrák területeken középkori kontextusban rendkívül szokatlan és tudomásom szerint példa nélküli. Ellenben korántsem meglepő. A 14. század első fele a század eleji éhínségekkel, az 1340-es évek katasztróáival, majd az ezeket betetőző 1348–1349-es pestisjárvánnyal túlélés-technikai szempontból igen nehéz időszaknak számított.¹⁷ A göttweigi kolostor esetében már bebizonyosodott, hogy az ilyen termelési válságok az igazgatás átszervezésével jártak.¹⁸ Hasonló folyamatot kell feltételeznünk a *Bürgerspital* esetében is, amely éppen ellátó jellegénél fogva volt hatalmas nyomásnak kitéve ezekben az évtizedekben, hiszen a fizető „ügyfeleken” kívül az egyre növekvő számú szegény bentlakóról is gondoskodnia kellett. Az ispotály intézőjének tehát egyrészt minél több pénz-, föld- és birtokadományt kellett szereznie, másrészt a rendelkezésre álló, mezőgazdaságilag hasznosítható területekből a maximumot kellett kihoznia. Ennek folyamányaként a *Bürgerspital* kezelésében lévő területek esetében – a *Dienstbuch* tanúsága szerint – hihetetlenül megnövekedett a termelési, illetve hozamkényszer.

¹⁵ WStLA, *Bürgerspital*, Szolgálati könyvek 1, 2, 3.

¹⁶ Ezek a típusú szerződések az ispotálynak dolgozó emberek munkaszerződésének is tekinthetők, amelyben rögzítették, hogy az elvégzett feladatokért milyen juttatások illették őket. (A szerk. megj.)

¹⁷ A 14. század katasztróáival foglalkozó számos publikáció közül említhető például: Graus 1988; Herlihy 1998; Jordan 1997.

¹⁸ Sonnlechner 2000: 202, 203.

A *Bürgerspital* igazgatási teendőket ellátó vezetői (*Verwalter*), akik maguk a nemzetközi, elsősorban a Velencén átmenő távolsági kereskedelemről éltek, tisztában voltak a pénzügyi és mezőgazdasági folyamatok komplex összefüggéseivel. Ezt az ispotály pénzügyeinek vonatkozásában Brigitte Pohl-Resh meggyőzően bemutatta.¹⁹ Ami a városi szegények és az idős, szegényházi gondozottak (*Alterspfründer*) ellátását illeti, az intézők növekedés- és fenntarthatóság-orientált „nyersanyagpolitikát” folytattak.

A GABONA

A bécsi *Bürgerspital* már a 14. században célzottan igyekezett a szomszédos *Wienerberg*-en minél kiterjedtebb, gabonaterületet szolgáltató területkomplexumhoz jutni. (Fontos megemlíteni, hogy ezeket az intézmény nem adományként kapta!) Ezt a tizedszedési jogot, mint fentebb már említettük, 1455-ben V. (Posthumus) László is megerősítette. Az intézkedések egyértelműen a szükséges kenyérgabona biztosítását célozták. Világos, hogy tizedjogot csak ott érdemes birtokolni, ahol megfelelő (gabona)hozammal lehet számolni. Stefan Leitner és Christoph Syrfeier ispotálymesterek 1372-ben két lépésben szereztek meg ennek a városközeli hatalmas szántóterületnek a tizedét.²⁰ Ezt az ispotály ellátásának szempontjából kiemelt fontosságú jogügyletet III. Albert herceg (1349/50–1395), a *wienerbergi* birtokok hűbérura is megerősítette.²¹ Bizonyos, hogy az ispotálymesterek döntését a birtokok minősége és az ezekből betakarítható termés mennyisége befolyásolta. Ha pedig a kutató ilyen jellegű kérdéseket vizsgál, szükségszerűen kezébe kell vennie a térségre vonatkozó geológiai és talajtérképeket.²² Mind a *wienerbergi*, mind az 1455-ben megerősített, Bécs-től délre eső tizedföldek esetében egyértelmű, hogy az ispotályigazgató tudatosan és jól választott. A szóban forgó területek kőzetanyaga ugyanis lösz, agyagos lösz, pleisztocén-kori folyami hordalékkavics (*Terrassenschotter*) és földtörténeti harmadkori, azaz terciér laza szerkezetű kőzet (iszap/agyag, homok, stb.), a talaj pedig a gazdálkodásra kiválóan alkalmas, lazább barnaföld (*Braunerde*) és barna erdőtalaj (*Parabraunerde*), illetve a mélyebben fekvő sík területeken nehezebb, agyagos réti talaj (*Gley*) és nedves feketeföld (*Feuchtschwarzerde*).

A gabona folyamatosan és a biomasszák közül a legnagyobb mennyiségben áramlott a városi rendszerbe. Ha egy pillantást vetünk a környezettörténeti szempontból lényegesen jobban kutatott Nyugat-Európára, néhány alapvető ismerettel gazdagodhatunk. London lakosságának gabonaellátását 1330-ban a város kiterjedésénél egy 150–225-ször nagyobb, körülbelül 10 360 km²-es terület tudta biztosítani. Ez a terület a Temze és a tengerpart mentén mintegy 250 kilométer hosszan

¹⁹ Pohl-Resl 1996.

²⁰ WStLA, Bürgerspital, Oklevelek, 267. sz., 268. sz.

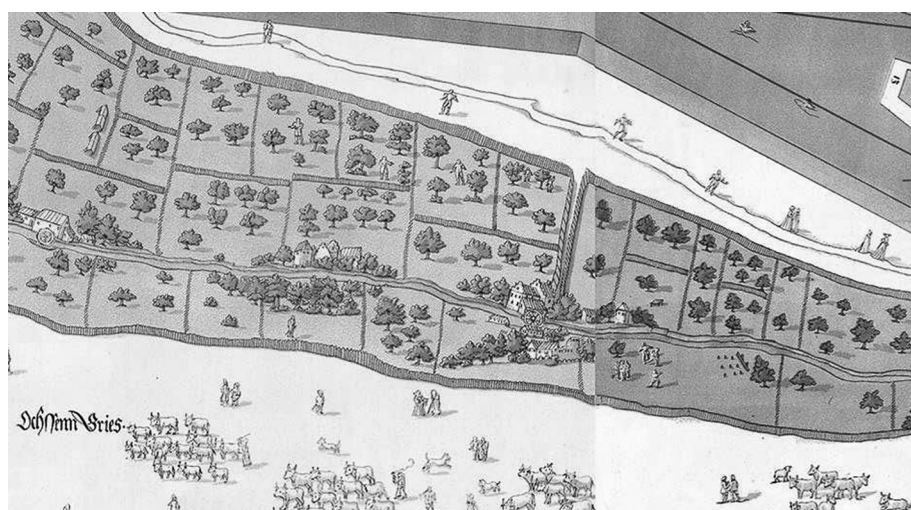
²¹ WStLA, Bürgerspital, Oklevelek, 269. sz. Ehhez lásd még: Pohl-Resl 1996: 170, 171.

²² Jelen esetben: Wien 1985.

húzódott, de szállítástechnikai okok miatt e termősáv szélessége sehol nem lépte át a 30 kilométert. A megtermelt gabona mennyisége tehát a termőterületeken 25%-kal haladta meg a helyi szükségletet, vagyis számottevő biomassza és élelmszereláramlással számolhatunk. Ehhez Flandriában és Brabantban további tényezőként járult, hogy ide a gabona sokkal távolabbról érkezett: elsősorban Németországból az Elbán, de Lengyelország is exportált ezekre a területekre.²³ Így az egyes városok vonzáskörzetei már a középkorban is hatást gyakoroltak akár több száz kilométerrel távolabb fekvő ökoszisztémákra.

2. kép

*A Wienfluss és az Ochsengries Bonifacius Wolmuet 1547-es térképén*²⁴

Az a tény, hogy a *Bürgerspital* iratanyaga lehetővé teszi számunkra, hogy betekintsünk Bécs városának gabonaellátásába, különösen fontos annak fényében, hogy a témára vonatkozóan semmilyen közvetlen forrás nem áll a rendelkezésünkre. A gabona értékesítése a piacon történt, ugyanakkor a rá vonatkozó feljegyzések egyáltalán nem maradtak fenn, és a városi számadásokból is csak nagyon közvetetten lehet a gabonaellátásra, illetve annak útjára vonatkozó következtetéseket levonni. Azt tudjuk, hogy a gabona őrlése döntően a *Wienfluss*-nál történt (2. kép),²⁵ mivel a malmok magas értékének köszönhető állandó pereskedések

²³ Hoffmann 2007: 296–299.

²⁴ Wolmuet 1547 (részlet).

²⁵ A *Wienfluss* egykoron a mai külső *Ring*, illetve a *Karlsplatz* területén folyt, amely részeket később feltöltötték, a *Stadtpark*-nál azonban az egykori medre és a *Donaukanal*-ba vezető torkolata máig megmaradt. A szövegben említett, az ispotály számára fontos malmok a mai *Kärntner*-kapu közelében voltak. (A szerző megj.)

folytán egy viszonylag könnyen lokalizálható területtel van dolgunk.²⁶ Bár a *Wien* folyó partján gyakorlatilag a mai város egész területén működtek malmok, leginkább a városkapu előtt, a *Bürgerspital* és az úgynevezett Malompatak (*Mühlbach*) környékén koncentráálódtak. Az utóbbi a *Wien*-ből leágazva a keleti városfal mentén folyt. A *Wien*-ből több más „malompatak” is kiágazott, magát a folyót pedig többször elterelték eredeti medréből, és gyakran szennyvízelvezetésre használták: még a város árkat is az eltérített *Wienfluss*-szal tisztították.²⁷ A gabonafeldolgozás nagyban hozzájárult a *Wienfluss* élővilágának átalakulásához.

Nehéz megmondani, hogy mindez miként hatott valójában a folyó élővilágára, de az emberi tevékenység a halpopulációkat bizonyosan súlyosan károsította. A halászat különböző formái a Dunán és annak mellékfolyóin sok esetben súlyos következményekkel jártak, amelyekkel számos uralkodói rendelkezés foglalkozott. A halállomány megmentéséért folytatott harc 1506-ban érte el a csúcspontját, legalábbis művészeti értelemben. I. Miksa ebben az évben kelt egyik patensében ugyanis még a veszélyeztetett halfajok igen magas színvonalú grafikus ábrázolásait is megtaláljuk.²⁸

A HÚS

A következőkben térjünk át Bécs húsellátására. A város keleti fala előtt hatalmas nyílt terület feküdt, amelyet funkciójából eredően „marhapiac”-nak (*Ochsenmarkt* vagy *Ochsengries*) neveztek (2. kép), és az elsősorban a Magyarországról idehajtott marhák gyűjtőhelyéül szolgált.²⁹ Bécs és Nürnberg évente több mint 1000 tonna húst importált, s ezt az igényt lehetetlen volt helyben kielégíteni. 1500-ban Velencébe 10.000, Bécsbe és Dél-Németországba (egészen Strassbourig) 50.000 magyar marhát hajtottak, amely átlag 300 kilójával számolva évi 18.000 tonna biomasszát jelent. A marhahajtás egyértelmű nyomokat hagyott maga után. Az útvonalak mentén legelőfolyosók jöttek létre, amelyek közül néhánynak a nyoma Bécsből keletre még mindig felfedezhető a kataszteri rendszerben és a tájon (2. térkép).

Az exportálás következményei elsősorban Magyarországot érintették: az intenzív legeltetés a legelőterületeken a talaj termőképességének csökkenéséhez, illetve a növényvilág jelentős átalakulásához vezetett. A leginkább szembeötlő következmény azonban az volt, hogy a városi lakosság húsigényének kielégítése érdekében maga a szarvasmarhafajta is megváltozott. A legújabb archeozoológiai kutatások eredményei azt mutatják, hogy a manapság olyan híres, nagy marmagasságú, hosszú szarvú magyar szürkemarha csak a középkor vége felé jelent meg, amikor az exportigény kielégítése érdekében áttértek a nagy területen történő

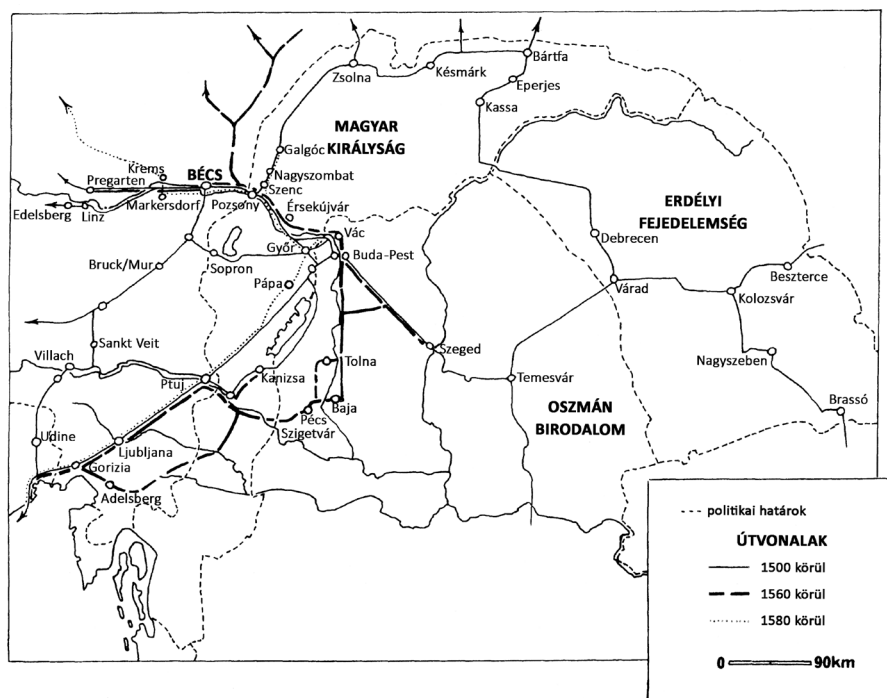
²⁶ A *Wienfluss* malmaira: Lohrmann 1980; Just 1995: 48–56.

²⁷ Brunner 1929: 363.

²⁸ A patenshez: Hoffmann–Sonnlechner 2006/2007, és az ott hivatkozott irodalom.

²⁹ Pickl 1973; Matschinegg 1988.

2. térkép

Az európai marhahajtó útvonal a középkor végén

Forrás: Blanchard 1986: 434; *magyar változat:* Majorossy Judit

extenzív állattartásra.³⁰ A magyar szürkemarha esetében egy, a szeppeai körülményekhez rendkívül jól alkalmazkodó fajról van szó. A városi lakosság hússzükségletének kielégítése tehát ez esetben is egy, a várostól messze fekvő ökoszisztémán hagyott jól látható nyomot.³¹

A BÉCS KAPUJÁBAN FEKVŐ WERD MINT TÖBBFUNKCIÓS ÖKOLÓGIAI TÁJ

A marhakereskedelem azonban nem csak Magyarországon, hanem a hajtási útvonalak mentén is nyomokat hagyott. Bécs esetében az említett *Ochsengries* mellett elsősorban a város északi részén a Vörös-torony-kapuval (*Roten-Turm-Tor*) átellenben fekvő *Auenland*-ra kell gondolnunk. A városi számadások a *Weidegeld* (legelőpénz) címszó alatt megjegyzik, hogy az *Unterer Werd* nevű szigeten időről

³⁰ A témával a magyar szakirodalom is részletesen foglalkozik, közülük csupán néhány további hivatkozással: Matolcsi 1968, 1982; Paládi-Kovács 1993; Lyublyanovics 2008. (A szerk. megj.)

³¹ Hoffmann 2007: 300–301.

időre nagyszámú, Magyarországról hajtott marhát és lovat legeltettek.³² A késő középkorban Béctől északra eső, a Duna által kialakított szigetes rész élővilága hatványozott terhelésnek volt kitéve. Már a 14. századból vannak arra vonatkozó információink, hogy a *Bürgerspital*-nak voltak ebben a városközeleli térségben érdekeltségei, a 15. században pedig már a város is lázasan igyekezett megvetni a lábát ezen a szigeten, amennyiben földeket és udvarházakat (*Höfe*) szerzett a maga számára. A rendeletekből és jogi szövegekből (*Weistum*) pedig kiderül, hogy a városlakók szintén előszeretettel legeltették saját aprójószágait és marháikat ezen a területen.³³ Ráadásul a Werd-szigeten mezőgazdasági tevékenység is folyt: különösen az itteni rétek voltak keresettek, hiszen képletesen szólva ezek jelentették a középkor „benzinkútjait”. Az innen begyűjtött széna az igásállatok takarmányozását, s ezzel a városi szállítást szolgálta. Az építő- és tüzfát a város az *Auenland*-ról szerezte be, sőt esetenként exportált is innen.³⁴ A bécsi *Stephansdom* építéséhez szükséges óriási tartófaikat – úgynevezett árbocfákat (*Mastbaum*) – szintén az *Auenland*-ról szállították.³⁵ Végül a 15. század közepétől az emberek már letelepedési céllal is tódultak a szigetre. A 15. század második feléből ránk maradt jogi szövegek alapján megállapítható, hogy a szigetre mint többfunkciós nyersanyagforrásra nehezedő nyomás már olyan nagy volt, hogy a hasznosítás feltételeit újabb és újabb rendeletekkel kellett szabályozni.³⁶

A FA

Otto Brunnernek Bécs város pénzügyeire vonatkozó kutatásaiból tudjuk,³⁷ hogy a Dunán és mellékfolyóin odaszállított fa vonzáskörzete nyugat felé egészen a bajor területekig terjedt: az Isar folyónál kivágott fát gyakran a bécsi piacon adták el. A fa iránt hatalmas volt az igény, hiszen nem csak építkezéseknél használták, hanem ez volt az alapvető energiahordozó. A feljegyzések szerint Bécsbe még *Salzkammergut*-ból is szállították fát, ami azért meglepő, mert az ottani sólepárlók egyébként is gigantikus „fazabálók” voltak. E sólepárlók elsősorban természetesen szintén a városi lakosság és a városi agglomeráció igényeit elégítették ki.³⁸ A meglehetősen érzékeny alpesi ökoszisztémába történt középkori beavatkozás sajnos máig kevésbé kutatott téma. A masszív erdőirtások minden korban jelentős következményekkel jártak – nem véletlenül találjuk épp ezekben a protoindusztriális régiókban az erdőhasználati szabályzatok legkorábbi példáit.

³² Brunner 1929: 145 (1. lbj).

³³ Winter (Hg.) 1909: 787.

³⁴ Brunner 1929: 145.

³⁵ Uhlirz (Hg.) 1902: 294.

³⁶ Winter (Hg.) 1909: 781–787. Werd szigetére összefoglalóan: Brunner 1929: 143–146.

³⁷ Brunner 1929: 353–360.

³⁸ Sonnlechner 2001; Sonnlechner–Winiwarter 1999; Sonnlechner 2002.

A városi lakosság fa iránti igénye, különösen a folyókapcsolattal nem rendelkező települések esetében egyéb ökológiai következményekkel is járt. Nürnberg környékén a 14. század vége felé a fahiányt enyhítendő fenyőmonokultúrák telepítésébe kezdtek. Ez az újítás a 15. század közepére már Bécs térségében is elterjedt.³⁹ A Bécsújhelytől (*Wiener Neustadt*) délre fekvő *Steinfeld* ma is csodálatos és egyedülálló monokultúrája ennek a tudatos emberi beavatkozásnak és a természet tervezett átalakításának a következménye, mely e területsáv teljes ökológiai átrendeződésével járt.⁴⁰

A középkorban igen gyakori háborúk folyamán szintén rengeteg fát használtak: elég, ha csak a védelmi rendszerekre gondolunk, a palánkkerítésektől a sáncokon és tornyokon át a különböző technikai berendezésekig. Mindez tovább csapolta a város körüli, meglehetősen tág földrajzi környezet faállományát.

A SALÉTROM

A háborúskodás eddig egyáltalán nem kutatott, ökológiailag azonban mindenképpen releváns vonatkozása a salétromgyártás.⁴¹ A salétromot az istállók és lakóházak talajából nyerték, hiszen a salétromképződéshez a talajban található mész és az állati, illetve emberi ürülékben, vizeletben jelen lévő nitrát szükséges. A salétromgyártók keresztül-kasul járták az országot, a megfelelő talajt kiásták majd átmosták, és az így nyert sós oldat lett a salétromgyártás alapanyaga. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a preindusztriális korszakban, különösen pedig a 16. századot követően egész Európában súlyos trágyázási nehézségekkel küzdöttek, világossá válik, hogy mekkora problémát is jelentett valójában e biomassza hadászati célokra történő felhasználása. Bécs városának kamarai számadásai tételesen felsorolják azokat a településeket, ahonnan salétromhoz jutottak: két, a város éléskamrájához tartozó faluról, *Marchfeld*-ről és *Wiener Becken*-ről van szó.⁴²

ZÁRSZÓ

Ezzel végére értünk a különböző, Bécsset ellátó rendszerek, illetve területek számbavételének – bár igaz, hogy számos fontos nyersanyagról, így például a fémekről, kőről, olajról nem esett szó. Teljes egészében kimaradt a hulladék- és melléktermékkezelés is, mert erre vonatkozóan csak meglehetősen szórványos forrásadatokkal rendelkezünk.

³⁹ Hoffmann 2007: 307; Dötzer 1999.

⁴⁰ Sonnlechner 2002: 379.

⁴¹ Köszönettel tartozom Verena Winiwarternek, aki felhívta figyelmemet a salétrom jelentőségére.

⁴² WStLA, Oberkammeramt, B1/1: Számadáskönyvek. Brunner 1929: 298.

Zárásképpen kanyarodjunk vissza a tanulmány kiindulópontjához, V. (Posthumus) László 1455-ben a *Bürgerspital* részére kiadott okleveléhez. Ha az ellátás kérdését a bécsiek e csoportján vizsgáljuk, nyilvánvalóvá válik, hogy az oklevélben megnevezett hasznosítható földterületek, nyersanyag- és élelmiszerforrások az ispotály lakóinak élmezése szempontjából döntő fontossággal bírtak, s ezzel együtt közvetlenül ki voltak téve a termelési, illetve hozamkényszer hatásainak. Az ellátásra szoruló szegények számának folyamatos növekedésével állandóan nőtt a túlművelés veszélye. A mindenkori ispotálymester tehát azzal a kihívással szembesült, hogy egyrészt optimalizálnia kellett a vétel és csere által megszerzett földterületeket, másrészt ezeknek a hozamát gazdasági válságidőszakban úgy kellett maximalizálnia,⁴³ hogy a földek termőképessége, termékenysége ne romoljon. A talajt nem lehetett kimeríteni, mert az végzetes következményekkel járt volna az élmezésre nézve. A cseppet sem könnyű feladat tehát abban állt, hogy erős hozamkényszer mellett lehetőleg hosszú távon fenntartható módon kellett gazdálkodni. Következésképpen kiindulhatunk abból, hogy a középkori ispotálymesterek által tudatosan kiválasztott, és az ő irányításuk alatt művelt *wienerberg*-i és a Bécsből délre fekvő területek sokkal intenzívebb emberi beavatkozásoknak voltak kitéve, mint más birtokosok hasonló területei. A teljes városi lakosság ellátását tekintve ugyanis a városvezetőknek az ispotály sajátos szerepe által indukált, gazdálkodástól eltérő stratégiát kellett követniük. Ez esetben nem a gabona mennyisége, hanem a folyamatos piaci ellátás volt a legfőbb prioritás, így ők a hozamkiesés kockázatának a minimalizálására törekedtek mind a gabonaellátás, mind pedig az egyéb élelmiszerek (például hal) és a nyersanyagok biztosítása terén.

Végül pedig, ami az oklevélben említett *weidlingau*-i erdőt és a sörfőzési jogot illeti, ehelyütt csupán egyetlen összefüggésre szeretnénk rámutatni. A bécsiek a középkorban alapvetően több bort ittak, mint sört, ez azonban a 15. század táján viszonylag gyorsan és tartósan megváltozott. A sörmonopóliumot Bécsben a *Bürgerspital* szerezte meg, s ez az intézmény számára az egész újkor folyamán a túlélést jelentette. A sörfőzéshez azonban energia kellett, mégpedig sokkal több, mint a szőlő préseléséhez.⁴⁴ Az egyes számú energiahordozót, ahogyan már volt róla szó, a fa jelentette, és az ispotály *Weidlingau* területén két erdővel is rendelkezett: az egyiket 1315-ben az egyik alapító ajándékozta az intézménynek,⁴⁵ míg a másikat az ispotály hetven évvel később, 1386-ban szerezte meg.⁴⁶ Ezek az erdőbirtokok akkor nyertek különös jelentőséget, amikor a középkor végén a városiak italozási szokása megváltozott. Ebben a helyzetben tehát a birtokjog megerősítése semmiképpen sem ártott.

⁴³ A preindusztriális korszak hozamstratégiáihoz például: Groh 1986; Sieferle–Müller–Herold 1996.

⁴⁴ Hoffmann 2007: 299, illetve 300 további irodalommal.

⁴⁵ „Greif mit seiner Frau Offmey”. WStLA, Bürgerspital, Oklevelek, 34. sz. A regesztára: Quellen 1921: 34. sz.

⁴⁶ WStLA, Bürgerspital, Oklevelek, 340. sz. A későbbi, V. (Posthumus) László király által kiállított oklevél tartalmazza III. Albert herceg vásárlásra vonatkozó, 1388-as korábbi oklevelét: WStLA, Bürgerspital, Oklevelek, 343. sz.

A McNeill-féle definícióban említett ökológiai lábnyomok anélkül is felfedezhetők, hogy a város által használt minden élelmiszer- és nyersanyagforrást számba vennénk. A középkori városok jelentős hatást gyakoroltak a környezetre, és intenzív kölcsönhatásban álltak az őket körülvevő tájjal. Helyi vonatkozásban a gabona és a fa iránti igény volt az elsődleges befolyásoló tényező, a természetre nézve pedig a mezőgazdasági és erdőgazdálkodási rendszerek jártak a legegységesebb és legsúlyosabb következményekkel. Az emberi beavatkozás messze nem a felesleg egyszerű lefölezését jelentette – tudatos átalakításokról volt szó. Minden (nyers)anyag, biomassza áramlásának megvoltak a maguk hatásai, amelyek az őket létrehozó ökoszisztémákat eltérő módon változtatták meg.

Fordították: *Kondor Márta – Majorossy Judit*

FORRÁSOK

Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien (WStLA)

Bürgerspital

Urkunden / Oklevelek;

Dienstbücher / Szolgálati könyvek;

Oberkammeramt

B1/1: Rechnungen / Számadáskönyvek.

Quellen 1921: *Quellen zur Geschichte der Stadt Wien*. Bd. 2/5. Wien.

Meldeman, Niclas 1530: Rundplan von Wien. In: Opll, Ferdinand (Hg.) 1990: *Historischer Atlas von Wien*. Lieferung 4. Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien.

Wien 1985: *Geologische Karte der Republik Österreich*. Nr. 59. Wien.

Wolmuert, Bonifacius 1547: Plan von Wien. In: Opll, Ferdinand (Hg.) 1987: *Historischer Atlas von Wien*. Lieferung 3. Wiener Stadt- und Landesarchiv, Wien.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Blanchard, Ian 1986: The Continental European Cattle Trades, 1400–1600. In: *Economic History Review* (39.) 3. 427–460.

Brunner, Otto 1929: *Die Finanzen der Stadt Wien von den Anfängen bis ins 16. Jahrhundert*. (Studien aus dem Archiv der Stadt Wien 1/2.) Wien.

Dötzer, Ursula 1999: Der Reichswald. Seine Bedeutung für die Stadt und seine Entwicklung vom Mittelalter bis in die frühe Neuzeit. In: Friedel, Birgit – Frieser, Claudia (Hg.): *Nürnberg – Archäologie und Kulturgeschichte*. Büchenbach, 345–348.

Fischer-Kowalski, Marina – et al. 1997: *Gesellschaftlicher Stoffwechsel und Kolonisierung von Natur. Ein Versuch in sozialer Ökologie*. Amsterdam.

- Graus, Frantisek 1988: *Pest – Geißler – Judenmorde. Das 14. Jahrhundert als Krisenzeit.* (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 86.) 2. kiadás. Göttingen.
- Groh, Dieter 1986: Strategien, Zeit und Ressourcen. Risikominimierung, Unterproduktivität und Mußpräferenz – die zentralen Kategorien von Subsistenzökonomien. *Schweizerische Gesellschaft für Wirtschafts- und Sozialgeschichte* 5. 1–38.
- Herlihy, David 1998: *Der schwarze Tod und die Verwandlung Europas.* Berlin.
- Hoffmann, Richard C. 2007: Footprint Metaphor and Metabolic Realities. In: Paolo Squatriti (ed.): *Nature's Past. The Environment and Human History.* Ann Arbor, 290–325.
- Hoffmann, Richard C. – Sonnlechner, Christoph 2006/2007: Vom Archivobjekt zum Umweltschutz: Maximilians Patent über das Fischereiwesen von 1506. *Studien zur Wiener Geschichte. Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien* 62. 71–124.
- Irsigler, Franz 2010: Annäherungen an den Stadtbegriff. In: Oppl, Ferdinand – Sonnlechner, Christoph (Hg.): *Europäische Städte im Mittelalter.* (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 52.) Innsbruck–Wien–Bozen, 15–30.
- Jordan, William Chester 1997: *The Great Famine: Northern Europe in the Early Fourteenth Century.* Princeton.
- Just, Thomas 1995: *Das Wiener Pilgerhaus. Untersuchungen zum Leben, zur Wirtschaftsführung und Bautätigkeit in einem Wiener Spital des 15. Jahrhunderts.* Ungedr. Staatsprüfungsarbeit am Institut für Österreichische Geschichtsforschung an der Wien Universität. Wien.
- Lohrmann, Klaus 1980: *Die alten Mühlen an der Wien.* (Wiener Bezirksführer.) Wien.
- Lyublyanovics Kyra Veronika 2008: Városi állattartás a középkorban. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon: gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet.* Budapest.
- Matolcsi János 1968: A szarvasmarha testnagyságának változása a történeti korszakokban Magyarországon területén. *Agrártörténeti Szemle* 10. 1–38.
- Matolcsi János 1982: *Állattartás őseink korában.* Budapest.
- Matschinegg, Ingrid 1988: Internationaler und regionaler Ochsenhandel im 15. Jahrhundert. In: Dienes, Gerhard – Jaritz, Gerhard – Kropac, Ingo H. (Hg.): *Ut populus ad historiam trahatur. Festgabe für Herwig Ebner zum 60. Geburtstag.* Graz, 173–190.
- McNeill, John Robert 2001: *Something New Under the Sun: An Environmental History of the Twentieth Century World.* London.
- Niederstätter, Alois 1996: *Das Jahrhundert der Mitte. An der Wende vom Mittelalter zur Neuzeit.* (Geschichte Österreichs 1400–1522.) Wien.
- Oppl, Ferdinand – Sonnlechner, Christoph 2008: Wien im Mittelalter. Aspekte und Facetten. (Kleinausstellungskatalog des Wiener Stadt- und Landesarchivs.) Wien.
- Paládi-Kovács Attila 1993: *A magyarországi állattartó kultúra korszakai.* Budapest.
- Pickl, Othmar 1973: Routen, Umfang und Organisation des innereuropäischen Handels mit Schlachtvieh im 16. Jahrhundert. In: Novotny, Alexander – Pickl, Othmar (Hg.): *Festschrift Hermann Wiesflecker zum 60. Geburtstag.* Graz, 143–166.
- Pohl-Reisl, Brigitte 1996: *Rechnen mit der Ewigkeit. Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter.* (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 33.) Wien–München.

- Rees, William E. 1992: Ecological Footprints and Appropriated Carrying Capacity: What Urban Economics Leave Out. *Environment and Urbanization* 4. 121–130.
- Sieferle, Rolf Peter – Müller-Herold, Ulrich 1996: Überfluß und Überleben – Risiko, Ruin und Luxus in primitiven Gesellschaften. *GAI A* 5. 135–143.
- Sonnlechner, Christoph 2000: Landschaft und Tradition. Aspekte einer Umweltgeschichte des Mittelalters. In: Egger, Christoph – Weigl, Herwig (Hg.): *Text – Schrift – Codex. Quellenkundliche Arbeiten aus dem Institut für Österreichische Geschichtsforschung*. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband, 35.) Wien–München, 123–223.
- Sonnlechner, Christoph 2001: Frühneuzeitliches Waldmanagement im Erzbistum Salzburg. Drei Instruktionen aus der Regierungszeit Wolf Dietrichs von Raitenau. *Salzburg Archiv* 27. 175–198.
- Sonnlechner, Christoph 2002: Verwaltung von Natur. Ressourcenmanagement und das geschriebene Wort in spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Grundherrschaften. Pohl, Walter – Herold, Paul (Hg.): *Vom Nutzen des Schreibens. Soziales Gedächtnis, Herrschaft und Besitz im Mittelalter*. (Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, 5.) Wien, 375–394.
- Sonnlechner, Christoph 2010: Der „ökologische Fussabdruck“ Wiens im Spätmittelalter – Eine Annäherung. In: Opll, Ferdinand – Sonnlechner, Christoph (Hg.): *Europäische Städte im Mittelalter*. (Forschungen und Beiträge zur Wiener Stadtgeschichte, 52.) Innsbruck–Wien–Bozen, 351–364.
- Sonnlechner, Christoph – Winiwarter, Verena 1999: Recht und Verwaltung in grundherrschaftlichen Waldordnungen Niederösterreichs und Salzburgs (16.–18. Jahrhundert). *Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte* 11. 57–85.
- Uhlirz, Karl (Hg.) 1902: *Die Rechnungen des Kirchmeisters von St. Stephan zu Wien über die Jahre 1404, 1407, 1408, 1415–1417, 1420, 1422, 1426, 1427, 1429, 1430, 1476, 1535*. Wien.
- Vancsa, Max 1927: *Geschichte Nieder- und Oberösterreichs*. 2 Bände. (Allgemeine Staatengeschichte, Dritte Abteilung: Deutsche Landesgeschichten, 6.) Stuttgart–Gotha.
- Wackernagel, Mathis 1994: *Ecological Footprint and Appropriated Carrying Capacity: A Tool for Planning Towards Sustainability*. PhD Dissertation defended at the University of British Columbia. Vancouver.
- Winter, Gustav (Hg.) 1909: *Niederösterreichische Weisthümer. III. Teil: Viertel ober dem Wienerwald*. Wien–Leipzig.

Kiss Andrea – Laszlovszky József

Árvíz hullámok a Dunán?

*A Duna árvizei és a visegrádi ferences kolostor a késő középkorban és kora újkorban**

A Kárpát-medencében a 15. század végére és 16. század elejére rekonstruálható az egyik kiemelkedő késő középkori árvízcsúcs, több jelentős méretű árvízzel.¹ Amint azt a későbbiekben látni fogjuk – habár a forrásadottságok függvényében évtizedenként eltérő mértékben –, ez különösen igaz a Duna esetében. Hazánk e fő folyójának több évtizedes, sőt akár évszázados (partvonal és) vízszint-változásai kihatottak a folyóparti települések építkezéseire, maguknak a településeknek, épületeknek az elhelyezkedésére; illetve az épületeken keletkezett károk miatt szükségessé vált átalakítások követhetők nyomon, s kerültek a napvilágra a régészeti ásatások során.² Ennek kapcsán jelen írásunkban egy, az építészeti és társadalomtörténet, a régészeti- és környezettudomány határmezsgyéjén álló témát járunk részletesebben körül: a 15. század második és 16. század első felében bekövetkezett dunai árvizek, árvízcsúcsok bemutatásán keresztül az egykorú árvizeknek a visegrádi ferences kolostoregyüttesre gyakorolt lehetséges rövid és hosszú távú hatásait vizsgáljuk.

Visegrádnak már az Árpád-korban is kiemelkedő szerep jutott, nagyobb jelentőségre azonban majd a 14. században, az Anjouk uralkodása alatt tett szert, amikor gyakorlatilag a legfőbb királyi székhelyként funkcionált. Zsigmond alatt ugyan Buda szerepe erősen megnövekedett, de Visegrád és környékének fontossága még a Jagellók alatt is egyértelműen nyomon követhető. Erre utalnak a Mátyás-korban megkezdett és a korai Jagelló időszakban folytatott kiterjedt építkezések is. A visegrádi királyi palota a kapcsolódó épületekkel és maga Visegrád település egy része a középkorban a Duna és a visegrádi várhegy által határolt, árvizeknek kitett, keskeny sík területen helyezkedett el. Ennek megfelelően a dunai árvizek a települést és a királyi palotát egyaránt érinthették. Bár közvetlenül árvízre vonatkozó (késő) középkori írott forrás Visegráddal kapcsolatban eddig nem került elő, több – elsősorban a 15. és 16. századi rétegeket érintő – régészeti ásatás során merült fel az a gondolat, hogy többek között a Duna időnként megemelkedett vízszintje is hatással lehetett az építészeti átalakítások egy részére, illetve felelőssé tehető bizonyos, az építményekben bekövetkezett károkért.

* Kiss Andrea kutatásait a *Deciphering Flood Change* ERC kutatócsoport (Technische Universität Wien) keretében végezte. A szerzők ezúton is köszönetüket fejezik ki Majorossy Juditnak, Christof Mauchnak és Christian Rohrnak hasznos javaslataikért és tanácsaikért.

¹ Ezek dokumentálására például: Kiss 2011, 2012a, 2012b.

² Friss szakirodalmi áttekintésre: Kiss–Laszlovszky 2013.

Visegrádon már hosszú évtizedek óta folynak ásatások, melyek mind a királyi palotát, mind pedig a középkori és kora újkori települést érintik: a palota és környezete az utóbbi évtizedekben kiemelt fontosságú kutatási területnek minősült.³ Ennek köszönhetően sok értékes anyag áll rendelkezésre, melyből a régészek több esetben igen részletes következtetéseket tudnak levonni többek között a korabeli környezeti viszonyokra nézve is. Az alapos kutatásoknak, település- és építéstörténeti rekonstrukcióknak, illetve a királyi épületkomplexum földrajzi elhelyezkedésének (a Duna közelségének) köszönhetően már viszonylag korán, az 1980-as évek végén felmerült az a – Héjj Miklós által publikálásra került – vélemény, miszerint a Duna vízszintje az idők folyamán, nevezetesen a 13. század után, a 14–16. század között emelkedő tendenciát mutatott.⁴

A RÉGÉSZ NÉZŐPONTJA: A VISEGRÁDI FERENCES KOLOSTOR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE

A visegrádi ferences kolostor ásatása során napvilágra kerültek olyan, a kolostor életét alapvetően érintő építéstörténeti részletek és események, amelyek értelmezésében fontos szerepet játszik a korabeli környezeti viszonyok ismerete. Különösen igaz ez a dunai árvizek kronológiája, gyakorisága és nagyságrendje tekintetében. Melyek ezek a problematikus, a régészek figyelmét a lehetséges egykorú árvizek felé terelő körülmények? E kérdés megválaszolásához először a kolostor történetének és a főbb építési korszakoknak a rövid áttekintése szükséges. A régészek által felvetett problémák (és lehetséges válaszok) bemutatása csak ezután következhet.

A visegrádi Szűz Máriának szentelt, Zsigmond király alapította obszerváns ferences kolostort a királyi palota közvetlen közelében, attól délre, 1424–1425-ben emelték (*1. kép*). Az építkezések azonban valószínűleg még az ezt követő években is folytak. A kolostort – egy feltehetőleg a 15. század közepe táján bekövetkezett hanyatlás után – Mátyás király építtette újjá a ferencesek számára, s ehhez 1473-ban a pápától kért és kapott engedélyt. A munkálatok már az 1470-es, 1480-as években megindultak; erre utal, hogy az épületmaradványoknál egyértelműen Mátyás-kori részleteket lehetett azonosítani, melyek jól elkülönültek a Jagelló-koriaktól.⁵ Az építkezés azonban még II. Ulászló uralkodása alatt is folyt, s valószínűleg 1513-ra fejeződött be. A nagyszabású átépítés a kolostor szinte minden szegletét érintette, és az épületegyüttes kolostori szárnyában, a templomban valamint ezek boltozataiban jelentős átalakításokkal járt. A kolostor lakóit a források 1540-ig gyakran említik, ám az épület legkésőbb 1544-re, a török hódítás időpontjára elnéptelenedett. Ennek ellenére még ebben az időszakban is zajlottak bizonyos építkezések, átalakítások. A kolostor a török

³ Bővebben például [sz. n.] *Visegrád – Ferences kolostor*. <http://regesztet.elte.hu/hu/visegrad> (Utolsó letöltés: 2013. október 15.). Buzás–Orosz 2010; Buzás–Laszlovszky (eds.) 2013.

⁴ Héjj 1988. Újabb irodalomra: Mészáros–Serlegi 2011.

⁵ Halász–Mordovin 2002.

korban csak fokozatosan pusztult el. Az épületbe egy ideig a helyiek még bejártak, onnan építőanyagot termeltek ki, elhordták például a kerengő folyosójának padlóburkolatát. A kolostoregyüttes állapota egyre romlott, a boltozatok beszakadtak, és ezek töredékei a régészeti ásatások során a padlóra zuhanva kerültek napvilágra. A romos épületmaradványok tetején a 18–20. század folyamán kisebb épületeket emeltek, de ezek szerencsére nem pusztították el teljesen a vastag törmelék réteg alatt meghúzódó középkori részeket.⁶ A kolostor területéről a kövek egy részét újkori épületekhez termelték ki, de a beszakadt boltozatok és a nagy tömegű omladék a kolostor számos részletét megvédte, így a bolygatások során a padlószinteket általában már nem érték el. Ennek következtében a régészek számára lehetőség nyílt arra, hogy felvázolják az épület részletes építéstörténetét és a rétegvizonyok változását.⁷ Az építéstörténeti elemzés ugyanakkor arra is lehetőséget ad, hogy az egyes periódusok értelmezésénél környezettörténeti jelenségeket is figyelembe vegyünk. Az alábbi elemzés jórészt még publikálatlan adatok felhasználásával erre tesz kísérletet.

1. kép

A visegrádi ferences kolostor 15. század végi rekonstruált képe dél-délnyugati irányból

Forrás: [sz. n.] *Ferences kolostor.* <http://visegradmuzeum.hu/content/muzeum/82/9.jpg> (Utolsó letöltés: 2013. október 15.)

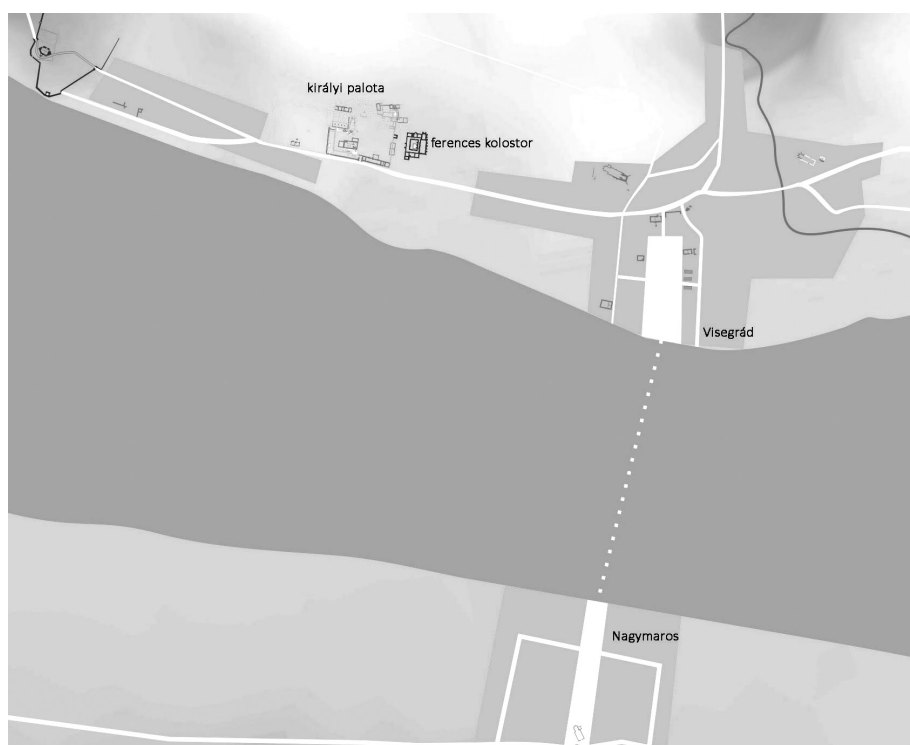
⁶ Buzás–Mészáros 2008: 101. A szerzők azt is megemlítik, hogy a kolostor épületeit valamilyenre később is használhatták, mivel találtak két későbbi sírt, és a nyugati kis pincét a 18. században beboltozták; ekkor ház is épült rá.

⁷ Buzás et al. 1995; Halász–Mordovin 2002; Laszlovszky 2009, 2010, 2013.

A késő középkori visegrádi ferences kolostor régészeti feltárása 1981-ben kezdődött el, majd 1990 után vált különösen intenzívvé.⁸ Az ásatások során egyértelműen kiderült, hogy a kolostor és a templom épületkomplexuma egykor a Duna közvetlen közelében, egy enyhén lejtős terepen helyezkedett el (1. térkép). Földrajzi helyzeténél fogva tehát a Duna árvizei által különösen érintett helyen feküdt. A régészeti ásatások és rekonstrukciók során az eredmények két csoportja kapcsán merültek fel olyan felvetések, melyek szerint az átalakításoknak köztük lehetett a Duna egykori (emelkedő) vízszintjeihez és árvizeihez.

1. térkép

A középkori Visegrád topográfiája, a Duna vonala, és a ferences kolostor helyzete

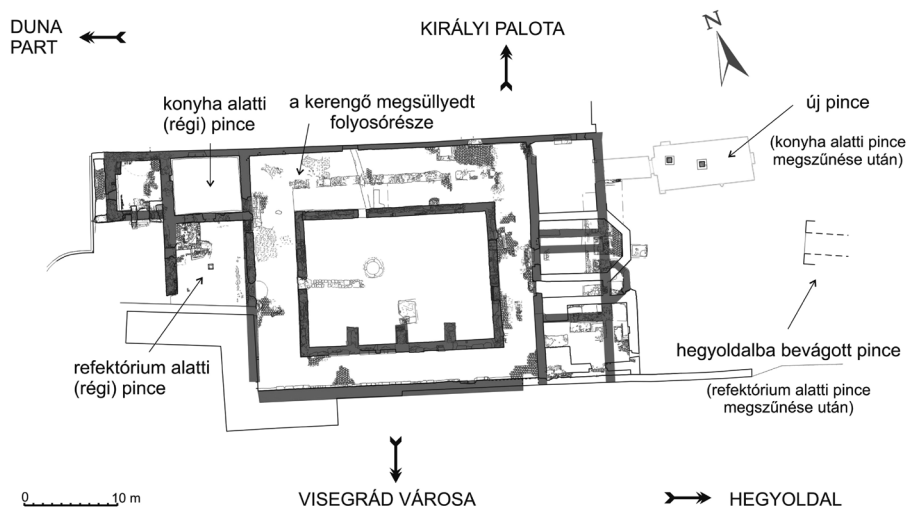
Egyfelől érdekes tény, hogy a korábbi (döntően 14. századi) település maradványai mintegy két méterrel a későbbi kolostor szintje alatt találhatóak. A feltárás során ugyanis egy, a városiasodás jegyeit is mutató település nyomait figyelték meg a kerengő folyosója alatt és különösen annak udvarában. Az itt előkerült, javarészt fa épületek, melyek a 13. század legvégén, illetve a 14. század

⁸ Buzás–Mészáros 2008: 98. A visegrádi ferences kolostor (illetve a 2006-ot megelőző tíz év visegrádi) kutatási eredményeinek szakirodalmi áttekintésére: Buzás 2006: 107–112.

elején épülhettek, több szintet alkottak, de padlószintjük minden esetben jóval mélyebben volt, mivel vastag feltöltések fedték őket. Ez különösen igaz az 1420-as években épült kerengőre.⁹ Ugyanilyen szintkülönbséget lehetett megfigyelni a palota területén található 14. századi épületek és a 15. századi palota-együttes padlószintjei között. Ugyancsak alacsonyabban feküdtek azok az épületmaradványok, amelyek a palota másik oldalán húzódó kertben kerültek elő, és szintén egy korábbi településszinthez tartoztak.¹⁰ Ráadásul a kolostor 1420-as években történt kialakításakor az építők azért is megemelték a talajszintet, hogy ezzel kompenzálják a lejtő okozta felszíni különbségeket.¹¹ Később, a (15. század végi) 16. század eleji átépítéskor az épületet ismét jelentősen megemelték, ami egyértelműen követhető a kerengő udvarában és folyosójának járósíntje alatt. Ez a fejlemény a környezeti viszonyokban bekövetkezett változást sejteti.

2. kép

A visegrádi ferences kolostor ásatások során rekonstruált alaprajza az épületrészletek jelölésével

Másfelől különösen figyelmet érdemel a kolostor pincéinek elhelyezkedése, valamint a pincék áthelyezésének körülményei (2. kép). A kolostor alapításakor a pincék az épületkomplexum nyugati, Duna felőli oldalán, közvetlenül

⁹ A keleti kolostorszárny falába beépítve a régészek egy 14. századi kőépület falát is megtalálták. Buzás–Mészáros 2008: 99.

¹⁰ Buzás 2010, 2013.

¹¹ Az 1420-as évek (egy, már feltehetően az 1390-es években elkezdődött, az ország más részein is tapasztalható árvízi csúcs részeként) a dunai árvizek szempontjából meglehetősen aktív évtized volt. További információkra: Kiss 2011, 2012a; Kiss–Laszlovsky 2013.

a konyha és a refektórium alatt kerültek kialakításra. A 16. század eleji átépítések idején azonban ezeket feltöltötték: először az északi, konyha alatti, majd nem sokkal később a mellette lévő, refektórium alatti pince került sorra.¹² Ezzel párhuzamosan új pincét alakítottak ki, ezúttal a kolostoregyüttes keleti oldalán, a folyótól távolabbi hegyoldalban. Az egyik, kisebb pince a kolostorkerengő észak-keleti sarkához kapcsolódott, míg a másik nagyobbat a kolostor mögötti részen a hegyoldal sziklafalába vágták.

Mivel ez esetben több, egymást követő építési hullámról van szó, és ezekhez szerencsés módon részben írott források is kapcsolhatók, az egyes építési fázisok, valamint az egyiket követő pusztulási folyamat is viszonylag pontosan rekonstruálható. Az építkezés megindulása a 16. század első évtizedére tehető, és már ennek kapcsán felmerül annak a lehetősége, hogy az épület romlásában természeti tényezők is szerepet játszhattak. Másként ugyanis nehéz lenne megindokolni, hogy miért volt szükség egy nyolcvan évvel korábban épült, és körülbelül húsz évvel korábban részlegesen felújított kolostor nagyszabású átépítésére. A használt építészeti formákat és az átalakítások jellegét figyelembe véve ez a nagy átépítés a 16. század első évtizedében kezdődhetett. Ugyancsak ezen átépítések idején, 1511-ben ugyanakkor a szürke barátok engedélyt kaptak rá, hogy az új torony építése során felhasználják az egykori Szent György-kápolna köveit. A toronynak és a kolostoregyüttes más épületeinek azonban 1513 májusáig már el kellett készülniük, mivel ekkor Visegrádon rendezték meg az obszerváns rendtartomány kongregációját. Ezen kívül, egy évvel később egy másik fontos összefüggésnek is a visegrádi kolostor adott otthont. 1514 májusában ugyanis az obszerváns rendtartományi főnökök gyűltek itt össze tanácskozássra: ezúttal annak eldöntésére, hogy ki vegyen részt a nagykáptalan következő, Assisiben megrendezésre kerülő kongregációján. Mivel a rendtartomány életében mindkét gyűlés rendkívüli fontossággal bírt, joggal feltételezhetjük, hogy a kolostor már legalábbis javarészt megújult állapotában várta a többi magyarországi ferences rendház képviselőjét. Az 1530-as évekből több adatunk is arról tudósít, hogy a ferences közösség még létezett, bár létszámában valószínűleg már megfogyatkozva. A kolostorra vonatkozó következő információ 1540-ből származik, amikor Leonard Fels és serege az alsó várat ostromolta, és ennek során a barátok épülete is sérüléseket szenvedett. Buda 1541-es elfoglalása után, de legkésőbb 1544-re azonban a ferences testvérek feltehetően már elmenekültek.¹³

Az 1513 és 1544 közötti időszakban a kolostoregyüttest valószínűleg jelentősebb környezeti hatások érték, az épület egy része, nevezetesen a konyha melletti kerengő folyosója (2. kép) a járószinttel, oszlopokkal, mennyezettel együtt ugyanis olyan mértékben megsüllyedt, hogy újra kellett építeni. Ennek során a járószintet és az egész épületszárnyat egyaránt megemelték. A kolostor elhelyezkedése, a terület felszíni és rétegtani viszonyai, valamint az említett események

¹² Buzás–Mészáros 2008: 101.

¹³ Buzás–Mészáros 2008: 93.

alapján a régészek valószínűnek tartották, hogy a kolostorban a 16. század első évtizedeiben bekövetkező nagy károkért a területet elérő dunai árviz(ek) tehető(k) felelőssé. Ennek nyomán felmerült a kérdés, vajon melyik árvíz, illetve árvizek voltak azok, amelyek kikényszeríthették az átalakításokat? Ahogy már említettük, az a tény, hogy ebben az időszakban a kolostor szinte egész épületegyüttesében jelentős átépítésekre volt szükség, utalhat bizonyos környezeti változásokra, elsősorban jelentős vízszint-növekedésre. Ezt bizonyíthatja az, hogy a kolostor nyugati szárnyában elhelyezkedő pincék közül a kisebbet, amely az ekkor újonnan kialakított konyha alatt helyezkedett el, az átépítés során betömtek. Ennek folyamatát és idejét jól mutatja, hogy a földet a refektórium alatti pince felől hordták be a konyha alatti pincerészbe, majd az átvezető ajtó fel-falazásával oldották meg, hogy a föld ne folyjon át a még használatban maradt nagyobb helyiségbe. A betöltés felső rétegeit valószínűleg már a kerengő felől hordták be. A folyamat befejezésének idejét jelzi, hogy az ekkor kialakított konyha padlója alatt olyan kőfaragótörmelék és rontott darabokból álló kőréteg volt, amelyik a Jagelló-kori nagy átépítéssel kapcsolható össze. E pincének a megszűnése indokolhatta, hogy ugyanebben az építési fázisban hoztak létre egy hasonló méretű pincét a kerengőnek a folyótól legtávolabbi, északkeleti sarkához kapcsolva (lásd a 2. képen). Ez utóbbi padlószintje magasabban volt, mint a betömött pincéé, és mivel az épület másik végén helyezkedett el, eleve sokkal kevésbé veszélyeztették az árvizek. Mindezt jól érzékelteti, hogy míg az utóbbi évtizedek nagy árvizei (2002, 2006, 2013) idején a nyugati szárny feltárt pincéiben (az egykori konyha és refektórium alatt) több mint egy méter magasan állt a víz, addig a keleti rész pincéjében egyáltalán nem jelent meg a talajvíz. Ugyanezzel a jelenséggel állhat összefüggésben, hogy a konyha alatti pince betömését nem sokkal később a refektórium alatti helyiség földdel való feltöltése is követte. Ez azonban bizonyosan később történt meg, mint a 16. század eleji nagy építési fázis, mivel itt a földet az akkor kialakított fagerendás pincefödemen keresztül, vagyis felülről töltötték be. Azaz a már elkészült építészeti megoldást kellett átalakítani, és ezzel a kolostor egyik nagyméretű pincéje vált használhatatlanná. Minden bizonnyal emiatt alakítottak ki a kolostor keleti szárnya mögött a hegyoldalba bevágva egy nagyméretű, biztosan árvízmentes új pincét.

A feltárás során a vízszint-növekedés és árvíz miatt bekövetkező pusztulás és az újabb építkezés legegységesebb jeleit azonban az északi kerengőfolyosóban lehetett felfedezni. Az egész kerengőben látható jelei voltak annak, hogy a folyosó burkolata megsüllyedt, s több helyen 15–20 cm-es különbség mutatkozott a padlóburkolat teteje és a vakolaton látható eredeti burkolási szint között. Ez a süllyedés még biztosan a kolostor használata idején következett be, mivel egyes helyeken, ahol a falak mentén végigfutó kő ülőpadkák így túl magasra kerültek, külön ferde téglákkal is megpróbálták csökkenteni a megnövekedett szintkülönbséget. Igazán drámai süllyedés az északi szárnyban, különösen annak nyugati végén volt megfigyelhető. Ott a folyosó burkolata közel egy méterrel mélyebbre került. A padlót burkoló téglákat a török korban ugyan felszedték,

de az ágyazóhabarcsban megmaradtak a téglák lenyomatai, és azok jól mutatják, hogy a padlósínt teknős formájú megsüllyedése még az épület használata során következett be. Egy kutatószelvényvel külön is megvizsgáltuk a folyosó ezen részét, és így egyértelművé vált, hogy nem valamilyen korábbi beásás, esetleg pince okozta a padlósínt mélyebbre kerülését, hanem a padló alatti vastag feltöltési réteg összetömörödése. Ezt a réteget még a kolostor építésekor, majd a Jagelló-kori átépítéskor halmozták fel, hogy kiegyenlítsék a terület természetes lejtését a Duna irányába.

További építészeti részletek ugyanakkor még egyértelműbbé tették az északi folyosó pusztulását. A kerengő ezen oldala speciális, „kéthajós” formát mutat, vagyis a folyosó itt jóval szélesebb volt, mint a másik három oldalon, középen pedig még egy pillérsort is kialakítottak. Ennek alapozásaként a padlósínt alatt egy kőfal húzódott, mely a nyugati oldalon ugyancsak jelentős mértékben lesüllyedt, s keresztirányú repedések keletkeztek benne. Ez azt jelentette, hogy a folyosó közepén álló oszlopok már nem tartották meg a boltozatot, ami így leszakadt. A feltáráskor a kerengőfolyosó három oldalán a padlón fekvő előkerültek a török korban leszakadt kőboltozati bordák és a téglaboltozat süvegrészei, ám az északi oldalon ilyeneket nem lehetett találni. Ez pedig arra utal, hogy a tönkrement padlósínt és alapozás miatt leszakadt boltozatnak ezt a részét még a kolostor működése alatt eltakarították, és helyette gerendamennyezetet készíthettek. A kerengőből a konyhába és a refektóriumba vezető lépcsőfokok szintén kimozdultak a helyükből, nem lehetett őket tovább használni. A problémát valószínűleg valamilyen fa burkolattal és újabb lépcsőkkel oldhatták meg, amit a folyosó oldalában található gerendafészkek valószínűsítenek. Mindezek alapján egyértelmű, hogy a kolostornak ez a része nem sokkal a Jagelló-kori átépítés után súlyosan megsérült, ám ezt a szerzetesek még kijavították. A pusztulást nyilvánvalóan vízbetörés vagy a talajvíz olyan mértékű szintemelkedése okozhatta, amelynek nyomán a korábbi földfeltöltés összetömörödött, és ennek következményeként a padló mélyebbre került, illetve a boltozat beszakadt. Ez azonban csakis egy vagy több nagyon magas árvízzel magyarázható, olyannal, amilyenre a kolostor korábbi történetében nem került sor.

Az eddig ismertetett tényeket és felvetéseket összegezve megállapítható, hogy a visegrádi ferences kolostort az 1420-as években a korábbi, 14. századi településhez képest mintegy két méterrel magasabban alakították ki, s ennek (egyik) lehetséges okaként az időközben megemelkedett talajvízszintet jelölhetjük meg. A kolostoregyüttes 16. század eleji átépítésekor további jelentős mértékű járószintemelés történt, valamint az addig a Duna mentén elhelyezkedő pincék is feltöltésre kerültek, s új pincéket alakítottak ki a folyótól távolabbi hegyoldalban. A harmadik, igen lényeges momentum pedig az volt, hogy valamikor 1513 (a rendfőnökök gyűlése) és 1544 (a kolostor elhagyása) között a kolostor Duna felőli részének jelentős megsüllyedése és károsodása után, a javítási munkálatok során az épületet régi formájában már nem állították helyre, hanem egy fából készült szerkezettel fedték le a kerengő északi folyosóját, ezzel együtt a járószintet ismét megemelték.

A MÁSIK OLDAL: A DUNA DOKUMENTÁLT ÁRVIZEI A KÉSŐ KÖZÉPKORBAN ÉS A KORA ÚJKORBAN

A 15. század vége és a 16. század első évtizedei több szempontból is viszontagságosnak voltak mondhatók. Ennek főleg politikatörténeti oldalairól szoktunk hallani. A folyamatosan bővülő forráslehetőségek ellenére ugyanakkor, például a Mátyás-korhoz képest viszonylag kevesebbet tudunk ennek a korszaknak a hétköznapjairól. A Jagellók uralma gyakran sommásan a Mátyás utáni hanyatlás koraként él az emlékezetünkben. Pedig a 15. század utolsó, illetve a 16. század első két-három évtizede több szempontból (nemcsak a nagypolitika terén) érdekes és mozgalmas időszak a történelmünknek. Így a Duna menti nagyobb szabású építkezések, többek között a visegrádi vagy a Margit-szigeti jelentős része kifejezetten ezekre az évtizedekre esik. A korszakban mindemellett számos más esemény történt, mely mozgalmassá, változatossá s egyszersmind kevésbé kiszámíthatóvá tette az emberek mindennapi életét.

Ilyen kiszámíthatatlan eseményeknek tekinthetők többek között a környezeti csapások is. Ezekben a Duna mellett élőknek már korábban is bőven volt részük, ám a 15. század végén és a 16. század elején megtapasztalhatták, hogy még sokkal többet is kaphatnak „a jóból”. A mindennapi élet része lett például, hogy a veszélyes dunai árvizek a korábbiaknál jóval gyakrabban és nagyobb mértékben árasztják el a lakóhelyüket, pusztíthatják el a termésük jelentős részét, hosszú távú problémákat okozva ezzel. Az itt lakóknak azzal is szembesülniük kellett, hogy idővel a korábban biztonságosnak vélt helyek is veszélyessé válhatnak.

Bár korábról is tudunk olyan időszakokról, amikor gyakrabban merültek fel árvízi problémák – így például a 14. század közepén, a 14–15. század fordulóján, illetve a 15. század első évtizedeiben –,¹⁴ a magyarországi fennmaradt okleveles anyag elemzése alapján elmondható, hogy a Dunát és annak Kárpát-medencei mellékfolyóit érintő, egyik legjelentősebb középkori árvízi periódus kétségtávolan a 15. század végén és a 16. század elején következett be. A 16. század közepéről – különösen az 1560-as évek végéről és az 1570-es évek elejéről – pedig gyakorlatilag már szinte minden évben olvashatunk jelentős dunai árvízi pusztításokról.¹⁵

A visegrádi kolostoregyüttes átépítési munkálatai még Mátyás uralkodása idején kezdődtek, ugyanakkor a ferencesek legkésőbb a török megszállás idejére (1544) elmenekültek, s az épületeket a török időkben tartósan már nem látták. Ezért a jelen tanulmányban a 15. század közepétől a 16. század közepéig, de különösen az 1470-es évek második fele és az 1540-es évek első fele közötti évekre terjesztettük ki az eddig ismert Kárpát-medencei, dunai árvizekre vonatkozó, folyamatosan épülőben lévő adatbázis részletes bemutatását. Mivel erre az időszakra közvetlenül Visegrádra nincsenek árvízi adatok, ám a Duna Kárpát-medencei felső (és középső) szakaszán levonuló árvizek alapvetően Viseg-

¹⁴ Kiss 2011.

¹⁵ Kiss 2012b; Kiss–Laszlovszky 2013.

rádót és környékét is érintették, ezért jelen vizsgálatban az elérhető teljes Kárpát-medencei Duna-adatbázis felhasználásra került.

Az említett, mintegy hetven évet felölelő időszakot a kolostoregyütteshez kapcsolható építéstörténeti információkkal történő egyszerűbb összevetés okán három főbb szakaszra bontottuk. Az 1510-es évek elejéig (konkrétan 1513-ig) terjedő időszak kapcsán talán az árvizek gyakorisága, pontosabban a nagyobb árvizek előfordulásának a gyakorisága lehet a legértékesebb információ. Részletesebben foglalkozunk a Dunán 1501-ben és 1508-ban lezajló, különösen nagy méretű árvizekkel, melyek közül az előbbit a hidrológus szakirodalom Ausztriában a statisztikai értelemben vett „ezeréves” árvízként tartja számon.¹⁶ Az 1513 és 1541 közötti időszakban pedig vizsgált témánk szempontjából a nagyobb pusztításokat végző árvizeknek lehet különös jelentőségük, mivel csak egy ilyen árhullám, illetve egy jelentősebb árvizekből álló árhullám-sorozat (esetleg a Duna jellemző vízszintjének emelkedésével kombinálva) okozhatta a visegrádi ferences kolostorban bekövetkezett tetemes károkat.

AZ 1513 ELŐTTI ÉVTIZEDEK DUNAI ÁRVIZEI

Rövid visszatekintés: az 1480 előtti évtizedek

A források a korábbiaknál (és részben a későbbieknél) egyértelműen több nagy dunai árvizet említenek a 14–15. század fordulója körüli évtizedekben: míg Ausztriában ez különösen az 1400-as és 1430-as évtizedben, addig Magyarországon az 1390-es évek második felétől az 1430-as évek végéig, vagyis hosszabb időintervallumban, de valamivel kevésbé látványosan követhető nyomon. Ez az árvízcsúcs egyértelműbben kimutatható, ha a Kárpát-medencéből ismert összes árvízre utaló esetet együttesen vizsgáljuk.¹⁷

Az 1450-es, 1460-as évekből és az 1470-es évek nagy részéből jelenleg kevés nagyobb árvízről tudunk. 1454. január elsején (GN: január 10.)¹⁸ a városi tanács az egyik levelében említést tett egy jelentősebb dunai (jeges) árvízről Pozsonynál. 1458. júliusában Paks közelében, Partmadocsa és Bölcske vidékén dokumentáltak újabb árvizet.¹⁹ Ugyanebben az évben Pozsonyban szintén feljegyeztek valamilyen áradást, illetve az ehhez kapcsolódó munkálatok június végi kifizetését.²⁰ A pozsonyi számadáskönyvek egy 1465. augusztus 30-i (GN: szeptember 8.) bejegyzésében egyértelműen egy nagyobb áradás (*groß wasser Gwß*) emlékét

¹⁶ Kresser 1957: 12; Rohr 2007: 235.

¹⁷ Például: Kiss 2012a: 344–349; Rohr 2007: 223–235; Kiss–Laszlovszky 2013: 2 (1. ábra).

¹⁸ GN = Gergely naptár szerint. A továbbiakban a konkrét dátumoknál JN: Julianus naptár szerinti datálás.

¹⁹ 1454: MNL OL, DL 44718; 1458: MNL OL, DL 15273. Részletesebben: Kiss 2012a: 347.

²⁰ Az elvégzett munkák részletezéséből azonban nem derül ki egyértelműen, hogy Duna-árvízről van-e szó vagy más áradásról (esetleg záporról), de a Paks környéki okleveles adat fényében valószínűnek tűnik a kapcsolat. 1458: MNL OL, DF 277083: 577, 583.

örökítették meg, míg a rákövetkező évben ugyancsak nyár végén a város valószínűleg újabb árral küzdött.²¹ Az 1468. évi őszi al-dunai árvízről Janus Pannonius-tól szerezhetünk tudomást.²² Ezt követően az árvízi dokumentáció az 1470-es évek végétől válik intenzívebbé. Pozsonyban mind a hideg teléről nevezetes 1477 elejére (tél, esetleg kora tavasz),²³ mind pedig 1478 augusztusára és őszének legelejére vonatkozóan (többek között a hidakban bekövetkezett) jelentősebb károkról számolnak be: az első esetben a jég, a másodikban a hosszan tartó nagy víz volt a gondok fő okozója.²⁴

„Heves(-jeges)”? Az 1480-as és 1490-es évek

Árvizek és erős jégzajlások tekintetében az 1480-as és az 1490-es évek egyaránt különösen jól dokumentált évtizednek számítanak: szinte minden második évre jutott legalább egy említésre méltó árvíz és/vagy pusztító jégzajlás, melyek többségét (az is lehet, hogy az összeset) feljegyezték Pozsonyban.²⁵ Az 1481. február 20-a (GN: március 2-a) körüli napokban jelentősebb jégzajlás okozott komolyabb károkat a hidakban.²⁶ 1481 júniusában, annak közepén és végén ismét árvíz volt (*wann das Wasser gross war*), mely még július első felében is éreztette

²¹ 1465: MNL OL, DF 277089: 169; 1466: MNL OL, DF 277090: 365.

²² V. Kovács 1972: 371–381. Sajnos erre az évre nem áll rendelkezésünkre pozsonyi számadáskönyv. Részletesebben: Kiss 2012a: 347. A források elsősorban délnémet és svájci területekre vonatkozóan említenek október közepén-végén árvizeket, melyeket a heves esőzések okoztak. Rohr 2007: 554; Weikinn 1958: 406–407.

²³ Mivel árvizet ehelyütt a számadáskönyv egyáltalán nem említ, de a jég jelentős pusztítását igen (1477: MNL OL, DF 277096: 472, 544), ezért csak a jégzajlás ténye valószínűsíthető. Mind Király (1890: 45–46), mind Ortway (1898: 405) említi ezt az esetet.

²⁴ 1478: MNL OL, DF 277097: 64, 91, 93–94, 158. További részletekre: Kiss 2012a. Király 1890: 46; Ortway 1898: 405. A jég hatásának említése lényeges momentum, mivel az általa visszaduzzasztott árvizek nem a folyó árvízi vízhozamát tükrözik (sok esetben valójában a folyó alacsony vízhozama idején következik be az áradás).

²⁵ Mivel mindkét esetben az okozott károk miatt kerültek említésre, a jelentős jégzajlásokat, akár télen, akár tavasszal történtek, nehéz különválasztani az árvizektől. Míg az egyik esetben a víz felszínén feltorlódott nagy mennyiségű (és méretű) jég, addig a másik esetben elsősorban a kiáradó (a szokásosnál jóval nagyobb mennyiségű, sebességű és erejű) víz okozta a pusztításokat. Az esetek többségében a kettő nem is igazán választható külön: amikor jégzajlás volt, a jég torlódása és az eközben keletkezett (részleges vagy teljes) jégdugó sokszor a víz kisebb-nagyobb méretű kiáradását is okozta. Pozsonyot illetően a továbbiakban – hacsak ezt másként külön nem jelezzük – a pozsonyi adatok forrásaként a városi számadáskönyvek szolgálnak.

²⁶ 1480–1481: MNL OL, DF 277098: 232, 263, 266, 300. Király 1890: 49–50; Ortway 1898: 403–404. A forrásban ehelyütt használt – és a számadáskönyvekben később is rendszeresen felmerülő – *Eysgüß* kifejezés szó szerinti fordításban jegesárat jelenthetne (lásd erre Rohr 2007: 556 *Eisbochwasser oder Eisstoß*), de az esetek többségében annak általános használata miatt, hacsak a forrás maga ezt nem részletezi, csak annyi biztos, hogy jégzajlás (melyet gyakran jegesár kísért) következett be. Vagyis a jegesár ténye ezen szóhasználat alapján önmagában nem bizonyítható. Ezért a továbbiakban az *Eysgüß* kifejezést – hacsak árvízre vonatkozó további részletek nem ismeretesek – jégzajlásként említjük.

hatását.²⁷ A következő évben sok tekintetben hasonló események játszódtak le: a jég február első felében okozott károkat, majd július végén és augusztus elején nagy víz (*grossn güß*) pusztított.²⁸ 1484 őszén (JN: november 7.; GN: november 16.) megint nagy vízről olvasunk, amely azonban úgy tűnik, nem okozott különösebb problémát.²⁹

Kiemelkedően viszontagságosnak számított az 1485-ös év. Elsősorban azért, mivel az egész középkorból nem ismerünk egyetlen olyan évet sem, amikor négy nagy dunai árvizet (pontosabban három árvizet és egy igen jelentős károkat okozó jégzajlást) jegyeztek fel. Az igen erős jégzajlás már tavasszal elvitte a Duna-hidakat. Ez azonban csak a kezdet volt: az árvizek java a nyár folyamán érkezett. Az első júniusban és július elején, melyet július végén és augusztus első felében egy második nagy árhullám követett. A harmadik, szintén nagy árvizet a források több alkalommal, augusztus végén, szeptember elején említik. A következő év elején aztán egy jégzajlás (újra) tönkretette a hidat, majd májusban ismét nagy (feltehetően hetekig elhúzódó) árvízre került sor.³⁰

Az 1487 május közepén a pozsonyi Duna-hídon végzett munkálatokra talán ugyancsak árvízi pusztítások miatt került sor. 1488. februárjában heves jégzajlás (és árvíz: *güß*) miatt a hidat lebontották, majd a rákövetkező hónapban egy újbóli heves jégzajlás (és/vagy jegesár, *Eyßgüß nach dem stoß*) a köpcsenyi Duna-ágon lévő hidat tette tönkre.³¹ 1489 május közepén és végén ismét nagy árról értesülünk, és ekkor még július elején is hallunk az újabb árhullámokról.³² Johann Tichtel szerint 1489-ben Bécsben november legvégén volt egy nagyobb dunai árvíz.³³ Érdekes párhuzam lehet, hogy a pozsonyi forrásokban nagyjából két héttel később árvíz (*güß*) által megrongált út javításáért kifizetett tételről olvashatunk.³⁴

Az 1490. évi árhullámok kapcsán több információ is a rendelkezésünkre áll: Antonio Bonfini Mátyás király áprilisi halála után (időpont megjelölése nélkül) tudósít dunai árvízről.³⁵ Ausztriában az osztrák kutatás nyárra datált³⁶ nagy árvízre vonatkozó adatokat idéz az egykorú forrásokból. Pozsonyban ugyanakkor

²⁷ 1481–1482: MNL OL, DF 277099: 424, 435, 454, 455, 457, 503, 533. Király 1890: 53–55; Ortway 1898: 405. Az 1482 júliusi árvizet egyikük sem említi munkájában.

²⁸ 1482–1483: MNL OL, DF 277100: 653, 665, 676, 687, 749.

²⁹ 1484–1485: MNL OL, DF 277101: 61, 182.

³⁰ 1485–1486: MNL OL, DF 277102: 309–310, 312–314, 332, 353, 361–363, 366–371, 375, 392, 430, 440, 453, 458–459, 461–462. Király 1890: 56–58. Ortway egy levél alapján a Duna-hidak pusztulását 1486-ra teszi (Ortway 1898: 405). A számadáskönyvben feljegyzett kiadásokból azonban kiderül, hogy 1485-ben nagyon erős jégzajlás (és árvíz?) volt, így a Duna-hidak biztosan alapvető jelentőségű károkat szenvedtek, míg 1486-ra vonatkozóan ekkora károkról nem esik szó. Az 1486 májusi és az 1487-es, feltehetően tavaszi árvízre sem Király, sem Ortway nem utal.

³¹ 1487–1488: MNL OL, DF 277103: 591, 654, 666–668, 764, 769. Király 1890: 59.

³² 1489–1490: MNL OL, DF 277104: 10, 28, 39, 83–86, 120–121. Király 1890: 61 (csak május közepét említi).

³³ Karajan (ed.) 1855: 50.

³⁴ 1489–1490: MNL OL, DF 277104: 221 (JN: december 13.; GN: december 22.).

³⁵ Fögel–Iványi–Juhász (szerk.) 1936–1941: 162.

³⁶ Rohr 2007: 81–82.

májusban említenek több esetben nagy árvizet (*grossn güß*), illetve azzal kapcsolatba hozható munkák kifizetését.³⁷ Ez utóbbi tény azt is jelentheti, hogy (az osztrák párhuzam alapján) a korábbi kutatás által feltételezettnél³⁸ előbb is bekövetkezett egy jelentősebb dunai árvíz: vagyis, ahogy Bonfini is említette, már májusban nagyobb dunai áradás védte a határokat.

1491-ben Pozsonyban először a február közepén, majd a hónap második felében pusztító jégzajlás (*Eyß güß*) után elvégzett helyreállító munkákért fizettek a városvezetők, majd június 29-én a források újabb – megelőző – árvizet (*grossn güß des wassers*) említenek.³⁹ Valamikor 1492 végén, esetleg 1493 január elején (7-e előtt) újra jégzajlás okozott károkat: ezúttal a Vízi-torony melletti hídban.⁴⁰ 1493 június elején ismét áradással (*wassergüß*) kapcsolatban felmerülő munkákért fizettek, ez esetben azonban a károkat nem részletezték. Később, október 19-én (GN: október 28.) egy éppen zajló nagy áradásról számoltak be.⁴¹ Az 1495. január 9-i kiadások kapcsán pedig újra a Duna árvízéről (*güß der tunaw*) olvashatunk.⁴² Az évtized legvégén (1499. április 7-én) a Morava (*Seebrücke*) hídján végzett jelentős méretű javításokért fizetett a város; a károkat ez esetben is a jégzajlás okozta. Mivel a Morava (a Duna által befolyásolt Morvamezőn áthaladva) Pozsony közelében ömlik a Dunába, illetve a híd torkolati helyzete miatt a Duna jelentősebb jégborítása (és zajlása) nélkül egy ilyen esemény nehezen következhetett be, az említett probléma mindkét folyó viszonyaira utalhat.⁴³ A források szerint 1499 folyamán még egy nagy „vizek kiáradása” okozott súlyos gondokat, mely kifejezés magába foglalhatta a Duna áradását is. A helyreállítási munkák árvízhez (előtt, alatt és után) történő datálása nyomán hozzávetőleges képet kaphatunk a történetekről: az áradás valamikor május közepe után kezdődött, de legkésőbb július közepe előtt befejeződött.⁴⁴ Egy február eleji bejegyzés alapján úgy tűnik, hogy 1500 telén a heves jégzajlás tönk-

³⁷ 1490–1491: MNL OL, DF 277105: 298, 345, 387, 391, 437, 444, 447.

³⁸ Kiss 2012a: 348.

³⁹ 1491–1492: MNL OL, DF 277106: 566. Az 1489-et követő évekre – mivel dolgozata tárgyát szorosan véve a dunai vám kérdése (s így a híd és az átkelő állapota) képezte – Király János (döntően a számadáskönyveken alapuló) munkájában egészen 1529-ig nem találunk több árvízi bejegyzést (Király 1890). Ennek ellenére a pozsonyi számadáskönyvekben az árvízre utaló beszámolók az 1490-es években tovább folytatódnak.

⁴⁰ 1492–1493: MNL OL, DF 277107: 83 (a hídjavításért január 7-én és 17-én fizettek).

⁴¹ 1493–1494: MNL OL, DF 277108: 456 (JN: június 5.; GN: június 14.), 469.

⁴² 1494–1495: MNL OL, DF 277109: 759. Az 1496. évből, egy október 28-i hivatalos, Lőcsére írt levélből értesülünk egy érdekes budai esetről, amikor a nagy vízáradás és eső miatt károk keletkeztek a várfalban (MNL OL, DF 216076). Mivel azonban semmilyen további információ nem áll rendelkezésre, a vízáradás akár a nagy eső (esetleg korábbi esőzések hatásaival kombinálva) miatt is bekövetkezhetett.

⁴³ 1498–1499: MNL OL, DF 277111: 604.

⁴⁴ 1499–1500: MNL OL, DF 277112: 257, 263, 267, 278. A július közepi bejegyzés kapcsán (DF 277112: 278) például kiderül, hogy a víz a Városháza bortárolásra használt pincéjébe is befolyt. Az ez évi számadáskönyvben ismét találkozunk egy *grossen güß und ungewitter* említéssel, mely lehet, hogy a zajló nagy árvízre (és viharra) utal, de vonatkozhat nagyon záporos-viharos időjárásra is, melyben egy küldönc utazott levéllel Sopronba valamikor 1499. május 31. előtt, amikor is

retette a Morava hidat; ezúttal az újjáépítési munkálatok még az előző évinél is nagyobb kiadásokkal jártak, és az év további részében is folytatódtak.⁴⁵

Nagy árvizek után még nagyobbak? Az 1501–1512 közötti időszak

A 16. század első évtizedének eseményeit a Duna mentén alapvetően két hatalmas, 1501-ben és 1508-ban bekövetkezett árvíz határozta meg. Nem túlzás azt állítani, hogy a folyó ausztriai szakaszán 1501 augusztusában következett be az írott forrásokból ismert eddigi legnagyobb méretű árvíz,⁴⁶ melynek magasságára már meglehetősen pontos adatokkal rendelkezünk, többnyire árvíztablák formájában, illetve azoknak a vonalaknak az alapján, amelyekkel az épületeken megjelölték az árvíz magasságát.⁴⁷ Az osztrák források ezt az árvizet egyértelműen a bibliai özönvíz mintájára mutatják be, a *diluvium* szót használva.⁴⁸ A pusztítások óriási méreteket öltöttek; az „özönvíz” az élet számos területén – mind rövidebb, mind pedig hosszabb távon – változásokat hozott (például az épületek építészeti megoldásai és használata terén).⁴⁹

Mi volt a helyzet ugyanekkor Magyarországon? Erről jelenleg viszonylag kevés, ám annál izgalmasabb adattal rendelkezünk. Az egyik talán legfontosabb, nagy valószínűséggel kapcsolódó utalás a győri káptalan (egykorú) számadáskönyvében fordul elő. Ebben a Duna menti Vámos (ma Nemesvámos) falunak az 1502. évi Szent György-napi (április 24-i) – az előző fél év termése után beszédendő – adója kapcsán említettek egy igen jelentős árvizet. A falu Szent György-napi káptalani adójának a felét ebben az évben a lakosok szegénységére való tekintettel elengedték, s ennek okaként az említett forrás az „özönvizet” (*dilu[v]ium*) jelölte meg. Különösen érdekes a szóhasználat: a káptalani számadások vezetője ugyanis ugyanazt a – Magyarországon egyébként igen ritkán alkalmazott – kifejezést használta, amit ebben az esetben az egykorú osztrák források.⁵⁰ Ez az adat véleményünk szerint egyfelől megerősíti, hogy egy konkrét, kivételesen nagy árvízről van szó, másfelől pedig arra is bizonyítékkal szolgálhat, hogy

fáradozásáért megkapta a járandóságát. Itt érdemes megemlíteni, hogy 1499 júniusában a Traun folyón esőzések miatt bekövetkezett igen nagy árvizet jegyezték fel. Rohr 2007: 505.

⁴⁵ 1499–1500: MNL OL, DF 277112: 201.

⁴⁶ A közelmúltban, 2013. június elején bekövetkezett árvíz Ausztriában átlagosan nem közelítette meg az 1501. évi árvíz magasságát. Passauban (tetőzés: június 3.) azonban meghaladta az 1501-es „álmohatárt”. Blöschl et al. 2013.

⁴⁷ Például Rohr 2007: 388–389.

⁴⁸ Rohr 2007: 235–240.

⁴⁹ Rohr 2005.

⁵⁰ MNL OL, DF 279560: 35. Magyarországon a középkori latin szövegekben még a legnagyobb ismert árvizek esetén is az *inundatio* szó használata volt általános (példákra: Kiss 2012a). A győri számadáskönyvben máskor is előfordul árvízi említés, általában az *inundatio* szó alkalmazásával, mint például 1499-ben a Rába nagy árvize (*nimia inundacio*) kapcsán. Figyelemreméltó ugyanakkor, hogy Vámos lakói problémáik ellenére sem teljes, csak részleges adóelengedést kaptak.

– részben bizonyos hasonlóságokat mutatva például a 2013. júniusi árvízzel – az áradás ez esetben Magyarországon is különösen nagy méretűnek számított.

Ugyanakkor érdekes, hogy Pozsonyban az 1501–1502. évi számadáskönyv egy 1501. május közepén éppen zajló nagy árvívről számol be, valamint október végén említ olyan, a Morava-híddal kapcsolatos kiadásokat, amelyek egy korábbi árvíz (*güß*) pusztítása miatt váltak szükségessé. Mivel az „özönvíz” Magyarországot legkésőbb valamikor szeptember legelején érthette el, ezért ez az október végi adat akár a nagy árvízre, illetve annak következményeire is vonatkozhat.⁵¹

Az 1501. évi ‚mega’-árvíz méretei kapcsán érdekes lehet Werner Kresser számítása:⁵² az osztrák hidrológus a szabályozások előtti viszonyokat alapul véve, a Bécestől keletre fekvő Morvamező árterének vízfelvevő kapacitásával számolva közel egyméteres vízszintcsökkenéssel számolt a Bécs és Pozsony közötti szakaszon.⁵³ Még ha ez így is volt, a még mindig kivételesen hatalmas tömegű víz – számításai szerint az 1954. évi nagy árvíz szintjénél is magasabb vízzinttel – valószínűleg nagy területeket önthetett el például a Csallóköz és Szigetköz vidékén, így Nemesvámos valamint Győr környékén is, feltehetően tetemes károkat okozva. A dunai árhullám tovább zúdult Visegrád felé, ahol – az akkor még a mainál alacsonyabban fekvő településen – szintén jelentős rombolást végezhetett.⁵⁴

1501 és 1508 között további árvívről szóló pozsonyi említésekkel találkozunk. Első látásra meglepőnek tűnik, hogy amíg a forrás az 1501. december végi jégtorlódást (*eysstoß*), illetve jégzajlást (jegesár?) megemlítette, addig az „özönvíz”-nek alig szentelt figyelmet (lásd fentebb a Morava-hídon végzett javításokat).⁵⁵ 1503. február 17-én azonban ismét jelentős kiadásokat említenek az árvíz (*güß*) által megrongált Morava-híddal kapcsolatban, ami egy korábbi áradásra utal.⁵⁶ Az 1503-as év és az azt megelőző időszak árvízi helyzetéről szolgál fontos információval egy május 6-án a városhoz intézett királyi levél, melyben Ulászló király a Pozsonyt akkor sújtó komoly nehézségek egyik fő okaként a vizek gya-

⁵¹ MNL OL, DF 277113: 478, 516. Továbbra is figyelembe kell vennünk, hogy a Morava-hídat ért hatások esetén a Duna viszonyai alapvető fontosságúak (az árvíz miatti hídkár akár teljes egészében a Duna visszaduzzasztó hatása miatt is bekövetkezhetett). Az 1501. június eleji árvíz kapcsán fennmaradt egy érdekes levél is, amely az utazást és szállítást akadályozó nagy vízről tesz említést. MNL OL, DL 240953.

⁵² Kresser 1957: 17, 64.

⁵³ A Morvamező vízfelvevő kapacitása azonban csak akkor nagy, ha a kiterjedt ártéren az árvi- zet megelőzően szárazabb viszonyok uralkodtak, és ha a Morava folyó nem áradt. Esetünkben a Morava akkori viselkedéséről egykorú forrásokból nem sokat tudunk. Arról azonban van- nak ismereteink, hogy a Duna bajor szakaszán a téli és tavaszi hónapokban valamilyen szin- ten gyakorlatilag folyamatosan áradás volt, és arra is, hogy az Inn már a nagy árvi- zet megelő- zően, júliusban folyamatosan áradt. Mindezek a tények jelentősen csökkentik annak esélyét, hogy az augusztus vége felé érkező hatalmas árhullámot a Morvamezőn kiszáradt ártér fogadta volna. Vagyis elképzelhető, hogy az „özönvíz” Magyarországra érkezése előtti vízszintcsökkenése kisebb volt, mint azt Kresser számításainak eredményeként feltételeznénk.

⁵⁴ Lehetséges kapcsolódó információk: Dinnyés et al. 1993: 218–219; Kiss–Laszlovszky 2013.

⁵⁵ 1501–1502: MNL OL, DF 277114: 543 (a Pozsonyhoz tartozó ligeti (*Burgerau*) halastavakon végzett munkálatokért fizettek).

⁵⁶ 1502–1503: MNL OL, DF 277115: 674.

kori és súlyos kiáradását (*ex frequenti illuvie aquarum*) jelölte meg, mely szóhasználat egyértelműen hosszabban (akár évek óta) fennálló problémákra utal.⁵⁷

Ezt követően 1506-ban hallunk újra károkat okozó jégzajlásról (*Eyß güß*), amikor a helyreállító munkákért április közepén fizettek.⁵⁸ Ugyanezen év végén, közvetlenül a december 15-i (GN: december 24.) pozsonyi bejegyzés után említett Estei Hippolit egri püspök egykorú számadáskönyve egy budai árvizet, pontosabban a vizek kiáradását (*propter inundationem aquarum*), mely egy pár nappal korábbi bejegyzéssel összevetve a Duna (jeges?) áradását (is) valószínűsíti.⁵⁹

Az 1501-es, feltehetően Magyarországon is nagy erejű árvíz után a két, 1508-as árvíz hullámnak már jóval kisebb figyelmet szenteltek az (egyébként meglehetősen adatgazdag) osztrák források. Ausztriában az esős nyári időjárás következtében július 22-én, majd augusztus 10-én következett be jelentős árhullám a Dunán, de egyikük sem érte el az 1501-es szintet, bár nem sokkal maradt el mögötte.⁶⁰

Erről az árvízről értékes információt tartalmaz egy jóval későbbi magyarországi forrás, nevezetesen a *Magyar Hirmondó* 1784. évi száma. Ebben az adott év márciusi (jeges) árvízének győri eseményei és az ottani legmagasabb vízszint kapcsán a cikk írója megemlékezik a saját korában még látható, korábbi árvizekre vonatkozó árvízjelekről, melyekkel össze is veti az áradó Duna magasságát: „[e]nnek az áradásnak magassága felylyebb ért amannál, melyly 1769 [valójában 1768] esztendőkbenn vólt. De még sem érte fel az 1509 esztendőbélit [feltehetően az 1508-ast], melylynek jele belől vagyon a' vár' bástya falán nem meszsze a' Bétsi kaputól.”⁶¹ Vagyis az 1784-es árvíz szintje alatta maradt a valószínűleg az 1508-as árvíz magasságát jelző vonalnak.⁶² Bár rendelkezésünkre állnak a pozsonyi számadáskönyvek korabeli kötetei, ezekben nem esik szó árvízről,⁶³ csupán az 1508-as két nagy ausztriai megelőző és követő hetekben, illetve hónapokban elhúzódnó hídjavítási munkálatoknak lehetünk tanúi. Ez a tény ugyan még önmagában (vagyis az ausztriai események ismerete nélkül) nem szolgálna kétségbevonhatatlan bizonyítékkal egy árvíz tényére, mindenesetre érdekes, hogy az árvíz hullám feltehető érkezése előtt hetekig folytak munkálatok a Duna-hídon, majd hosszabb (az árvizek kalkulált időtartamát érintő) kihagyás után a kifizetések fényében a munkálatok újratezdődhettek, és hónapokig

⁵⁷ MNL OL, DF 240970.

⁵⁸ 1505–1506: MNL OL, DF 277116: 278–279, 300.

⁵⁹ E. Kovács 1992: 330–331. Néhány nappal ezt megelőzően (JN: december 11.; GN: december 21.) a számadáskönyv írója még a Duna jelentős jégborításának (*cum maximis glaciebus*) tényét emelte ki. Mivel azonban a forrás ezen része datálási szempontból kissé bizonytalan (néhány 1506. évi lap ugyanis utólag lett betoldva a későbbi számadások közé), ezért az sem teljesen kizárható, hogy az említett budai, valószínűleg jég által is befolyásolt árvíz 1505 végén következett be.

⁶⁰ Rohr 2007: 241–243.

⁶¹ *Magyar Hirmondó* 1784 (24.) március 27., 198.

⁶² Az említett, a 18. század második felében bekövetkezett árvizekre: Kiss 2007; Brázdil et al. 2010.

⁶³ Igazából sem az 1507–1508. (MNL OL, DF 277118), sem az 1508–1509. (MNL OL, DF 277119), sem pedig az 1509–1510. (MNL OL, DF 277120) évekre vonatkozó kötetek nem tartalmaznak ilyen jellegű adatokat.

elhúzódtak.⁶⁴ Az 1508-as és 1509-es évek kapcsán ráadásul több (nem korabeli, de egykorú elemeket is tartalmazó) erdélyi (szász) krónika valamint évkönyv is megemlékezik nagy árvizekről. Ezek közül például az *Annales Hungarici et Transilvanici* 1508-nál említi a vizek hatalmas áradását egész Magyarországon és Moldáviában.⁶⁵

Az 1513-at megelőző évekről jelenleg az utolsó értékelhető információnk 1511 elejéről származik. Február utolsó hetében Pozsonyban károkat okozó jégzajlásról (és jégtorlódásról) hallunk (*eyß guß, stoß*), a részletek azonban homályban maradnak.⁶⁶

AZ 1513 ÉS 1541 KÖZÖTTI IDŐSZAK: VOLTAK-E SOROZATOS (NAGY) ÁRVIZEK A DUNÁN?

A régészeti és okleveles kronológia alapján úgy tűnik, hogy a visegrádi ferences kolostorban keletkezett tetemes károk 1513 utánra tehetőek, ezért az 1513-as évet követő évtizedek árvizei különös figyelmet érdemelnek. Habár ezekről az 1480–1512 közötti időszakhoz képest jelenleg jóval kevesebb adattal rendelkezünk, mégis több olyan áradást és árvízsortozatot ismerünk, amely okozhatta az említett problémákat.

Pozsonyban legközelebb 1515-ben találkozunk árvízre utaló forrásbejegyzéssel, amikor a Mária Magdolna ünnepe utáni hétfőn (július 23-án) említnek nagy vizet.⁶⁷ Habár szigorúan véve nem egykorú forrás, mégis egy 1516-os (nagy) árvízre utaló értékes információt olvashatunk Korabinszky János 18. század végi munkájában is. A szerző a városban a később lebontásra került vödritzi hídon az 1516. évi árvíz legmagasabb szintjére utaló, akkor még látható árvízjelet említi, mely adat közvetve az árvíz kiemelkedő méreteire és jelentőségére is utal.⁶⁸ Mivel egyelőre ebből az évből a korabeli forrásokból nem tudunk árvízről, ezért nem kizárható, hogy a fentebb idézett, *Magyar Hirmondó*ban szereplő eldátáláshoz hasonlóan Korabinszky is tévedett egy évet, s az általa említett áradás valójában azonos lenne az 1515-ből ismerttel. Ez a két adat azért is különösen érdekes, mert a korszakról kapcsolódó kutatásokat végző Christian Rohr többek között éppen az 1515. júliusit említi azoknak – a német területeken a század legnagyobbjaiként számon tartott – árvizeknek a sorában, amelyek hatása ugyanakkor a Duna kelet-alpi vízgyűjtőjén egyáltalán nem vagy csak marginális szinten

⁶⁴ 1508–1509: MNL OL, DF 277119: 60–65 (a hidakon végzett munkákat megszakításokkal május közepe és november vége között említik).

⁶⁵ „1508. Ingens aquarum inundatio per totam Hungariam et Moldaviam fuit.” Trausch (ed.) 1847: 43.

⁶⁶ 1510–1511: MNL OL, DF 277121: 273, 286.

⁶⁷ 1515: MNL OL, DF 277125: 193. A megelőző kifizetési tételben azonban a hidakon végzett javítási munkálatokra például már a hónap elején is utalnak.

⁶⁸ Korabinszky 1786: 171. Horváthová 2003: 32. Erre az információra Pavla Pekarova hívta fel a figyelmünket, amit ezúton is köszönünk.

követhető.⁶⁹ Mivel azonban az 1515-ös év bajor területeken és az Inn vízgyűjtőjén egyidejűleg komoly nyári árvizekkel járt, ezért véleményünk szerint az adott év árvize Magyarországra érkezésekor is jelentős méretű lehetett.⁷⁰

A továbbiakra nézve egyelőre csupán annyi időjárás adatunk rendelkezünk, amelyek szerint az 1518–1519. évi tél, de legalábbis annak egy része meglehetősen hideg lehetett, mivel a pozsonyi számadásokban (hasonlóan például az 1521–1522. és az 1524–1525. esztendő teleihez) több helyen is előfordult jelentősebb folyami jég (illetve hó) és az emiatt felmerülő munkák említése.⁷¹ Különös jelentőséggel bír az az 1522. áprilisában kiadott oklevél, melyben Somorja határainak ugyanazon év március végi bejárásakor a gutori határrésznél az utóbbi években lezajlott folyamatokról emlékeznek meg: egy kisebb folyóág hirtelen megnövekedése és az egymást követő árvizek (*inundancia aquarum successive*) miatt bekövetkezett jogi problémákat említik.⁷² Témánk szempontjából fontos még az az 1523. szeptember 5-én kiadott oklevél is, amelyben Tamás bíboros, a pápa legátusa engedélyt adott a Nyulak szigeti domonkos apácáknak arra, hogy az akkori (Margit-szigeti) konventbeli, árvizek által veszélyeztetett helyéről máshová szállítsák Árpád-házi Szent Margit csontjait. A döntéskor azokra a szent királylány sírját felkereső zarándokokra is tekintettel voltak, akiket ezen árvizek szintén veszélyeztetettek.⁷³ Ez a két – a megelőző időszak sorozatos árvizeire utaló – információ azért is különösen fontos, mivel más forrásból ezekre az évekre dunai árvizekről egyelőre nincs vagy csak áttételesen van tudomásunk.⁷⁴

A későbbiekben Brodarics István említi munkájában, hogy 1526-ban a nyár végi mohácsi csata idejében nem csak a Csele-patak, hanem maga a Duna is

⁶⁹ Rohr 2007: 275.

⁷⁰ A Duna bajorországi, illetve az Inn vízgyűjtőjén gyakorlatilag egyidőben bekövetkezett jelentős méretű árvizeket, egykorú forrásokra hivatkozva, Christian Rohr említi (Rohr 2007: 294). Ugyanerre: Weikinn 1960: 53–60.

⁷¹ 1518–1519: MNL OL, DF 277127; 1521–1522: MNL OL, DF 277130; 1524–1525: MNL OL, DF 277131.

⁷² 1522. április 12. MNL OL, DF 2744858.

⁷³ „Cum nuper apud monasterium uestrum diuerteremur ostensa nobis per uos fuerunt ossa beatae Margaretae uirginis monialis uestre filiae [...] in loco ut asserebatis exposito aquarum inundationibus, et quoniam illam uitae sanctimonia non minus quia propasia claruisse asserebatis nobis humiliter supplicastis ut illam inde transferri et in loco decentiori in quo inundationes homini non officerent poni permitteremus.” MNL OL, DL 25312. A konkrét forrás megjelölése nélkül (részben korábbi munkákra utalva) az oklevél tartalmára hivatkozott Feuerné Tóth Rózsa is (Feuerné 1971: 253; Irásné 2004: 112), újabban pedig Vadas András (Vadas 2012: 570–571; Vadas 2013: 78–79) hívta fel a figyelmet e forrás fontosságára.

⁷⁴ Az 1500-as, 1510-es és az 1520-as évekre utaló árvízi információkkal eredeti forrásokban több folyóval kapcsolatban találkozunk. Ilyenek például a Mura kiöntéseivel kapcsolatos birtokper 1504-ben és 1524-ben (MNL OL, DL 104143; 67894), a Nyitrával kapcsolatos problémák említése 1515-ben, mely folyó erős és gyakori áradásaival új medret alakított ki magának (MNL OL, DL 72753), vagy a Lapincsy folyó kiöntései okozta problémák 1517. évi említése (MNL OL, DL 101888). Ebbe a sorozatba illik az 1523. évi Margit-szigeti okmány – ilyen típusú dokumentummal azonban a megelőző és az azt követő évtizedekben a Dunáról eddig nem találkoztunk. A következő ilyen adat 1549-ből való Pozsonyból (bővebben: Kiss 2012b).

áradt.⁷⁵ Egy másik, jelentősebb áradásról (*grosse wasserguess*) három évvel később, 1529 tavaszán hallunk Pozsonyban.⁷⁶ A nyár sem múlt el azonban a víz áradása nélkül: 1529. augusztus 6-a (GN: augusztus 15.) környékén a török seregek nem tudtak átkelni a Dráván, annak igen magas vízállása miatt, és az egykorú török forrás (Szulejmán szultán naplója) megemlíti, hogy ekkor nem csak a Dráván, hanem a Dunán is árvíz volt.⁷⁷ Ugyanebben az évben még egy hasonló természeti csapásra került sor Pozsonyban: december elején ismét nagy áradat (*grossen guess des wassers*) okozott károkat a dunai (hajó)hídban. Mivel Istvánffy Miklós munkája egykorú forrásokra épül, ezért érdemes megemlíteni, hogy szerinte 1530 novemberében a nagy esőzések és a Duna árvize akadályozta a Buda környéki harcokat.⁷⁸ Ezt követően 1531. május közepén említenek újabb esetet: ekkor az ár fákat sodort el a pozsonyi hídból. Az 1535-ös év hasonlóan problémásnak bizonyult Pozsonyban, először januárban a jég annyira körülfogta az említett hidat, hogy meg kellett tisztítani, majd tavasszal vízár okozott benne jelentős károkat.⁷⁹

HOSSZÚ TÁVÚ VÍZSZINTVÁLTOZÁSOK ÉS ÁRVÍZI PERIÓDUSOK: KITEKINTÉS

A visegrádi építkezésekre és településtörténetre vonatkozó vizsgálatok kapcsán mind a rövid, mind pedig a közép- és hosszú távú folyamatokat figyelembe kell vennünk: különösen igaz ez a dunai vízszintváltozásokra. A Duna hosszú távú folyamatait tekintve a régészek egy több száz éven keresztül követhető, emelkedő tendenciát rekonstruáltak mind Visegrád, mind pedig a Duna-kanyar más települései, így különösen Vác esetében, mely nagyjából a 14. századtól követhető nyomon, de igazán majd csak a 15. század végétől válik szembetűnővé. A váci – Duna vízszintje által befolyásolt – kutak talajvízszintjei legnagyobb magasságukat valamikor a 16. század második felében, illetve a század végén értékék el.⁸⁰

Középtávon, a 15–16. századi viszonyokat figyelembe véve a Dunán mind Magyarországon, mind pedig Ausztriában a 15. század első évtizedeiben jelentősebbek lettek a dunai árvizek. Míg ez Ausztriában, a döntően elbeszélő források alapján összeállított rekonstrukció alapján, különösen az 1400-as és 1430-as évti-

⁷⁵ JN: augusztus 29; GN: szeptember 6. Kulcsár–Csapody (szerk.) 1985. Ezt az információt később például Istvánffy Miklós is átvette összefoglaló munkájában (Ishtvanfi 1622: 130).

⁷⁶ Király 1890: 82–83. A pozsonyi számadáskönyvek 1525-ig érhetőek el a MNL OL Középkori Gyűjteményében. Az ezt követő időszakban – a források jelenlegi nehéz elérhetősége miatt – Király említéseire kell hagyatkoznunk.

⁷⁷ Thúry (szerk.) 1893: 329.

⁷⁸ Ishtvanfi 1622: 171.

⁷⁹ Király 1890: 84–85. A 16. század első évtizedeire utalóan – az 1501. és 1508. évi árvizek kivételével – Ausztriában, legalábbis egyelőre, szintén viszonylag kevés adat áll rendelkezésre a Duna árvizeit illetően (ezeket lásd később). Érdemes ugyanakkor megemlíteni, hogy Csehországban a Vlataván július 14-i árvíz 1523-ból és 1533-ból is ismert. Brázdil–Kotzya 2000: 37, 39.

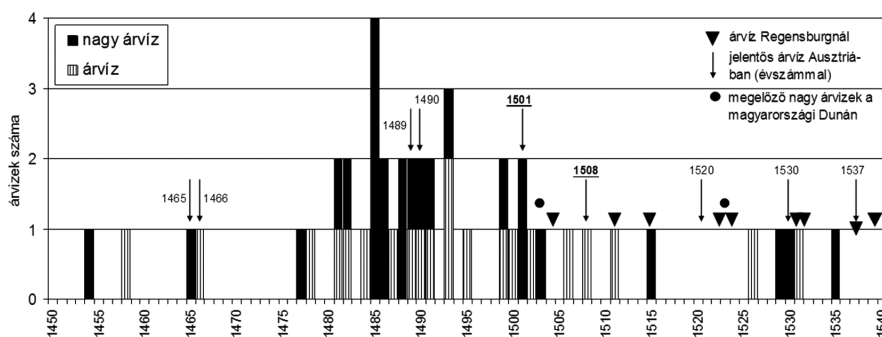
⁸⁰ Héjy 1988; Mészáros–Serlegi 2011.

zedekben a legszembetűnőbb,⁸¹ addig Magyarországon egy hosszabban elhúzódó, nem csak a Dunán, hanem az egész Kárpát-medencében megfigyelhető, nagyobb árvízgyakorissággal és kiterjedtebb vízborítással járó időszakokkal találkozunk, amely már a 14. század végén kezdetét vette, s egészen az 1430-as évek végéig követhető volt.⁸² Az újabb árvízi csúcs – amint azt részleteiben láthattuk – a 15. század végén és a 16. század elején következett be. Nagyobb változás és a pusztítóbb árvizek mennyiségének radikális megnövekedése az 1540-es évek végétől, de különösen az 1550-es évek közepétől figyelhető meg, s ez a nagy árvízi periódus az 1560-as évek végén, az 1570-es évek elején érte el a csúcspontját: ez bizonyos szinten a magyarországi Duna-szakaszon éppúgy kimutatható, mint Közép-Európa legtöbb folyója esetében. A megnövekedett árvízgyakorosság azonban Közép-Európában valójában a 16. század második felére vált folyamatosan jellemzővé, ezért gyakran nehezen különíthető el a 16–17. század fordulóján bekövetkezett árvízcsúcstól.⁸³

A tanulmányozott időszakra és területre (1. ábra) összességében elmondható, hogy amint azt többségében a pozsonyi számadáskönyvek példáin láthattuk, az 1470-es évek végétől kezdve, majd az 1480-as és 1490-es években szinte minden évre jut árvízi említés, s ezek jelentős része nagy árvízről szól. A továbbiakban az a kérdés, hogy mennyire reprezentatív az általunk jelenleg bemutatott dunai árvízi adatbázis, és mennyire illeszkedik az ismert korabeli közép-európai árvízi kronológiák sorába?

1. ábra

A Duna magyarországi árvizeinek és károkat okozó jégzajlásainak áttekintő grafikonja a vizsgált időszakban (1450–1540)⁸⁴

⁸¹ Az adatokra: Rohr 2007: 234–235.

⁸² A Kárpát-medence középkori árvizeinek forrásaira és egyenkénti esettanulmányaira: Kiss 2011a; évtizedes bontású, átfogó rekonstrukciójára: Kiss 2011b; a Duna középkori árvizeinek bemutatására és forráskritikai elemzésére: Kiss 2012a.

⁸³ Áttekintésre: Brázdil et al. 1999: 252–265.

⁸⁴ A grafikonhoz tartozó háttér adatokra lásd a megfelelő lábjegyzetek forráshivatkozásait. A hidrológiában és klímátörténetben megszokott gyakorlat szerint a téli (decemberi) árvizek mindig a következő évnél szerepelnek. Ha egyszerűen árvíz kerül említésre komolyabb károk nélkül, illetve a nagy árvíz ténye a forrásokból nem egyértelmű, ez esetben az árvíz kategóriát alkalmaztuk az adott áradásra.

Habár az utóbbi években a késő középkori és kora újkori árvizek kapcsán több munka is napvilágot látott, a Duna osztrák szakaszára még nem készült a vizsgált időszakról szóló szisztematikus dunai rekonstrukció. Az azonban ismert, hogy az általunk tanulmányozott időszak 15. századi szakaszában elsősorban az 1466-ban, illetve a talán már 1465-ben is bekövetkezett árhullám, majd az 1490. júliusi és valószínűleg az 1499-es árvizek voltak különösen pusztítóak. A 16. század elején a már említett 1501-es és 1508-as hatalmas „özönvizek”, valamint az 1503-ban általában a kelet-alpi térségben bekövetkezett, szintén igen nagy méretű árvíz kapott külön figyelmet.⁸⁵ A Kárpát-medencei Duna-szakaszra vonatkozó árvízi ismeretek szempontjából fontos, hogy az árvíz Melkben 1520-ban,⁸⁶ Bécsben 1530-ban egyszer, míg 1537-ben már két alkalommal is elvitte a hidakat, valamint elmosta az utakat.⁸⁷ További érdekes adat, hogy a 16. század első évtizedei kapcsán meglehetősen jól dokumentált Regensburgban az 1504-es, 1511-es, 1515-ös, 1522-es, 1524-es, 1527-es, 1531-es, 1532-es és 1539-es években említenek egykorú források árvizeket (*1. ábra*).⁸⁸ Ulmnál mintegy nyolcszáz évet ölel fel a Dunára elkészített árvízrekonstrukció: a sorozat a 15–16. század fordulóján alacsony árvízgyakoriságot mutat, ami általában jellemző ezen sorozat korai részére.⁸⁹ Ez csak részben magyarázható a kevesebb, a korszakra elérhető forrással, a felsőbb szakaszokon ugyanis az árvízi folyamatok gyakran eltérnek az alsóbb Duna-szakaszokétól.

Témánk szempontjából a Duna mellékfolyóinak rekonstruált árvízi sorozatai további hasznos információkkal szolgálhatnak. Így például a bajorországi Lech és Isar folyóknak a több mint nyolcszáz év nagyobb árvizeit magába foglaló sorozatai alapján megállapítható, hogy a két folyót a 15. század utolsó, valamint a 16. század első évtizedeiben igen jelentős árvízcsúcs jellemezte. Különösen meglepő, hogy az árvízcsúcs mindkét esetben sokkal jelentősebb, mint a 16. század második felének árvízgyakorisága: ez különösen igaz az Isar folyóra, amely ekkor egy olyan jelentős árvízi periódust élt át, melyhez hasonló majd csak a 18. század második felében fordult elő legközelebb.⁹⁰ Jelenleg ugyan viszonylag kevés forrás alapján, de egy egyszerűbb rekonstrukció a Duna vízhozama szempontjából alapvető jelentőségű Inn folyóra is elérhető a vizsgált időszakból, és eszerint a 15. század végén növekvő árvízgyakoriság itt egy kisebb csúcspontot ért el a 16. század elején.⁹¹

Mivel a Duna vízének jelentősebb része a kelet-alpi vízgyűjtőből származik, utóbbi árvízi viszonyai különösen fontos szerepet játszanak a Kárpát-medencei

⁸⁵ Rohr 2007: 234–243.

⁸⁶ Pertz 1851: 530.

⁸⁷ Sonnlechner et al. 2013. Az 1537 januári árvíz például a *Salztor* és a *Rotenturmtor* közötti városfal melletti teljes Duna-partot elvitte.

⁸⁸ Heigel 1878: 14–15, 28, 50, 55, 104–105, 126, 144, 149, 158. Hivatkozásokra: Weikinn 1960: 20, 40, 57, 67, 73, 78, 111, 118, 130, 139, 144.

⁸⁹ Az áttekintő grafikonra: Glaser 2008: 227.

⁹⁰ Böhm–Wetzel 2010: 793.

⁹¹ Böhm 2011: 190–191.

Duna-szakaszok árvízi folyamatainak megértésében. A kelet-alpi területeken bekövetkezett történeti árvizek ismerete szempontjából kiemelkedő fontosságú a Traun folyón Welsnél rekonstruált árvíz sorozat.⁹² A Traun vízgyűjtőjén lezajlott folyamatok szoros kapcsolatot mutatnak a nagyobb léptékű kelet-alpi folyamatokkal, így gyakran (bár nem minden esetben) a Duna árvízviszonyaival is. A fennmaradt forrásoknak köszönhetően 1441 és 1574 között éves felbontásban, szinte hiánytalanul érhetőek el olyan árvízi adatok, amelyek alapján a Traun esetében is nagyjából az 1470-es évek végétől követhető nyomon jelentősebb intenzitás-növekedés, különösen a nagyobb árvizek gyakorisága terén. 1478–1482 között csaknem minden évben volt legalább egy közepes (1478-ban nagyon nagy) méretű árvíz, de igen jelentős árvízi évnak számított – Pozsonyhoz hasonlóan – 1485, amikor június és szeptember között négy ízben is erősebb áradást jegyeztek fel. Ugyancsak Pozsonyhoz hasonlóan elmondható, hogy az 1480-as és az 1490-es években a Traun folyón is átlagosan csaknem minden második évre jutott valamilyen számottevőbb árvízi jelenség. A vizsgált időszak legjelentősebb árvize 1501-ben következett be, de az 1503. szeptemberi és az 1508. nyári dupla árvíz szintén kiemelkedőnek számított. 1511 és 1515 nyarán ismét jelentősebb árvízzel találkozunk. A Duna 1523-as (és az azt megelőző) Margit-szigeti árvízi problémái miatt különös fontossággal bírhat az a párhuzam, miszerint 1519 és 1522 között gyakorlatilag évente volt nagy, esetenként igen nagy áradás a Traun folyón, s ezek közül méreteit tekintve az 1520-as emelkedett ki leginkább. De 1519-ben például tavasztól ősziig minden évszakban feljegyeztek ilyen eseményt. 1525–1527 között pedig gyakorlatilag minden évben dokumentált a Traun jelentős áradása, 1527-ben kétszer is (tavasszal és nyáron). 1531 és 1534 között a források szintén árvizeket említenek, majd újbabokról számolnak be 1536-ból, 1539-ből és 1542-ből. Az igazi nagy árvízi aktivitás azonban a Traun folyón, csakúgy mint Közép-Európa többi folyóján⁹³ az 1550-es évek közepén kezdődött: 1555-től, de különösen 1557-től egészen az 1570-es évek elejéig követhető, majd a század utolsó két évtizedében az árvízi tevékenység ismét megélné. Ez utóbbi folyamatok egyébként középtávon szintén összekapcsolhatók (bár nem feltétlenül minden esetben éves szinten) a Pozsony–Csallóköz vidékén is egyértelműen kimutathatóan megnövekedett dunai (nagy) árvízgyakorisággal.⁹⁴ Összességében, különösen a Traun folyó árvizeinek éves–évtizedes számba vétele kapcsán elmondható, hogy a vizsgált idősakra vonatkozóan jelenleg rendelkezésünkre álló dunai árvízi adatsor számos hasonlóságot mutat az adott időszak nagyobb részének árvízi viszonyaival, és viszonylag jól reprezentálja is azt. Emellett a Traun

⁹² Christian Rohr a Wels városában bekövetkezett árvizeket rekonstruálta a fennmaradt számadáskönyvek alapján. Rohr 2006.

⁹³ Például Glaser 2008: 222–227.

⁹⁴ Kiss 2012b; Kiss–Laszlovszky 2013.

folyó 16. század első felében bekövetkezett és jobban dokumentált nagy áradásai további hasznos adalékkal szolgálhatnak vizsgált témánk szempontjából.⁹⁵

Végezetül az elérhető közép-európai árvízi rekonstrukciók közül a német területek viszonylatában talán a legteljesebb adatsort jelenleg a Pegnitz folyó árvízi sorozata adja Nürnbergnél.⁹⁶ A 15. század második, illetve a 16. század első fele – a megelőző 15. század közepi és különösen a 16. század közepi és a század második felében érzékelhető árvízi csúcshoz képest – csendesebb időszak: csak az 1510-években tapasztalható jelentősebb intenzitás. Ezzel szemben a Rajna árvízi sorozata Köln-Lobithnál és Köln-Arnheimnél az említett időszakra szinte pontosan az ellenkezőjét mutatja. Főként Köln-Lobithnál, ahol jelentősebb árvízcsúcs és növekvő árvízgyakoriság a 15. század második felében és a 16. század elején, különösen a századforduló időszakában volt jellemző.⁹⁷

A fentiek fényében tehát Visegrádnál és a Duna-kanyarban a 14. századtól (legalábbis a 16. század végéig) hosszú távon növekvő, átlagos dunai vízszintekkel kell számolnunk. Emellett a 15. század utolsó évtizedeiben a Dunának a korábbi évtizedekhez képest (jóval) nagyobb árvízgyakorisága figyelhető meg, és feltűnő a nagyobb árvizek gyakori említése is. A 16. század első évtizedére, különös tekintettel a két „özönvíz”-re, szintén árvizes évtizedként tekinthetünk. Az ezt követő időszakban, az 1540-es évek elejéig találkozhatunk aktívabb árvízi évekkel: ilyenek voltak például valószínűleg 1515, az 1523-at megelőző évek, valamint a pozsonyi és bécsi példák nyomán az 1520-as évek vége és az 1530-as évek első fele, illetve a nagy 1535-ös pozsonyi és az 1537-es bécsi kettős árvíz. A Traun folyón az 1530-as években és az 1540-es évek elején bekövetkezett nagyobb árvizek ugyanakkor arra figyelmeztetnek bennünket, hogy a kevésbé jól dokumentált (illetve egyelőre kevésbé elemzett) Mohács utáni két évtizedben a Dunán is előfordulhattak további jelentősebb árvizek.

A VISEGRÁDI FERENCES KOLOSTOR ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI PROBLÉMÁI AZ ÁRVÍZI KRONOLÓGIA TÜKRÉBEN

Végezetül térjünk rá arra, hogy az ismertett árvízi kronológia tükrében miként értékelhetjük a visegrádi ferences kolostor ásatásai kapcsán felmerült építészeti és környezeti problémákat? Az építészeti megfigyeléseket az írott források adataival összevetve megállapíthatjuk, hogy viszonylag pontos kronológia bontakozik ki arról, milyen hatások érthették a kolostort a vízszint változása, illetve az árvizek miatt. A 14. századdal összehasonlítva jelentős szintnövekedés figyelhető meg, amikor az 1420-as években felépült a kolostor. Ez azonban inkább egy lassú folyamat lehetett.

⁹⁵ Érdekes ugyanakkor megjegyezni, hogy 1515-tel kapcsolatban (és ez némiképp igaz 1516-ra is) a forrásokban eltérések mutatkoznak. Láthatuk, hogy a pozsonyi számadáskönyvekben egy 1515-ös árvíz említése található.

⁹⁶ Adatokra és áttekintő grafikonra: Glaser 2008: 222.

⁹⁷ Áttekintő grafikonra: Glaser 2008: 225. A Rajna árvizeire még: Wetter et al. 2011.

Hasonló jelenségeket a korábbi kutatás a királyi palota területén is kimutatott,⁹⁸ és a Visegrád városban végzett ásatások szintén arra utalnak, hogy a 13–14. században az épületek járósintjei lényegesen mélyebben feküdtek a 15. századi állapotnál. Ezek a korábbi szintek ugyanakkor több méterrel is alacsonyabban fekszenek, mint az utolsó évtizedek legmagasabb árvizei során mért vízszintek.

A ferences kolostor Jagelló-kori átépítése arra utal, hogy a Mátyás-korabeli kisebb átalakításokat követően, vagyis a 15. század utolsó évtizedétől ez a vízszint-növekedés, feltehetően a jelentős árvizekkel összefüggésben felgyorsult. Erre utal a kolostor újabb szintnövelése és a Duna felőli pince betömése. Ekkoriban a szerzetesek még úgy gondolhatták, hogy ezek az áradások rendkívüli eseménynek számítanak, és – a Margit-szigeti 16. század eleji építkezések kapcsán a régészek által leírt talajszint-emeléshez, illetve talán a somorjai, szintén 16. századi, nagyarányú feltöltésekhez hasonlóan⁹⁹ – ők is a megemelt szinttel és az alacsonyan fekvő, folyó felőli pince használaton kívül helyezésével vélték megoldást találni a problémára. Vagyis az 1513-ra már bizonyosan befejeződő nagy átépítést nagyobb árvizek előzhették meg, ám ekkor még úgy tűnt, hogy a kolostor nyugati oldalán is megmaradhat a nagyméretű pince, mely fontos szerepet játszhatott (például bortárolás miatt) a kolostor gazdálkodásában.

A kolostor épületein eszközölt átalakítások időrendje egybeesik az 1480-as és 1490-es években szinte évenként (néha, például 1485-ben évente többször) károkat okozó és sokszor igen jelentős dunai árvizek időszakával, a két – valószínűleg Magyarországon is hatalmas pusztításokkal járó – 1501-es és 1508-as óriási árvízzel, valamint az árvizekben egyébként is gazdag 1500-as évtizeddel. Ennek egyik fontos bizonyítéka lehet az 1503 májusában említett korábbi jelentős áradások okozta (hosszú távú) problémák leírása Pozsonyban.¹⁰⁰ Az 1501. évi dunai árvíz méreteit és csúcsát tekintve, még az akkori kiterjedt árterek vízfelvevő kapacitását is figyelembe véve sem maradhatott el az utóbbi évtizedekben (így az 1954-ben, 2002-ben, 2006-ban vagy éppen 2013-ban) tapasztalt legnagyobb árvizektől – miközben az egykori járósint gyakran méterekkel a mai felszín alatt helyezkedett el.

A visegrádi talajszint-emelés, és különösen az alacsonyan fekvő pincék feladása (miközben a felettük lévő szintet továbbra is használták) kísérteties

⁹⁸ Héjji 1988.

⁹⁹ A Margit-sziget régészeti kutatására vonatkozóan: Feuerné 1971; Irásné 2004. E szerzők eredményeinek újabb ismertetésére: Vadas 2012. A somorjai régészeti feltárásokra: Urminsky 2005. A publikált, árvizekhez kapcsolható, 16. századi régészeti eredmények összefoglalására, s ezek írott forrásokkal történő összevetésére: Kiss–Laszlovszky 2013. További adalék, hogy a Visegráddal szomszédos, a Duna túlsó partján fekvő Nagymaroson szintén rekonstruáltak egy feltehetően 16. századi, jelentősebb árvízi üledékréteget (Dinnyés et al. 1993: 218–219). Ez utóbbi esetben érdekes, hogy a feltárt árvízi rétegektől nem messze található az a ház (Kossuth tér 7.), melyen ma is látható az eddig ismert legnagyobb magyarországi árvíz, az 1838. évi jegesár vízszintjelző táblája.

¹⁰⁰ Ahogyan azt láthattuk, nem csak 1501, hanem 1503 is jelentős árvízi év volt a Traun folyón és szerte Ausztriában.

párhuzamokat mutat a Christian Rohr által Ausztriában leírt, az 1501-es árvíz után például Engelhartzellben végrehajtott építészeti változtatásokkal. Engelhartzellben 1501-ben az árvíz szintje mintegy két méterrel volt magasabb, mint 1954-ben és 2002-ben (nagyságrendjét tekintve leginkább a 2013-as árvízhez lehetne hasonlítani), és ez hosszabb távon azt eredményezte, hogy a folyómenti hivatalos épületek ezt követően magasabban épültek, s – ahogyan ez az engelhartzelli vámházon ma is látható – a földszinti falakon nem voltak ablakok, csak az első emeleten. Ezzel a megoldással itt akár egy, az 1501. évihez hasonló méretű árvízet is nagyobb gondok nélkül átvészelhettek.¹⁰¹

Visegrádon azonban valamikor 1513 és 1541 között (feltehetően leginkább az 1510-es évek második felében vagy az 1520-as években) egy újabb, talán minden korábbinál magasabb árvíz, esetleg árvizek sora romba döntötte a kerengő északi folyosóját, és végérvényesen használhatatlanná tehetette a nyugati szárnyban még be nem tömött nagyobb pincét. Ehhez olyan vízszint-emelkedés kellett, amely megközelíthette a jelenkori nagy árvizek szintjét. Habár a történeti-régészeti adatok fényében valószínűbbnek tűnik, hogy ez a hatalmas árvíz, illetve árvizek valamikor 1513 után következtek be, teljességgel nem kizárható, hogy már az 1501-es és az 1508-as is helyrehozhatatlan károkat okozott.

Az érintett térség elöntöttségét a különböző árvízszintekkel modellezve azt is megállapíthatjuk, hogy egy viszonylag magas árvíz már a kolostor kerengőjének középső részét is érintette, ugyanakkor a királyi palota területén ez még mindig csak a pinceszintekre terjedt volna ki. Így érthető, hogy a palotában miért nem találjuk ilyen jellegű pusztulás nyomait. A kolostori közösség ekkor részben még helyre tudta hozni a károkat, és arra is volt megfelelő anyagi fedezete, hogy új pincét készítsen a védett hegyoldali részen. Ha a korszak történeti eseményeit (köztük az 1526 utáni zavaros időszak viszonyait) is figyelembe vesszük, valószínűbb, hogy ezek a pusztító árvizek még az 1510–1520-as években következtek be, így a szerzetesek még rendbe hozták az épületet, amelyet aztán Visegrád török kézre kerülésével végleg elhagytak.

Az egykorú írott források alapján nincs bizonyítékunk arra, hogy 1513 és az 1540-es évek eleje között még az 1501-es árvíz magasságát is meghaladó áradások következtek volna be. Az 1510-es évek árvizeit számba véve azonban különösen jelentősnek tekinthető az 1515-ös nagy árvíz, melynek magyarországi méreteire vonatkozóan ugyan jelenleg kevés adattal rendelkezünk, ugyanakkor – ahogyan láthattuk – a bajorországi vízgyűjtőn hatalmas áradás volt, s ezzel egyidőben az Inn folyó is kiöntött, illetve a (Traun áradása alapján) a Duna kelet-alpi vízgyűjtőjén is jelentős áradások lehettek. A rákövetkező, jelentős méretű árvizekben gazdag időszak az 1520-as évek elejére esett: az 1522-es somorjai és az 1523-as Margit-szigeti említés kapcsán Ausztriában 1520-ban (Melk), illetve Regensburgban 1522-ben (és 1524-ben) találkozunk nagyobb dunai árvízre utaló leírásokkal (*l. ábra*). A Traun jelentős, 1519–1522 között évente bekö-

¹⁰¹ Rohr 2005: 74.

vetkezett árvizei pedig a Duna kelet-alpi vízgyűjtőjének ekkori kiemelkedő aktivitására szolgáltatnak értékes adatokat. Ezeken túl még az 1520-as évek vége és az 1530-as évek első fele jöhet szóba: 1529-ben egy, 1531-ben kettő, illetve 1535-ben még egy nagyobb dunai árvízről értesülünk Pozsonyban. Ahogyan láthattuk, az 1530-as évek a dunai árvizek szempontjából egyébként is mozgalmas évtizednek számított Közép-Európában, hiszen a források Bécsben kétszer (1530, 1537), Regensburgban pedig háromszor (1531, 1532, 1539) említenek komoly károkat okozó áradásokat.

Ami a visegrádi ferencesek épületeit illeti, az 1540-es évek elejét követően még vannak apróbb jelei annak, hogy az ekkoriban itt lakó népesség bejárt a kolostorba, esetleg egyes részeit ideiglenesen aládúcolva használta. Ám annak semmilyen régészeti nyoma sincs, hogy az épületet az 1550–1560-as években bármilyen komolyabb módon hasznosították volna. A keleti szárnyban lévő pincét ugyanakkor még a jelenkorban is használták, ami jól mutatja, hogy az az árvizek pusztító hatásától távol épülve őrződött meg. Ez azért különösen fontos információ, mivel a 16. század második felére, de különösen az 1560-as évek végére és 1570-es évek elejére esik a kora újkor egyik legfontosabb árvízi periódusa. Ez azonban már biztosan nem okozhatta az említett módosításokat és károkat az akkorra már pusztulófélben lévő ferences kolostorban.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Collectio Diplomatica Hungarica

Diplomatikai Levéltár (DL)

15273; 25312; 44718; 67894; 72753; 101888; 104143.

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

216076 Lőcse város jegyzőjének levele a városi tanácshoz, 1496;

240953 Gróf Szentgyörgyi Péter levele Pozsonyba, 1501;

240970 Ulászló király levele Pozsony városához, 1503;

274858 Báthory Istvánnak a pozsonyi káptalan által átírt oklevele, 1522;

279560 A győri káptalan számadáskönyve, 1494–1527;

277083–277132 Pozsony város számadáskönyvei, 1458–1525.

Magyar Hirmondó, 1784.

E. Kovács Péter 1992: *Estei Hippolit püspök egri számadáskönyvei 1500–1508*. Heves Megyei Levéltár, Eger.

Fógel, József – Iványi, Béla – Juhász, László (szerk.) 1936–1941: Bonfini, de Antonius: *Rerum Ungaricarum Decades*. IV/4., 8. Teubner – Egyetemi Nyomda, Leipzig–Budapest.

- Heigel, Karl von 1878: *Leonhart Widman's Chronik. Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. bis ins 16. Jahrhundert*. Band 15. Heitzel, Leipzig.
- Ishtvanfi, Nicolaus 1622: *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Nunc primum in lucem editi*. Agrippinae, Coloniae.
- Karajan, Georg (ed.) 1855: *Fontes Rerum Austriacarum. Österreichische Geschichtsquellen. Erste Abtheilung, Scriptores 1/1. Johannes Tichtel's Tagebuch 1477–1495*. Aus der Kaiserl. Königl. Hof- und Staatsdruckerei, Wien.
- Korabinszky J[ános] M[átyás] 1786: *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn [...]*. Weber und Korabinskyschen Verlage, Pressburg.
- Kulcsár Péter – Csapodi Csaba (szerk.) 1985: *Brodarics István: De conflictu Hungarorum cum Solymano Turcarum imperatore ad Mohach historia verissima*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pertz, Georgius Henricus 1851: *Continuation Mellicensis*. (Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IX.) Hahn, Hannover.
- Thúry József (szerk.) 1893: Szulejmán napló. In: Thúry József (szerk.): *Török történetírók*. 2. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Trausch, Josef (ed.) 1847: *Chronicon Fuchsio, Lupino, Oltardinum sive Annales Hungarici et Transilvanici [...]*. Vol. 1. 990–1630. Impressum per Johannem Gött, Coronae.
- V. Kovács Sándor 1972: *Janus Pannonius munkái latinul és magyarul. Janus Pannonius élő emlékezetének halálának ötszázadik évfordulója alkalmából. / Jani Pannonii opera latine et hungarice. Vivae memoriae Iani Pannonii quingentesimo mortis suae anniversario dedicatum*. Tankönyvkiadó, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Blöschl, Günter – Nester, Thomas – Komma, Jürgen – Parajka, Juraj – Perdigião, Rui 2013: The June 2013 Flood in the Upper Danube Basin, and Comparisons with the 2002, 1954 and 1899 Floods. *Hydrology and Earth System Sciences* (17.) 10. 9733–9573. <http://www.hydrol-earth-syst-sci-discuss.net/10/9533/2013/hessd-10-9533-2013.pdf> (Utolsó letöltés: 2013. október 10.)
- Böhm, Oliver – Wetzel, Karl-Friedrich 2010: Flood history of the Danube tributaries Lech and Isar in the Alpine foreland of Germany. *Hydrological Sciences Journal* (51.) 5. 784–798.
- Böhm, Oliver 2011: *Hochwassergeschichte des bayerischen Alpenvorlandes. Die Hochwasser der Sommermonate im Kontext der Klimageschichte Mitteleuropas*. Dissertation. Universität Augsburg, Augsburg.
- Brázdil, Rudolf – Kotyza, Oldřich 2000: *History of Weather and Climate in the Czech Lands IV. Utilisation of Economic Sources for the Study of Climate Fluctuation in the Louny Region in the Fifteenth–Seventeenth Centuries*. Masaryk University, Brno.
- Brázdil, Rudolf – Glaser, Rüdiger – Pfister, Christian – Dobrovolný, Petr – Antoine, Jean-Marc – Barriendos, Mariano – Camuffo, Dario – Deutsch, Matthias – Enzi, Silvia – Guidoboni, Emanuela – Kotyza, Oldřich – Rodrigo, Fernando Sanchez 1999: Flood Events of Selected European Rivers in the Sixteenth Century. In:

- Pfister, Christian – Brázdil, Rudolf – Glaser, Rüdiger 1999: *Climatic Variability in Sixteenth-Century Europe and its Social Dimension*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, 239–285.
- Brázdil, Rudolf – Demarée, Gaston R. – Deutsch, Matthias – Garnier, Emmanuel – Kiss, Andrea – Luterbacher, Jürg – Macdonald, Niel – Rohr, Christian – Dobrovolný, Petr – Kolář, Petr – Chromá, Katerina 2010: European Floods of the Winter 1783/84: Scenarios of an Extreme Event During the 'Little Ice Age.' *Theoretical and Applied Climatology* (100.) 1–2. 163–189.
- Buzás Gergely 2006: Tíz év középkori régészeti kutatásai Visegrádon 1996–2006. *Castrum* (4.) 107–112.
- Buzás Gergely 2010: A budai királyi palota Mátyás kori építkezéseinek rekonstrukciós problémái. In: Benkő Elek – Kovács Gyöngyi (szerk.): *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon*. A Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Budapest, II. 521–543.
- Buzás, Gergely 2013: History of Visegrád Royal Palace. In: Buzás Gergely – Laszlovszky József (eds.): *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. Archaeolingua, Budapest, 17–141.
- Buzás, Gergely – Laszlovszky, József – Papp, Szilárd – Szőke, Mátyás 1995: The Franciscan Friary of Visegrád. History, Archaeological Remains, the Results of the 1990–93 Campaigns. In: Laszlovszky, József (ed.): *Medieval Visegrád*. (Dissertationes Pannonicae III.4.) Institute of Archaeology ELTE, Budapest, 26–33.
- Buzás Gergely – Mészáros Orsolya 2008: A középkori Visegrád egyházainak régészeti kutatásai. *Magyar Sion* (44.) 1. 71–103.
- Buzás Gergely – Orosz Krisztina 2010: *A visegrádi királyi palota*. Magyar Nemzeti Múzeum Mátyás Király Múzeuma, Visegrád.
- Buzás, Gergely – Laszlovszky, József (eds.) 2013: *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. Archaeolingua, Budapest.
- Dinnyés István – Kővári Klára – Kvassay Judit – Miklós Zsuzsa – Tettamanti Sarolta – Torma István 1993: *Magyarország régészeti topográfiája 9: Pest megye régészeti topográfiája. 13/2. A szobi és a váci járás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 218–219.
- Feuerné Tóth Rózsa 1971: A margitszigeti domonkos kolostor. *Budapest Régiségei* (22.) 245–268.
- Halász, Ágoston – Mordovin, Maxim 2002: Adatok a visegrádi ferences kolostor építéstörténetéhez. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (22.) 232–250.
- Horváthová, Blažena 2003. *Povodeň to nie je len veľká voda*. VEDA, Bratislava.
- Héjj Miklós 1988: Településföldrajzi megfigyelések. Visegrád a 14–16. században. In: Köblös József (szerk.) 1988: *Visegrád 1335. Tudományos tanácskozás a visegrádi királytalálkozó 650. évfordulóján*. Pest Megyei Levéltár, Budapest, 63–67.
- Irásné Melis Katalin 2004: A Budapest Margit-szigeti domonkos apácakolostor pusztulása a 16–17. században. *Budapest Régiségei* (38.) 107–113.
- Glaser, Rüdiger 2008: *Klimageschichte Mitteleuropas: 1200 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Primus Verlag, Darmstadt.
- Király János 1890: *A Pozsonyi Nagy-Dunai vám és révjog története*. Heckenast G. utóda, Drotleff R. bizománya, Pozsony.
- Kiss, Andrea 2007: „Suburbia autem maxima in parte videntur esse deleta”. Danube Ice Floods and the Pitfalls of Urban Planning: Pest and its Suburbs in 1768–1799.

- In: Kovács, Csaba (ed.) 2007: *From villages to Cyberspace*. University Press, Szeged, 271–282.
- Kiss Andrea 2011: Árvizek és magas vízszintek a 13–15. századi Magyarországon az egykorú írott források tükrében: Megfoghatók-e és mi alapján foghatók meg rövid, közép és hosszú távú változások? In: Kázmér Miklós (szerk.) 2011: *Környezettörténet* 2. Hantken Kiadó, Budapest, 43–55.
- Kiss Andrea 2012a: Dunai árvizek Magyarországon a középkori írott források tükrében: 1000–1500. Esettanulmányok, forráskritika és elemzési problémák. In: Kiss P. Attila – Piti Ferenc – Szabados György (szerk.) 2012: *Középkortörténeti tanulmányok* 7. Középkorász Műhely, Szeged, 339–355.
- Kiss, Andrea 2012b: „Nam per saepissimas inundationes Danubii maior pars periit.” 16th-Century Danube Floods in Documentary Evidence: the Carpathian Basin I. *Chronica* (12.) megjelenés alatt.
- Kiss, Andrea – Laszlovszky, József 2013: (14th–)16th-Century Danube Floods and Long-Term Water-Level Changes in Archaeological and Sedimentary in the West and Central Carpathian Basin. An Overview with Documentary Comparison. *Journal of Environmental Geography* (6.) megjelenés alatt.
- Kresser, Werner 1957: *Die Hochwässer der Donau*. Springer Verlag, Wien.
- Laszlovszky, József 2009: Crown, Gown and Town: Zones of Royal, Ecclesiastical and Civic Interaction in Medieval Buda and Visegrád. In: Keene, Derek – Nagy, Balázs – Szende, Katalin (eds.): *Segregation – Integration – Assimilation. Religious and Ethnic Groups in Medieval Towns of Central and Eastern Europe*. Ashgate, Farnham, 179–203.
- Laszlovszky József 2010: A Zsigmond-kori királyi palota és a visegrádi ferences kolostor. Rezidencia és egyházi alapítások. In: Buzás Gergely – Orosz Krisztina (szerk.): *A visegrádi királyi palota*. (Dissertationes Pannonicae III.4.) ELTE Régészeti Intézet, Budapest, 213–223.
- Laszlovszky, József 2013: The Royal Palace in the Sigismund Period and the Franciscan Friary at Visegrád. Royal Residence and the Foundation of Religious Houses. In: Buzás Gergely – Laszlovszky József (eds.): *The Medieval Royal Palace at Visegrád*. Archaeolingua, Budapest. 207–218.
- Mészáros, Orsolya – Serlegi, Gábor 2011: The Impact of Environmental Change on Medieval Settlement Structure in Transdanubia. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (62.) 199–219.
- Ortvay Tivadar 1898: *Pozsony város története. II/2*. Stampfel Károly, Pozsony.
- Rohr, Christian 2005: The Danube Floods and Their Human Response and Perception. (14th to 17th C.) *History of Meteorology* (2.) 71–86.
- Rohr, Christian 2006: Measuring the Frequency and Intensity of Floods of the Traun River (Upper Austria), 1441–1574. *Hydrological Sciences Journal* (51.) 5. 834–847.
- Rohr, Christian 2007: *Extreme Naturereignisse im Ostalpenraum. Naturerfahrung im Spätmittelalter und am Beginn der Neuzeit*. Böhlau Verlag, Köln – Weimar – Wien.
- Sonnlechner, Christoph – Hohensinner, Severin – Haidvogel, Gertrud 2013: Floods, flights and fluid river: the Viennese Danube in the 16th century. *Water History* (5.) 173–194.
- Urminký, Jan 2005. A középkori Somorja a régészeti leletek tükrében. In: Strešňák Gábor – Végh László (szerk.): *Fejezetek Somorja város történetéből*. (Disputationes

- Samarienses 4.) Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja – Dunaszerdahely [Šamorín – Dunajská Stredá], 9–19.
- Vadas András 2012: A nyulak-szigeti apácakolostor és a Duna. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 561–572.
- Vadas, András 2013: Long-Term Perspectives on River Floods. The Dominican Nunnery on Margaret Island (Budapest) and the Danuber River. *Interdisciplinaria Archaeologica* (4.) 1. 73–82.
- [sz. n.] *Visegrád – Ferences kolostor*. ELTE BTK Régészettudományi Intézet. <http://regeszet.elte.hu/hu/visegrad> (Utolsó letöltés: 2013. október 15.)
- [sz. n.] *Ferences kolostor*. MNM Mátyás Király Múzeuma, Visegrád. <http://visegradmuzeum.hu/ferences-kolostor> (Utolsó letöltés: 2013. október 15.)
- Weikinn, Curt 1958: *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850*. I/1. Akademie Verlag, Berlin.
- Weikinn, Curt 1960: *Quellentexte zur Witterungsgeschichte Europas von der Zeitwende bis zum Jahre 1850*. I/2. Akademie Verlag, Berlin.
- Wetter, Oliver – Pfister, Christian – Weingartner, Rolf – Luterbacher, Jürg – Reist, Tom – Trösch, Jürg 2011: The Largest Floods in the High Rhine Basin Since 1268 Assessed from Documentary and Instrumental Evidence. *Hydrological Sciences Journal* (56.) 5. 733–758.

Vadas András

Katasztrófa(történet)?

Az 1880. évi zágrábi földrengés példája*

KÖRNYEZETTÖRTÉNET – KATASZTRÓFATÖRTÉNET

A környezettörténet a 20. század második felének egyik leggyorsabban fejlődő történettudományi részdiszciplínája. Jelen tanulmányban nem elsősorban a kutatási irány általános helyzetével, hanem egy, a hazai kutatásból szinte teljes egészében hiányzó részterülettel, a környezeti katasztrófák történeti szempontú vizsgálatának (*disaster studies*) az elmúlt évtizedekben született főbb eredményeivel foglalkozunk.¹

A tágabb tudományterület nem új keletű; a kutatók régóta foglalkoznak egy-egy kataklizmatikus környezeti jelenséggel.² Az azok lefolyásának feltárással foglalkozó szakirodalom már a 19. századtól kezdve egyre bővülő mértékben állt a rendelkezésünkre a legkülönbözőbb területeken (például a szeizmológiában, a hidrológiában, a meteorológiában). Ezek a tanulmányok ugyanakkor kizárólag az eseménytörténet – gyakran aprólékos és hatalmas munkát igénylő – ismertetését tűzték ki célul,³ társadalmi, politikai hatásokkal nem foglalkoztak. A földrengések, árvizek, szél- és trópusi viharok, valamint más hasonló jelenségek környezettörténeti szempontú vizsgálata csak az elmúlt évtizedekben kezdődött el, és ennek komoly lökést adtak a 2000-es években az elsősorban Európán kívüli környezeti események, köztük például a 2004-es délkelet-ázsiai szökőár, a híres Katrina hurrikán 2005-ben, a Mexikói-öböl 2010-es elszennyeződése, vagy a 2011 tavaszán, Japánon végigsöprő *cunami*.⁴ Ezek nyomán került felszínre a kérdés, hogy a világ különböző pontjain, a különböző történeti korokban, politikai helyzetekben lesújtó „katasztrófák” milyen reakciókat váltanak ki az érintett szereplőkből, vagyis, hogy az *Environment & History* egy különszámának címét parafrázáljuk: a különféle társadalmak „hogyan birkóznak meg a váratlannal”.⁵

* Kutásunkat a TÁMOP „Európai Léptékkal a Tudásért, ELTE” Kultúrák közötti párbeszéd című alprojektje (TÁMOP-4.2.1.B-09/1/KMR) támogatta.

¹ A természeti csapás elnevezésnek nagyobb hagyománya van a hazai földrajzi, történeti kutatásokban, ugyanakkor ez nem érzékelteti kellően, hogy kialakulásuk hátterében nem csak földrajzi, időjárási folyamatok áll(hat)nak. Rácz 2006: 587.

² Az Egyesült Államokban a két világháború között a Középnnyugatot sújtó nagy porviharokról (*dust bowl*) már az 1970-es évektől készültek jelentős monográfiák. Worster [1979] 2004 (ebben további irodalommal).

³ Példaként említhetjük Magyarországon az 1838-as árvízzel foglalkozó, jelentős irodalmat.

⁴ Ezekre McNeill 2011: 399–409.

⁵ Kempe–Rohr (eds.) 2003.

Ez a megközelítésmód egészen más források vizsgálatát kívánja meg, más kérdések megválaszolását teszi lehetővé, ugyanakkor természetesen ennek az új nézőpontú kérdésfeltevésnek is elengedhetetlen feltétele maguknak az eseményeknek a megismerése. Ezért látjuk egyre gyakrabban, hogy történészek, szeizmológusok, szociológusok és antropológusok közösen jelentetnek meg elemzéseket. Jelen írásunkban először körüljárjuk a tudományterület által az elmúlt években érintett problémaköröket, majd egy viszonylag jól ismert epizód, az 1880-as zágrábi földrengés hatásainak példáján keresztül szemléltetjük e diszciplína művelésének a hazai kutatásban rejlő lehetőségeit.

KATASZTRÓFA?

Mindenekelőtt ki kell térnünk arra, hogy miként is értelmezi a társadalomtudomány a „katasztrófát”.⁶ Ehhez elsődlegesen a témával foglalkozó tanulmánykötetek előszavai jelenthetnek fogódzót.⁷ A legnagyobb probléma az elnevezés mögött rejlő jelenségek diverzitása – egy kötetben olvashatók ugyanis tanulmányok vulkánkitörésekről, földrengésekről, áradásokról, szárazságokról, viharokról, járványokról, földcsuszamlásokról, nukleáris szennyezésről, de néha még kulturális katasztrófákról is.⁸ Ezért a történészek alapvetően nem az események lefolyásának mentén, hanem az azokra adott reakciókban találták meg a közös pontokat. Egy tűzvész utáni újjáépítés nagyon hasonló ahhoz, mint amire egy áradás után van szükség. Adott térség lakói ugyanúgy reagálhatnak az áradások növekvő gyakoriságára, mint a szárazságok számának növekedésére; megpróbálják valamilyen módon kezelni a helyzetet, például gátakkal, vésztározókkal. Ha pedig ez az infrastrukturális, tervezési ismeretek hiánya, anyagi vagy bármilyen egyéb ok miatt nem lehetséges, a lakosság megbékél a megváltozott körülményekkel (adaptálódik), elvándorol vagy kihal.⁹

TERMÉSZETI CSAPÁS – TERMÉSZETES CSAPÁS?

A történeti katasztrófa-kutatást egy fontos közös axióma jellemzi, miszerint *nem létezik* olyan, hogy „természeti csapás” vagy „természeti katasztrófa”, ezek

⁶ A különböző társadalomtudományok definícióit Anthony Oliver-Smith összegzi a legjobban. Oliver-Smith 1999: 18–34.

⁷ Ellenpéldaként említhetünk két kötetet, amelyek, noha színvonalas tanulmányokat tartalmaznak, teljesen megkerülik, hogy foglalkozzanak az azokat összefűző gondolattal: Benassar (ed.) 1996; Berlioz (ed.) 1998.

⁸ A legfontosabb munkák: Kempe–Rohr (eds.) 2003; Mauch–Pfister (eds.) 2009; *The Medieval History Journal* 2007-es különszáma; Groh–Kempe–Mauelshagen (Hg.) 2003; a *Historical Social Research* 32. évfolyamának (2007) harmadik, *Katasztrófák* című különszáma.

⁹ Az adaptivitás gyakran használt fogalom a környezettörténeti kutatásban. Lásd Petra van Dam friss összehasonlító kutatásait az áradásokhoz történő alkalmazkodásról: Dam 2010.

a fogalmak emberi konstrukció termékei. Hasonló események a földtörténet során mindig is jelen voltak, így semmiképpen sem mondható, hogy megjelenésük bármelyik történeti korban váratlan lenne.¹⁰ Monica Juneja és Franz Mauelshagen kitűnő, a *The Medieval History Journal* 2007-es különszámához írott bevezetőjében¹¹ amellett érvel, hogy a katasztrófa szó társadalmi kategória, amelyet akkor használunk, ha egy adott esemény hatással van a természeti jelenség által érintett terület lakóira. Így a társadalomtudósok és újabban a történészek is igyekeznek különbséget tenni természeti kockázatok (veszélyek) és események – melyek vitán felül nem emberi hatásra alakulnak ki –, illetve katasztrófák között, melyek ugyanezen esemény társadalmi *percepciójának* a lenyomatai.

Alapkérdésként kell feltennünk, hogy amikor a szakirodalom természeti csapásokat említ, váratlan eseményeket ért-e ez alatt, vagy sem. Váratlannak érzékelté és értékelté-e adott társadalom a pusztító áradásokat, ha azok néhány éves, évtizedes, vagy akár évszázados gyakorisággal beköszöntöttek? Mennyiben tekinthetjük például váratlannak az erdőtüzeket Kalifornia tengerparti sávjában annak fényében, hogy Malibu és Laguna Beach luxusingatlanjainak tekintélyes hányadát rendszerint húsz-harminc évente újjá kell építeni az egy-egy, átlagosnál melegebb nyár folyamán kialakult tüzek pusztítása nyomán?¹² Mondhatjuk-e a kockázattal való együttélésnek, hogy az Egyesült Államokban házak tucatjai épülnek tűzveszélyes területekre? Városok világszerte jelentősen terjeszkednek az árvízveszélyes területek felé is – az elmúlt évtizedekben százéves visszatérésű árvízszint alatti részekre, de még az évtizedes gyakoriságú árvízjárta területekre is épültek biztosított és engedéllyel felhúzott házak. Ha ezen épületeket történetesen néhány év múlva újra elönti a víz, akkor ez katasztrófa, vagy egy ismert kockázattal való együttélés?¹³ Egy földrajzilag közelebbi, időben régebbi példát említve, Körmenden az 1630 és 1658 közötti évekből szinte kivétel nélkül rendelkezünk áradást említő adatokkal, mely árvizek közül nem egy súlyos károkat okozott a helyi építményekben, néha még halálos áldozattal is járt.¹⁴ Vajon ezen áradásokat csapásként értékelték Körmend lakosai és a környék földesurai vagy természetes kockázatként? Ha egy kockázat rendszeresen eseménnyé válik, megváltozik-e annak *érzékelése*, értékelése – nevezhetjük-e ezeket továbbra is katasztrófának?

Az 1980-as évekig a tudományos munkák úgy tekintettek a természeti csapásokra, mint előre nem jelezhető eseményekre, és ebből az axiómából indultak ki, amikor a társadalmak katasztrófákhoz való viszonyát vizsgálták. Elsőként az antropológusok illették kritikával ezt a nézőpontot. Anthony Oliver-Smith úttörő munkái új nézőpontból dolgozták fel a Kolumbusz utáni latin-amerikai

¹⁰ Ehhez Mauch 2009.

¹¹ Juneja–Mauelshagen 2007: 1–31.

¹² Davis 1995: 1–36.

¹³ Ezt látjuk újra és újra megismétlődni például Texas *Flash Flood Alley*-nek nevezett területén, melyről kiváló dokumentumfilm készült Marsall Frech rendezésében: Frech 2005.

¹⁴ Vadas 2012.

népesség vulkánkitörésekhez fűződő viszonyát, és tették világossá, hogy a társadalomtudósok és történészek nem dolgozhatnak azzal az előfeltevéssel, hogy ezen események váratlanul érik, érték a társadalmakat.¹⁵

Azt, hogy a különböző csoportok miként érzékelnek egy eseményt, a közvetlen, saját életüket érintő hatás mellett egy másik tényező is alapvetően befolyásolja, mégpedig az, hogy az egyház, a politika, a tudományosság vagy a média hogyan látja, láttatja az eseményeket. Ebben pedig igen jelentős változásokat tapasztalhatunk az elmúlt évszázadokban a keresztény Nyugaton, más kultúrkörökről, társadalmakról már nem is beszélve.

A katasztrófatörténeti kutatások az ókori szerzők nyomán már igen korai természeti csapások percepciójával is foglalkoznak. Ezek közül a legkorábbiak talán az i.sz. 62-ben Campaniát sújtó földrengés, illetve a Pompeit és Herculaneumot romba döntő 79. évi Vezúv-kitörés.¹⁶ Ezen események leírása, és különösen a 6. századi, Justinianus császár idején lejátszódó „természetschapás-sorozat” megörökítő krónikák arra világítanak rá, hogy ha az események nem is hagyják hidegen a szerzők többségét, utóbbiak voltaképp saját narratívájuk erősítésére használják azokat, gyakran erősen elferdítve a történeteket – a „katasztrófális” események tehát nem önmagukért kerültek lejegyzésre.¹⁷ A középkori, latin nyelvű nyugati történetírás is összekapcsolt bizonyos időjárási eseményeket, illetve csillagászati jelenségeket egyes politikai eseményekkel és azok Isten büntetéseként való magyarázatával. A természeti jelenségek ilyenén felfogása tartósan majd csak a kora újkorban kezd el megváltozni, nem kis részben Európa vallási térképének átalakulása következményeként. Számos tanulmány mutatott rá, hogy ebben az időszakban játszódik le az a folyamat – időben persze mindenütt máskor –, amelyet a természeti csapások demisztifikációjának, az isteni szférából a földi szférába való átültetésének nevezhetünk. Ez persze nem jelenti azt, hogy pontos tudományos magyarázattal állnának elő a témával foglalkozó teológusok, természettudósok; valójában inkább csupán egy mentalitástörténeti változásról van szó. Ennek lényege, hogy megkérdőjeleződik az a nézet, miszerint Isten minden élettelenre és élőre folyamatos és közvetlen hatást gyakorol.¹⁸ A társadalom szereplői persze nem ettől fogják az ilyen eseményeket váratlannak értékelni, mindössze annyi változik, hogy azok okait másban látják, esetleg kevésbé értik, mint a korábbi generációk. A 17. századdal kezdődő két-három évszázadot a természettudományok a természeti jelenségek magyarázatával töltötték, igyekeztek megszüntetni adott esemény váratlanságát azáltal, hogy – Gregory Quenet monográfiává bővített disszertációjának vezérgondolatával élve¹⁹ – „a csapást kockázatként értékélik”. Quenet írása rámutat arra a folyamatra, ahogyan a 18. században átalakult

¹⁵ Oliver-Smith 1994: 31–48.

¹⁶ Sonnabend 2003: 37–45.

¹⁷ Meier 2003: 46–64, és az ott található további irodalom a bizánci világvevénységük ilyenét összefüggéseire.

¹⁸ Oberholzner 2011: 133–152.

¹⁹ Quenet 2005.

a földrengésekhez való viszony, a természettudósok ugyanis valamikor a század 40-es éveiben felfedezték a szeizmikus mozgások előre kalkulálható voltát.²⁰ A 18. századtól kezdve a nyugati tudomány folyamatosan magyarázatokat gyártott a természeti jelenségekre – gyakran több tucatot is ugyanarra.²¹ Annak ellenére, hogy a természettudomány mindent megtett és egészen napjainkig megtesz a tudományos magyarázatok megalkotásáért, a politika máig egészen másképpen interpretálja az ilyen jellegű eseményeket. Laurie Wiseberg még 1975-ben mutatott rá az egyik írásában arra, hogy a politikai diskurzus az 1970-es évek afrikai és délkelet-ázsiai éhínségeinek leírásánál visszatér ahhoz a szóhasználatához, amit a felvilágosodás előtti szerzőknél látunk, azaz a természeti események csapásként, netán isteni csapásként történő megközelítéséhez – ami azt jelzi, hogy az értelmezésben a valódi okoknak csekély jelentőségük van.

A középkori krónikákban olvasható és a modern politikai felhangú érvelés egy ponton persze alapvetően eltér egymástól, ahogyan arra Monica Juneja és Franz Mauelshagen a már említett tanulmányban rámutatott: míg a középkorban „Isten csapása” egyfajta kauzalitás eredménye – az ember bűnt követ el, amire Isten figyelmezteti – addig a 20. századi esetekben inkább az eseménnyel szembeni védtelenség érzékeltetése, a társadalom *sebezhetősége* áll a szóhasználat háttérében. Ez a gondolat vezet át bennünket az érzékeléshez szorosan kötődő, a katasztrófátörténet által használt másik alapfogalomhoz.

A társadalmi sebezhetőség (*social vulnerability*) koncepciója a katasztrófákkal foglalkozó történészek körében a fő csapásirányok közül az egyik legfontosabb. Az elmélet, habár alapvetően nem tőle származik, a legplasztikusabban Greg Bankoff a Fülöp-szigetek társadalmának katasztrófákhoz fűződő viszonyáról írott munkáiban jelenik meg.²² Az angol történész tézisének az alapja az, hogy adott csoport természeti veszélyek általi sebezhetősége leginkább politikai, gazdasági és társadalmi helyzetének függvénye. Azaz egy olyan társadalom, amelynek élettere egy állandóan tájfun, vulkánkitörés vagy földrengés sújtotta terület, önmagában rejtja a katasztrófát. Következésképpen e csoport sebezhetősége nem természeti, hanem társadalmi tényezők folyománya, és ennek nyomán ember által előidézettnek tekinthetünk bármilyen kárt, amely annak tagjait éri. Ez a nézet erősen szakít azzal a tradicionális sebezhetőség-koncepcióval, amit a társadalomtudomány korábban elfogadott. A legtöbb korábbi definíció ugyanis azt sugallja, hogy amennyiben a társadalom egy természeti jelenséggel kapcsolatban „felkészült” és mégis sebet kap, az a természeti erők összjátékának az eredménye.²³ Ettől radikálisan eltérő kép bontakozik ki, ha kezünkbe vesszük Bankoff monográfiáját: tézisének bizonyítására talán az elképzelhető legtökéletesebb példák egyikét,

²⁰ Mercier Faivre–Thomas 2008: 7–31.

²¹ Lásd például a klímaváltozás magyarázata körüli vitákat az 1950-es évektől, újabban pedig a *klímakatasztrófa* bekövetkezése körüli diskurzust. Mauelshagen 2011.

²² A teóriáról részletesebben: Bankoff 2003; illetve ennek nyomán Bankoff 2009: 265–284.

²³ Wisner et al. 2004: 11.

a Fülöp-szigeteket választja.²⁴ A szigetcsoport nemcsak a Föld tektonikusan egyik legaktívabb területén helyezkedik el – amelynek révén évente számos földrengés, vulkánkitörés zajlik –, hanem meteorológiailag is a kockázatos térségek közé tartozik. A történész kiindulópontja, hogy a veszélyt, a kockázatokat a „fejlett” világ szemszögéből figyelő média és a globalizált társadalom mindenre a nyugati típusú fejlődésben láttatja, látja a megoldást – tévesen. A kötet gondolatmenetében fontos az egyes problémák (El Niño, vörös áradat) tárgyalása, de szempontunkból sokkal érdekesebb az utolsó fejezet, mely a veszélyt mint „gyakori élettapasztalatot” értelmezi, és azt vizsgálja, miként hat az a helyi társadalom viselkedésformáira. Bemutat bizonyos társadalmi sajátosságokat: a nagy gyermekszámot, a civil szervezetek kiugróan magas számát, a kiterjesztett család jelentőségét vagy a faluközösségek sajátos szerveződését. A kérdésben, hogy ezeket a jellemzőket lehet-e a természeti csapások elleni védekezés, vagy az azok okozta gyakori élettapasztalatok által előidézett adaptáció egyik formájának tekinteni, egyértelműen emellett foglal állást, hogy bár a filippínó társadalmi praxis ezen helyzetekben nem nevezhető átgondolt adaptációs stratégiának, a társadalom mégis e gyakorlatok segítségével tudott évszázadokon keresztül fennmaradni.

Ez a felismerés nem csak a mai afrikai, dél-ázsiai vagy latin-amerikai viszonyok jobb megértéséhez lehet fontos, hanem történeti vizsgálatokban is alkalmazható. A „katasztrófakultúra”, hogy Bankoff kifejezését használjuk, épp olyan mélyen gyökerezett akár a középkori, akár az újkori európai társadalomban, mint ahogyan a mai filippínó társadalomban. A 21. század perspektívájából a középkori vagy kora újkori magas gyermekszám egy folyamatos demográfiai krízis terméke, ahol a gyakori csecsemőhalandóság és a korai halálozás magas száma szükségessé tette a minél több gyermek vállalását. Bankoff értelmezésében a filippínó – vagy akár ezzel párhuzamba állítva bármely preindusztriális – társadalom magas termékenysége a katasztrófakultúra egyik tipikus jellegzetessége. Azaz Bankoff, túl a nyilvánvalóan jelenlévő magas csecsemőhalandóságon, a még a hagyományos társadalmak magas gyermekszámához képest is kiugró Fülöp-szigeteki születésszáma a természeti jelenségekhez való alkalmazkodás elemeként tekint.

Egy természeti esemény értékelése és érzékelése tehát, mint arra a fentiekben rámutattunk, igen komplex folyamat, melynek csak kevés kapcsolata van az adott esemény természettudományos magyarázatával, sokkal inkább értelmezhetjük azt politikai, kulturális (és tudományos) hatások összességéként. Az alábbiakban egy jelenség, a földrengések kapcsán mutatunk rá a percepció és a sebezhetőség problémájának összetettségére.

²⁴ Bankoff 2003. Lásd ehhez még az egyes tanulmányokat: Bankoff–Frerks–Hilhorst (eds.) 2004.

A FÖLDRENGÉSEK ÉS A KATASZTRÓFAKUTATÁS

A kora újkortól kezdve a földrengések és más környezeti események iránti egyre növekvő tudományos érdeklődésnek lehetünk tanúi. A 18. század közepső harmadától kezdve ismerünk nagyobb számban földrengésgyűjtéseket Franciaországból,²⁵ és még ha kronológiailag nem is esik tökéletesen egybe ezekkel, az első angliai időjárás- és „katasztrófa-gyűjtemények” is ekkoriban láttak napvilágot. Az utóbbiak nem is a nagyszámú – és általában igen pontatlan – földrengési adatok miatt lesznek igazán érdekesek, hanem inkább abból a szempontból, hogy mely természeti események kerültek ezekben a kéziratokban lejegyzésre. Az első ilyen kompilációk közé tartozik egy orvos, Thomas Short munkája. A kutatás keveset foglalkozott ezzel a művel, pedig a szerző különösen nagy mennyiségű földrengést jegyzett fel: az 500-as és 1500-as évek közötti korszak Európájából, a legtöbb példát Angliából (!) említve, ahonnan Short száznál is több jelentős földrengést adatolt.²⁶ Azt, hogy az angol orvos miért emelt be gyűjteményébe több tucat nehezen igazolható korábbi rengést, nem tudjuk, de annyi bizonyos, hogy számos kortársával együtt őt is különösen érdekelt ez a természeti jelenség. Az akkoriban már amúgy is meglévő tudományos érdeklődést alighanem csak tetézte az 1755-ös lisszaboni és az 1783-as kalábriai rengés, melyek nyomán jelentős társadalmi igény jelentkezett a földrengésekkel kapcsolatos ismeretek bővítésére. A természettudósok a 18. század végétől fektettek egyre nagyobb hangsúlyt a földrengések fészkeinek megállapítására, s már ekkor felmerült, hogy ebben földrengési térképek elkészítése segíthet.²⁷ A tudományos érdeklődés a technikai fejlődéssel párhuzamosan nőtt, és ezzel együtt a rengések kialakulásának okáról is egyre több teória látott napvilágot; miután pedig a rengések száma nem csökkent, a politikai igény ezen jelenség kutatására szintén állandó maradt. Bizonyos szempontból tehát a földrengések kutatását az eseményre adható válasz reménye motiválta. A szisztematikus földrengéskutatások megindulásának okait Andrea Westermann tudománytörténész tanulmánya német és svájci példákon keresztül illusztrálja.²⁸ A tudományos érdeklődésnek a 19. század végéig tartó jelentős fellendülését lassú és fokozatos csökkenés követte. A földrengésekkel kapcsolatos geofizikai kutatás a legtöbb területen – például Dél-Itáliában, Görögországban, Törökországban, hogy csak a régió országainak példáit tekintsük – a 20. században is folytatódott, ám a remény megszűnt, hogy a technikai fejlődés lehetővé teheti a földrengések megakadályozását, egyszersmind a jelenség iránti általános érdeklődést is jelentősen csökkentette. (Ugyanakkor, amikor a társadalom szá-

²⁵ Quenet 2005.

²⁶ Short 1749. Ehhez még Musson 2005: 111–114.

²⁷ Oldroyd et al. 2007: 321–370. Ezek közül az egyik legelsőt – egy úgynevezett izoszeizta térképet – éppen Magyarországon készítette el Kitaibel Pál és Tomtsányi Ádám az 1810-es, Mór környékét sújtó rengést követően. A térkép hozzáférhető: OSZK, Térképtár ST 66.

²⁸ Westermann 2011: 53–77.

mára egyértelművé vált, hogy a rengések kevéssé előre jelezhetőek és nem megakadályozhatók, a téma a társadalomtudósok érdeklődését keltette fel.)

Némiképp meglepő lehet, de az első földrengésekkel foglalkozó katasztrófa-történeti munkák nem a modern korra koncentráltak. Kiemelkedő jelentőségű Arno Borstnak az 1348-as karintiai földrengésről írott terjedelmes tanulmánya. A német történész ebben az írásában nemcsak a – pestisjárvány kontextusában egyébként még érdekesebb – esemény történeti és irodalmi emlékezetével, hanem a hasonló jelenségek modern emlékezetének kérdésével is foglalkozik. Borst írásának első lapjain 20. századi földrengések után készült interjúkat idéz, melyek vizsgálata során rámutat arra, hogy milyen könnyen nevezik az adott földrengést mind a szemtanúk, mind pedig a történetek közéleti értékelői az emberemlékezet, vagy minden idők legnagyobb eseményének, tragédiájának.²⁹ Az említett, 1348-as földmozgásokról készült beszámolókat később Christian Rohr újabb vizsgálat alá vonta, és – Borsttól némileg eltérő módon – azt állapította meg, hogy bár az esemény a források tanúsága szerint szörnyű és váratlan volt, a krónikások mégis a mindennapi élet részeként értelmezték.³⁰ Az utóbbi időben a középkori esettanulmányok mellett egyre több, a kora újkorral és az újkorral foglalkozó munka is napvilágot látott. Az újabb kötetek a kataklizmatikus eseményeknek már nem csak a forrásait gyűjtik, hanem elemzik azok kulturális hatásait, percepcióját is. A korábban említett 1755-ös lisszaboni földrengés 250. évfordulójára készült az első olyan átfogó tanulmánykötet, amelyik már túl tudott lépni az eseménytörténeten, és elsősorban a rengés utóhatását, annak kultúrtörténeti jelentőségét elemezte.³¹ Több szerző írása érvel amellett, hogy az esemény a francia forradalomhoz hasonló méretű európai kultúrtörténeti változást indított el. A rengés olyan kérdéseket tűzött hirtelen napirendre, mint például a felelős kormányzat; a természeti csapás utáni újjáépítés és Pombal márki tevékenysége az állam egy egészen új képét rajzolta meg. Az eseményt követő visszhang ugyanakkor számos ponton érintette az egyház és a társadalom viszonyát. A földrengésben a katolikus egyház jelet látott, üzenetet Istentől az elkövetett bűnök miatt; míg a protestánsok Isten haragjának megtestesülését az általuk kegyetlennek vélt katolikus eszközök, köztük az inkvizíció miatt. A felvilágosodás követői pedig a saját, világról alkotott képük bizonyításának lehetőségét vélték felfedezni a jelenségben.³²

A magyarországi földrengések közül a történeti kutatás leggyakrabban az 1763-as komáromival foglalkozott. Ez a Richter-skála szerinti 6,2-es földrengés az egyik legerősebb lehetett azok között, amelyek az elmúlt évezredben megrázták a Kárpát-medencét, mégsem ez volt az egyetlen, amelyik komoly anyagi károkat okozott, illetve emberéleteket követelt. A többi felmérésére az 1950-es

²⁹ Borst 1981: 529–569. Ehhez még Mauelshagen 2009: 41–75, különösen: 43–44.

³⁰ Rohr 2003: 127–149.

³¹ Braun–Radner (eds.) 2005.

³² Saada 2008: 209–230. A felvilágosodás emberének álláspontja igen látványosan nyilvánul meg Voltaire *Candide*-jének jól ismert fejezetében. Voltaire [2005]: 5. fejezet.

évektől készültek jelentősebb földrengés-katalógusok. Réthly Antal meteorológus 1952-ben jelentős gyűjtést tett közzé.³³ Csomor Dezső és Kiss Zoltán 1959-ben és 1962-ben jelentették meg a maguk földrengésgyűjteményét,³⁴ melyet az 1980-as évek végén követett Zsíros Tibor, Mónus Péter és Tóth László katalógusa.³⁵ Mind közül kiemelkedik Zsíros Tibor önállóan publikált gyűjteménye. A szerző egyrészt több helyütt javította, kiegészítette – történések és más kutatók eredményeivel – a korábbi gyűjtésekben szereplő eseteket, másrészt a meglévő adatokat minél precízebben igyekezett katalogizálni, megadva a rengések pontos időpontját, földrajzi koordinátáit és amplitúdóját.³⁶ A történések Magyarországon ugyanakkor az egyes katalógusokban való közreműködésen kívül általában nem fordítottak komolyabb figyelmet a földrengések analizálására, és környezettörténeti szempontú elemzésekre is alig történtek kísérletek. Az egyetlen témával foglalkozó írássorozat érdekes módon nem egy szakfolyóirat hasábjain, hanem a *História* folyóirat környezettörténetnek szentelt számában látott napvilágot. Ám az ebben megjelent, a történeti rengésekkel foglalkozó, összefoglaló jellegű, bevezető írás nem történések tollából származik, és bár a két szeizmológus szerző, Kiszely Márta és Varga Péter igyekezett történeti jellegű ismeretterjesztő írást készíteni, szempontjaik nem sokban hasonlítanak a mai katasztrófatörténeti kutatásokéihoz.³⁷ Ezen rövid írások között az egyetlen, amelyet ebből a nézőpontból ki lehet emelni, egy fiatal történész, Németh Szandra nevéhez fűződik, aki a 20. század legnagyobb magyarországi rengésének (1956. január 12., Dunaharaszti és térsége) társadalmi utóöngéit – újjáépítés, társadalmi összefogás – elemzi.³⁸ Annak ellenére tehát, hogy a nyugat-európai országokban az elmúlt években egyre növekvő érdeklődés mutatkozik a történeti korok katasztrófáinak kultúrtörténeti megközelítésű elemzése iránt, erre hazánkban ezidáig igen kevés kísérlet történt.

A HORVÁT LISSZABON? AZ 1880-AS ZÁGRÁBI FÖLDRENGÉS: MÉDIA, POLITIKA, TUDOMÁNY

A továbbiakban az 1880. évi zágrábi földrengéssel kívánunk foglalkozni, különösen annak közéleti, politikai, tudományos hatásait, emlékezetét kíséreljük meg néhány példával szemléltetni. Azt vizsgáljuk, hogy ezen esemény miként változtatta meg a földmozgásokkal kapcsolatos vélekedést a korabeli Magyarországon.³⁹ A korszak sajtótermékeit áttekintve igyekszünk rámutatni arra, hogyan

³³ Réthly 1952.

³⁴ Csomor–Kiss 1959: 169–180; Csomor–Kiss 1962: 51–75.

³⁵ Zsíros–Mónus–Tóth 1988.

³⁶ Zsíros 2000.

³⁷ Varga–Kiszely 2011: 3–12.

³⁸ Németh 2011: 17–19.

³⁹ Hasonló gyakorlati példákhoz lásd Kempe–Rohr (eds.) 2003; Kempe 2007: 327–354, különösen 328.

értékelt a korabeli közélet ezt a természeti csapást, illetve, hogy a politika, a tudomány és a földrengés milyen hosszú távú hatás(oka)t fejtett ki. Kiemelt figyelmet fordítunk arra, hogy a média, a politikusok és a tudósok hogyan *használták fel* a történeteket.⁴⁰ Nem utolsó sorban pedig szeretnénk rávilágítani, hogy egy ismert környezeti esemény milyen szempontok mentén vizsgálható.

A korszakban igen hangsúlyosan megjelenő eseménysorozattal a magyar történeti kutatás az utóbbi időben egyáltalán nem foglalkozott, a 19. században pedig értelemszerűen nem a történeti kutatást művelőkben, hanem a földtan területén tevékenykedőkben váltott ki érdeklődést az eseménysor. Közvetlenül a rengéssorozatot követően több, horvátok által írt monográfia látott napvilágot,⁴¹ ahogyan 1880. november 18-tól a Földtani Intézet igazgatója, Hantken Miksa és Inkey Béla geológus is heteken át végzett méréseket az érintett területeken, s ezek eredményeit előbbi azután a Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyvében jelentette meg.⁴² Ezt követően a földtani kutatás kevés figyelmet szentelt a rengésnek. Ugyanakkor, ha kisebb mértékben is, de a jelenkori történetírás érintette a témát.⁴³ Ezen egy-két rövid közlemény ellenére, amely napvilágot látott, részletes feldolgozás a horvát historiográfiában is meglepően kevés, a horvát tudományosságon kívül pedig szinte egyáltalán nem találkozunk az esemény tárgyalásával.⁴⁴

Mielőtt a rengés hatásaival, percepciójával foglalkoznánk, ha csak néhány szó erejéig is, de át kell tekintenünk a tényleges eseményeket. 1880. november 9-én az adott területen az elmúlt félezer évben feljegyzett második legnagyobb földrengés rázta meg Zágráb városát és annak térségét.⁴⁵ A rengés a reggeli órákban jelentkezett, három hullámban, melyek közül az első, alig tíz másodpercig tartó volt a legerősebb. Ezt még napokon át követték kisebb-nagyobb utórengek, melyek egyrészt további károkat okoztak a már rossz állapotú épületekben, másrészt jelentős riadalmat keltettek. A *Pesti Napló* még a november 17-i számban is arról számolt be, hogy egy, az előző éjszaka során lezajlott utórengek miatt a város egész lakossága összecsődült, az emberek elhagyták lakóházait, és a kávézóknál találtak menedéket, melyek így egész éjjel telve voltak.⁴⁶ A városban azonnal felfüggesztették az oktatást, ahogyan az istentiszteletek

⁴⁰ A 19. századi természeti csapásokra adott, alapvetően rövid távú reakciókhoz általában Kósa 2009: 237–256.

⁴¹ Pilar 1881; Torbar 1882.

⁴² Prudniki Hantken 1882: 43–121.

⁴³ Az esemény 100. évfordulóján több írás született a témában: Ladović–Premrl 1981; Mokrović–Cvijanović–Skoko: 1980: 5–16. Majd az elmúlt években is több kisebb munka elemezte a történeteket: Simović: 2000: 637–645; Horvat 1992: 66–71.

⁴⁴ Sajátos kivételt képez egy nemrégiben megjelent, cseh kutatók által írt kötet a történeti természeti csapások képi megjelenítéséről, amely ha röviden is, de érinti a zágrábi eseménysort is. Kozák–Čermák 2010: 151–154.

⁴⁵ Zsíros Tibor gyűjteménye szerint az egyetlen jelentősebb földrengés az 1506. évi volt, ám ezen esemény körülményeiről jóval pontatlanabb ismeretekkel rendelkezünk. Zsíros–Mónus–Tóth 1988.

⁴⁶ *Pesti Napló* 1880. november 17. (reggeli kiadás) 3.

megtartását is. Az iskolákban az oktatás csak a hónap végén állt helyre, az első egyetemi előadásokat december 1-én tudták megtartani, a városi színházi előadásokat pedig egészen december 25-ig el kellett halasztani. A székesegyházat komoly károk érték,⁴⁷ ezért november 14-én a Jelačić téren tartottak misét, 6000 fő részvételével.⁴⁸

A földrengést a Dunántúl teljes területén és a Duna bal partján is érezni lehetett. Az első hírek a horvátországi károkról már november 9-én délután érték Budapestet, és másnap az összes jelentősebb napilap beszámolt az eseményekről. A *Pesti Napló* 10-én már viszonylag részletesen írt a történekről, elsődleges kárbecslést is hozva. A legnépszerűbb korabeli hetilap, a *Vasárnapi Újság* érdekes módon a földrengés után megjelent első két, november 14-i és 21-i számaiban egyáltalán nem említette az eseményt, és csak az azokat követő, 28-án kiadott lapszám írt arról, címlapon közölve egy rajzot a székesegyház megrongálódott belső teréről.⁴⁹

A rengések jelentős anyagi terhet róttak a városra és Horvátország egy részére. Az első napokban a híradások még „horvát Lisszabonról”, és „Zágráb összedőléséről” beszéltek. Ezt ugyanakkor néhány nappal később már a korabeli sajtó is túlzásnak vélte, és a 17-i hírek szerint a földrengések „bár erős, nem gyógyíthatatlan sebeket ejtettek Zágrábban”.⁵⁰ Az anyagi károkkal és áldozatokkal kapcsolatban az *Agramer Zeitung* és a *Pesti Napló* nyomán fokozatosan egyre pontosabb információk jelentek meg a hazai lapokban. Az ötletszerűen említett számok után a pontos kárbecslést a helyi hatóságok segítségével a fentebb már említett Hantken és Inkey végezte el.⁵¹

A földrengés hírére a közsféra különböző szereplői igen gyorsan reagáltak. Gyűjtések kezdődtek: különböző egyházi szervezetek, újságok, vállalatok, magán-személyek és közintézmények ajánlottak fel jelentős összegeket a kárt szenvedett horvát fővárosnak és más, a térségben található kisebb településnek. A közhangulatot formáló napi- és hetilapok közül szintén nem egy kezdett gyűjtésbe, és számolt be folyamatosan az újjáépítés nehézségeiről, a város újjáéledéséről.

Az első újságcikkek inkább személyes és igen szenvedélyes hangú tudósításokban adtak hírt a Zágrábban történekről. Tudományos értékelésre csak a néhány nappal később megjelenő lapszámokban került sor. Kiegyensúlyozott híradásra főként a *Pesti Napló* és *A Hon* törekedett. Előbbi három nappal a legnagyobb rengés után, november 12-én annak földrajzi, geofizikai körülményeinek

⁴⁷ Aničić 2000: 655–661.

⁴⁸ *Pesti Napló* 1880. november 14. (reggeli kiadás) 3.

⁴⁹ *Vasárnapi Újság* 1880. november 28. 1–2.

⁵⁰ „Néhány idegen levelező túlozza a katasztrófa nagyságát s azoknak a bécsi és más német lapoknak melyek »horvát Lisszabonról« vagy zágrábi vulkánokról beszélnek, nem kell hitelt adni.” – *Pesti Napló* 1880. november 16. (reggeli kiadás) 3; *Pesti Napló* 1880. november 10. (reggeli kiadás) 2.

⁵¹ Az összeg igen jelentékeny. A korszak legnagyobb emberi (151 halott) és anyagi veszteséggel járó eseménye az 1879-es szegedi áradás volt, melynek nyomában összesen 3000-nél is több épületet kellett részben vagy egészében újjáépíteni. Ennek teljes költsége több mint 11 millió forintra rúgott. Reizner 1899–1900: II. 357–358.

ismertetésére tett kísérletet. Ebben egy, Koch Antal kolozsvári geológusprofesszor által tartott előadásra alapozva foglalták össze a földrengésekkel kapcsolatos tudományos ismereteket. A lap főként azzal foglalkozott, hogy mennyiben volt várható a bekövetkezett esemény. Ez különösen fontos annak fényében, hogy a zágrábi rengéseknek már ekkoriban is hosszú történelmét ismerték. Az újság által említett első földmozgás 1502. március 26-án történt, a következő századokból pedig majd egy tucat rengést adatolt a lap. Hantken fenti tanulmánya számos egyéb földmozgásra is utalt, köztük többre az 1880-as esztendő megelőző néhány évtizedből – ezekre a város lakosságának is emlékeznie kellett. Zágráb lakói számára tehát, még ha egy ilyen erősségű rengés mindenképpen meglepő is lehetett, maga a jelenség nem volt ismeretlen.

A *Hon* című lap is igen hamar megkezdte az esemény tudományos hátterének felderítését. November 11-én közli Schafarzik Ferencz hosszú, a földrengéssel kapcsolatos adatszolgáltatásra vonatkozó kérését. Az ekkor még fiatal tanársegéd – később egyetemi tanár és akadémikus – Schafarzik igen részletes kérdéscsomagot állított össze, melynek segítségével a rengés körülményeit igyekezett részletesen megismerni: „Mivel a tudomány érdekében van, minden egyes földrengésnél a kiindulási helyet konstatálni és az egész tüneményt a vidék geológiai viszonyaival lehetőleg egyhangzásba hozni, szóval a tüneményt magyarázni, mit csak úgy lehet, ha minél több adat áll rendelkezésünkre.”⁵² A lap szerkesztője a november 14-i számban foglalkozik Rudolf Falb osztrák természettudós elméletével, aki az 1870-es években írott munkáiban feltételezte, hogy a vulkáni tevékenységek és a földrengések a Hold és a Nap járásának tudhatók be, mert az égitestek maguk felé vonzzák a föld alatti magmát. Feltételezése szerint hasonlóan működik a rendszer, mint az apályok és dagályok esetében, ezért gyakrabban lehet földrengésekre és vulkáni tevékenységre számítani holdtöltekor, valamint a Nap és a Hold bizonyos együttállásakor. A *Hon* cikkének ismeretlen írója hozzát teszi, hogy ennek megfelelően december 15-én, illetve 31-én lehetséges, sőt valószínű, hogy újabb rengésekre kerül sor Zágrábban és környékén.⁵³ Falb elmélete ugyan minden tudományos alapot nélkülöz, annak korabeli jelentőségét azonban jelzi, hogy még Hantken, a korszak egyik legnevesebb geológusa is kitért rá tanulmányában. A lap a november 22-i számában visszatért a témához, és egy meg nem nevezett zágrábi ügyvéd Falbnál tett látogatására alapozva azt állította, hogy a tudós megnyugtatta a zágrábiakat: a városnak „évszázadokon, lehet, hogy egy fél évezreden át nincs mit tartania a mostanihoz hasonló erős és pusztító földrengéstől”, és „a még el nem ült folyamatos rengéshullámok fokozódása nem várható, mert minden rengés közül az első a legerősebb”.⁵⁴

⁵² *A Hon* 1880. november 11. (reggeli kiadás) 2.

⁵³ *A Hon* 1880. november 14. (reggeli kiadás) 3. Ugyanúgy Falb elméletével foglalkozik az aznapi *Neues Pester Journal* 1880. november 14. [reggeli kiadás] 5.) is.

⁵⁴ *A Hon* 1880. november 22. (reggeli kiadás) 2.

A sajtótermékek a földrengés kapcsán egy igen kényes, korabeli politikai kérdésre is rávilágítanak: a horvát–magyar nemzetiségi feszültségre.⁵⁵ A probléma legplasztikusabban egy, az *A Hon*-ban közzétett levélben jelenik meg. Tallián Ede zágrábi kanonok november 16-án reggel kelt levele, mely 18-án került be a lapba, méghozzá annak címodalára, érzékletesen szemlélteti, miként használták fel egyes politikai lapok a földrengést arra, hogy tovább élezzék a két nemzet között meglévő politikai feszültségeket.⁵⁶ A kanonok írásának apropóját egy, az *Obzor*-ban (a horvát Függetlenségi Nemzeti Párt nacionalista felhangú lapjában) megjelent írás szolgáltatta.⁵⁷ Ahogyan azt Tallián kanonok említi, az *Obzor* kihasználta egy, a *Pester Journal*-ban megjelent zsurnalisztika – egyébként valóban igen negatív – retorikáját.⁵⁸ Egy, az utóbbi lapban megjelent német nyelvű cikk arról írt, hogy „[a] természet többször bünteti a felfuvalkodott nemzeteket. – Ily elemi csapások utmutatással szolgálnak az Istent elhagyott nemzeteknek. Zágráb végpusztulása csak igazságos büntetés, a Magyarország egysége ellen való agyarkodásnak!” Az *Obzor* a *Pester Journal*-t, ezt az egyébként nem országos jelentőségű német lapot érdekes módon a magyarság (!) szócsövének nevezte, s mint arra a kanonok is kitért, szembeállította a *Pester Journal*-ban megjelenteket a *Wiener Zeitung* egy, a segítségnyújtást ösztönző írásának részletével: „Ha vesszük, ama nagy lelkesedést, melyet csaknem egész Európa tanusított Szeged város elpusztulásánál, kötelessége a magyar országgyűlésnek, hogy mindazokat megtegye Zágráb városának, a mi csak tőle kitelhető leend. És Ausztria–Magyarország nem fog addig nyugodt lenni, míg Zágráb föl nem épül és szebb nem leend, mint valaha volt! Legyen meggyőződve a horvát nemzet, hogy a főváros minden lakosa érzi a nemzet szorongatott helyzetét, és vele együtt fájlalja, magatartásán pedig igazán bámul!”⁵⁹ A horvát lap szerint az 1879. évi szegedi tiszai árvíz után Magyarország európai összefogást tapasztalhatott, szemben azzal, amit a zágrábiak a magyarok vélekedését látva remélhettek. Tallián arra is felhívta a magyar közélet figyelmét, hogy az *Obzor*, elismerve ugyan, hogy bizonyos segítség igen gyorsan érkezett Magyarországról, azt hangsúlyozza, hogy „[d]e mi oda kiáltunk tul a drávai testvéreknek, hogy az ily szerkezetű, és ily melléklettel ellátott segedelemre nem szorultunk, se azt el nem fogadjuk”. A kanonok éppen azért írt *A Hon* szerkesztőségének, mert szerinte a magyar segítség látványosabb kommunikációja révén kellő óvatossággal el lehetne kerülni a hasonló mesterséges feszültségkeltés sikerességét. A fentiek fényében feltétlenül érdekes lehet ugyanakkor kitérni egy másik, a Tallián által hivatkozott *Obzor*-ban megjelent írásra. Erre Mikszáth Kálmán

⁵⁵ Sokcsevits 2011: 392–396.

⁵⁶ *A Hon* 1880. november 18. (reggeli kiadás) 1.

⁵⁷ A folyóirat vonatkozó (valószínűsíthetően november 15-i) száma kutatásunk idején nem volt hozzáférhető a hazai könyvtárakban, miként a többi 1880. novemberi szám sem.

⁵⁸ A cikk, amelyre Tallián hivatkozik: *Pester Journal* 1880. november 13. 1.

⁵⁹ Az itt közölt részlet a *Wiener Zeitung*-beli írás alapján, Tallián Ede korabeli fordításában *A Hon*-ban jelent meg 1880-ban.

egyik, a *Szegedi Napló*ban megjelent rövid jegyzete hívja fel a figyelmet. Mikszáth hosszasan taglalja több, az utóbbi helyen megjelent írásában, hogy Szeged városa – nem feledkezve meg a megelőző évi árvíz után a horvátoktól kapott segélyről – milyen sokat tett a földrengés sújtotta Zágrábért. Mikszáth külön cikkekben számol be a jótékonyági hangversenyről és egy, jótékonyági bálról, melyek jövedelme a zágrábiakat illette.⁶⁰ Ezek mellett kitér egy, az *Obzorban* megjelent cikkekre, amely Szeged segítségnyújtásáról – és a magyar nemzetről (!) ír igen pozitívan: „Megható az az impozáns részvét, mellyel a magyar testvérek viseltetnek szerencsétlenségünk iránt. Most ismerjük csak meg igazán a nemes, gavallér nemzetet. S a részvét legjobban ott nyilatkozik, hol a magyarság zöme lakik, Debrecenben, Szegeden s kivált ez utóbbi helyen, hol a sors csapásától sújtottak keble egész odaadással tárul ki számunkra, kiket szintén irtózatot csapás sújtott le.”⁶¹

A vita számunkra mindenképpen érdekes, hiszen látványosan mutatja, hogy a közéleti diskurzus hogyan hatja át egy természeti esemény percepcióját, illetve a politika hogyan használ fel egy földrengést a nemzeti gondolat felébresztésére. A zágrábi földrengés kapcsán nem egyedüli esetről van szó: Christian Pfister érzékletesen mutat rá ugyanis arra, hogy a svájci nemzettudat építésében milyen fontos szerep jutott a természeti események utáni válsághelyzetek országos szintű megoldásának, és a 19. század jelentős károkkal járó árvizeit, földrengéseit a nagypolitika mennyire tudatosan használta fel az össznemzeti gondolat ébresztésére.⁶²

A politikai-közéleti folyóiratokban napvilágot látott vélemények mellett érdemes röviden kitérni arra is, hogy miként jelent meg az esemény a korabeli humorban. A zágrábi földrengés nem egyszer kapott helyet témaként a kor legfontosabb satirikus hetilapjában, a *Borsszem Jankó*ban. A lap a földrengést követő két lapszámában is foglalkozott az eseménnyel, szintén nagy hangsúlyt fektetve ezekben a horvát közjogi helyzetre, a horvát-magyar különállás kérdésére. Az újság 1880. november 14-i számában megjelent *Földindulás* című vers a rengés és a horvátok elszakadási szándéka közti párhuzamon köszörüli a nyelvét:

„Horvát testvérek! Még tele a lég
A nagy szavaktól, miktől megtelek;
Az anyaország ellen zúgatók
Mert támaszára nem szorultatok;
Jelszótok az volt: elszakadni tőle,
Mert im szilárd a föld alattatok!
S elég volt lám egy mozdulat, – s ledőle
Az is, mit raktak hosszú századok!”⁶³

⁶⁰ Mikszáth [1998]: 1213–1217.

⁶¹ Mikszáth [1998]: 1215.

⁶² Pfister 2008: 117–142.

⁶³ *Borsszem Jankó* 1880. november 14. 2.

A november 21-i szám rövid hírek rovata pedig Zágráb magyar rezsim alatti „emelkedésével” tréfálkozott.⁶⁴ Hasonlóan tett az egy héttel korábbi lapszám egy másik cikke is: Polít Mihály szerb – a *Borsszem Jankó* szerkesztőségében, alighanem Polít ismertsége miatt, nem a horvát képviselők egyikének a nevét használták fel e vicchez – nemzetiségi képviselő kapcsán arra utaltak, hogy ha az alsóházi politikus a rengés után mondott volna beszédet, nem pedig azt megelőzően, akkor azt mondta volna: „Horvátország a magyar területen keletkezett földrengés átvándorlását autonóm horvát földre, a közjogi kapcsolatnak köszönheti.”⁶⁵ A *Borsszem Jankó* természetesen nem tekinthető a magyar közélet földrengésre adott válaszának, de jellemző módon szemlélteti, hogy felszínre került a Horvátországgal kapcsolatos legsürgetőbb kérdés, a két ország közjogi viszonya.

Hasonlóan fontos áttekintenünk a földrengés pusztításaira adott magyar politikai reakciókat. A magyar országgyűlés képviselőháza Irányi Dániel javaslatára és Tisza Kálmán miniszterelnök helyeslésére szinte azonnal anyagi segítségnyújtást ígért, és részvétét fejezte ki a horvát szábor felé. A számos alsó- és felsőházi beszédet, amely novemberben és ezt követően hangzott el – mivel általában meglehetősen tartalmatlan, részvétet kifejező felszólalásokról van szó – külön-külön nem érdemes elemeznünk. Említést érdemel ugyanakkor a politika részéről adott tevőleges válasz, az 1881. évi IX. törvénycikk. A február 28-án szentesített, majd március 3-án kihirdetett törvény rendelkezik a város és a megrongálódott vidéki épületek újjáépítésének anyagi fedezetéről, jelentős összeget különítve el erre a célra. Azon ötvenezer forintnyi, a földrengés után azonnal megszavazott gyorssegélyt követően, melyet a magyar országgyűlés a horvát-szlavón bánon keresztül juttatott el a zágrábiakhoz, a IX. törvénycikk összesen egymillió forint kamatmentes, illetve igen alacsony kamatozású hitelt nyújtott a városnak és a károsult vidéknek.⁶⁶ Már ez az összeg is igen jelentékeny, ám a már említett Hantken–Inkey-féle jelentés még ennél is nagyobb tételű kárösszeget állapított meg; ennek a vizsgálatnak a részletes eredményeit azonban az országgyűlés tagjai a törvényjavaslat megszavazásakor még nem tarthatták a kezükben.

A politikai és közéleti visszhang mellett talán leginkább a tudományos emlékezet és értékelés az, ami igazán fontos mérföldkővé teszi az 1880-as zágrábi földrengést. A szakmai intézményesülés egy sajátos formája, egy szervezet létrejötte lesz az, melynek nem kis részben a zágrábi események adtak kezdő lökést. Ekkor alakult meg ugyanis az egyébként mindmáig működő, úgynevezett Állandó Földrengési Bizottság a Magyarhoni Földtani Társulat kebelében. A földrengést követően, mint arra fentebb már kitértünk, komoly felmérésekre került sor, és számos, a földtan területén dolgozó kutató kezdett ezzel az eseménnyel foglalkozni. Ennek kapcsán megemlítendő, hogy szintén 1880-ban, alig egy hónappal a zágrábi eseménysort megelőzően az erdélyi Mezőség központi területét rázta meg jelentékeny, bár a horvátországgal össze sem mérhető rengés, amelyet szin-

⁶⁴ *Borsszem Jankó* 1880. november 21. 4.

⁶⁵ *Borsszem Jankó* 1880. november 14. 4.

⁶⁶ Márkus (szerk.) 1896: 20–23.

tén széleskörű, szisztematikusan gyűjtés követett. Koch Antal a korszak egyik leg-
elismertebb geológusa monografikus tanulmányban összesítette a mezőégi ren-
gésről tett megfigyeléseit.⁶⁷ Ez az erdélyi esemény és a zágrábi rengést követő
jelentős érdeklődés nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a földrengéskutatás, Svájc
és Japán után a világon harmadikként Magyarországon intézményesüljön.

Mivel a magyar esethez érdekes analógiákkal szolgálnak, röviden érde-
mes kitérnünk arra, hogy Svájcban és Japánban miért és hogyan alakultak ki
hasonló szeizmológiai szervezetek. A szisztematikusan földrengéskutatás megindu-
lása mindkét országban szintén egy-egy jelentős földrengési eseményhez kapcsolo-
dik. Svájcban Albert Heim, az akkor még fiatal, de már egyetemi katedrával
rendelkező zürichi geológiai professzor az 1877-es, jelentős pusztításokkal járó,
a kelet-svájci kantonokat ért rengéssorozat után tett közzé számos újságban felhí-
vást, hogy a földrengésre vonatkozóan pontos információkhoz jusson. Erre több
mint 200 válasz érkezett, melyek segítségével Heim páratlan részletességgel tudta
feltérképezni a természeti esemény körülményeit: sikerült rekonstruálnia a föld-
rengés terjedését, megállapítania a rengés epicentrumát. Az eredmények arra ösz-
tönözték a fiatal geológust és kollégáit, hogy megalakítsák a svájci földrengési
bizottságot (1878), amihez a lakosságnak a korábnál nagyobb szerepvállalására
számítottak.⁶⁸ A japán eset szintén nagyon hasonló volt: egy 1880. február 2-én
történt, a Richter skála szerint a svájcinnál kevésbé erős, de Jokohamában komoly
károkat okozó rengést követően határozták el a Japán Szeizmológiai Társaság
megalapítását, amelynek első hivatalos keretek között tartott közgyűlésére
már ugyanezen év április 26-án került sor.⁶⁹

A zágrábi rengés(sorozat) hetekig tartó felmérését, majd hónapokig tartó
értékelését követően a hazai földtudományos szakma köreiben megélnékült
a földrengésekkel kapcsolatos diskurzus. A földtannal foglalkozó szakemberek
úgy gondolták, hogy a 19. század végi Kárpát-medencében növekedett a szeiz-
micitás. Schafarzik Ferenc 1882-ben például „hazánkat gyakrabban érintő föld-
rengések”-re utal egy, a nagyközönség számára írott, földrengés-megfigyelésről
szóló felhívásban,⁷⁰ de Inkey Béla még a szűkebb szakmához szólva is azt említi:
„Rövid ideje, hogy ezen félelmetes természeti tünemény hazánk területén is több
ízben szokatlan hevességgel mutatkozott.”⁷¹

Inkey és Hantken eredményeinek részletes beszámolójára, nem véletlenül,
1881. november 9-én került sor, egy, a Magyarhoni Földtani Társulat szervezé-
sében megrendezett szakülésen. A zágrábi rengés után napra pontosan egy évvel
tartott előadást követően a jelenlévők elhatározták, hogy a szűkebb szakmá-
nak elengedhetetlenül fontos valamilyen fórumot teremtenie a földrengésekkel
kapcsolatos kutatások számára. Ennek eredményeként jött létre a Földrengési

⁶⁷ Koch 1881: 1–155.

⁶⁸ Westermann 2011: 53–77, különösen 54–55.

⁶⁹ Utsu 2002–2003: 79.33. fej. 4.

⁷⁰ [Schafarzik] 1882: 19.

⁷¹ Inkey 1881: 1–2.

Bizottság. Az alapításra hivatalosan már ekkor, 1881. november 9-én sor került, amikor a jelenlévők a korabeli geológus szakma legfontosabb kutatóiból választmányt és hattagú állandó bizottságot hoztak létre.⁷² Az elnök a geológia hazai atyja, Szabó József lett. A geológusprofesszor, a Budapesti Tudományegyetem dékánja ugyanakkor, úgy tűnik, inkább tiszteletbeli elnökként működött, nem ismert, hogy valaha is foglalkozott volna a Bizottság ügyeivel. A gyakorlati teendők a többi tagra – Hantken Miksára, Lóczy Lajosra, Schafarzik Ferencre, Szontágh Tamásra és Válya Miklósrá – vártak. Hantken ekkorra már tisztos korban lévő, elismert tanár volt, Lóczy és Schafarzik pedig ugyan még pályájuk elején jártak, de szakmai körökben már szintén komolyabb ismertségre tettek szert. Szontágh ekkor még csak harmadéves egyetemi geológushallgató, Válya pedig polgáriskolai tanár volt – utóbbi kettő részvételéről a földrendési bizottságban semmit sem tudunk. Az első években a legtöbb munkát Schafarzik Ferenc végezte.

A bizottság feladatköreit az első, 1880. november 25-én tartott hivatalos közgyűlésen határozták meg, amelyen legfontosabbnak a széles körű megfigyelést és a közvélemény tájékoztatását vélték.⁷³ Előbbi legalapvetőbb elemeként a bizottság levelet küldött a vidéki újságok szerkesztősegeinek és a „közönségnek” – vidéki tanároknak, tudósoknak és más értelmiségieknek –, amelyben arra kérték őket, hogy csatlakozzanak a megfigyelők köréhez, s amennyiben valamilyen esemény történe, tegyenek róla jelentést a bizottságnak. Ehhez segítségül különböző kérdőívek kiküldését is elhatározták. A bejelentőív formanyomtatványa hamarosan el is készült, és a Bizottság az újságoknak küldött 200 magyar, illetve 100 német felhívás mellett 3000 kérészt juttatott el a vidéki értelmiségiekhez.⁷⁴ A másik alapvető feladatként meghatározott tájékoztatás legfontosabb eleme egy földrendésekről szóló, tájékoztató „röpirat” elkészítése volt. Ennek eredményeként született meg egy Schafarzik által szerkesztett, ismeretterjesztő jellegű füzet.

A szeizmológiai szervezet tevékenysége a továbbiakban két területen hozott látványos eredményt. Egyrészt nagyszámú önkéntes megfigyelő jelentkezett: 1883. évi jelentésében Schafarzik 260 állomást említ Magyarországról és a horvát területekről, ezen megfigyelőpontokat a Magyar Tudományos Akadémia támogatása révén remélték továbbfejleszteni. Ez a hálózat az egyszerű adatfelvétel igényeit kielégítette, ugyanakkor a 260 résztvevő nem rendelkezett megfelelő műszerekkel, ezért csupán empirikus adatokat szolgáltathattak. Az anyagi alap azonban az ilyen jellegű fejlesztésekre nem volt elégséges: a bizottság csak 1891-ben tudott eszközöket vásárolni. Ekkor tíz szeizmóméterre tettek szert, majd ugyanebben az esztendőben további két műszerrel bővült a műszerállományuk, amikor Lóczy Lajos két horizontális ingát bocsátott Schafarzik használatára.⁷⁵ A műszerek egyike a Földtani Intézet pincéjébe került, a másik pedig az

⁷² [Schafarzik] 1882: 19.

⁷³ Schafarzik 1883: 178–181.

⁷⁴ A magyar nyelvű formanyomtatvány eredetileg a Schafarzik 1882-es kiadványának mellékleteként készült. [Schafarzik] 1882. Ennek egyik példánya megtalálható: MÁFIK, Nr. 26 846.

⁷⁵ Bidló 1982: 65.

ógyallai csillagvizsgálóba. Az ezekkel az eszközökkel végzett mérések, valamint az empirikus feljegyzések fontos részét képezik a Kárpát-medence történeti földrengéseiről alkotott ismereteinknek.

A másik terület, ahol a bizottság tevékenysége igazán maradandó eredményekkel járt, a Kárpát-medence jelentékenyebb földrengéseinek szakfolyóiratokban történő, elemző feldolgozása volt. A bizottság minden esztendőben hosszabb-rövidebb jelentést tett közzé az adott évi rengésekről, az érzékelt szeizmikus eseményekről. A tagok rendszeresen előadásokat tartottak a különböző, hazai és más országokban bekövetkezett jelentősebb földmozgásokról. A társaság későbbi tevékenységének részletezésére nem térünk ki, hiszen szempontunkból valójában az alapítás körülményei és a bizottság céljai voltak fontosak. Ugyanakkor feltétlenül érdekes megemlíteni, hogy miként az 1880-as évtized aktív tevékenységét követően az 1890-es években némiképp csökkent a látványos, halálos áldozatokat követelő, illetve jelentősebb anyagi károkkal járó földrengések száma, a társaság is egyre kevésbé volt aktív.⁷⁶

EGY ÚJ (FÖLDRENGÉS)TÖRTÉNET FELÉ

A zágrábi földrengés eseménytörténetének feltárása még a 19. században, röviddel az eset után lezajlott, s a kutatás ezután ismert történeti tényként tekintett rá. Ugyanakkor az, hogy a földmozgásnak milyen politikai, közéleti vagy tudományos visszhangja volt, már kevésbé feltárt. Ezen eseményben a hazai politikai vezetés lehetőséget látott arra, hogy a sok évszázados horvát-magyar összetartozás-tudatot erősítse egy, a két ország viszonya szempontjából feszült időszakban. A napilapok egy része ezt segítette elő azzal, hogy gyűjtéseket szervezett, s hasonlóan számolt be az esetről, mint bármilyen más, a szűkebb értelemben vett Magyarország területén történt jelenségről. Míg több magyarországi lap és kiadó vállalat gyűjtéseket szervezett, megjelentek kifejezetten gúnyos vélemények is, amelyek a „természeti csapást” büntetésként értelmezték. A horvát politika egy része ezen esemény kapcsán inkább a Bécshez tartozást kívánta előtérbe helyezni, s a magyar politika tehetetlenségét, ellenségességét emelte ki, elősegítendő egy esetleges távolodást a két ország között. A rengés tudományos hatása ennél kevésbé összetett – a szakma kihasználta a növekvő érdeklődést, és létrehozott egy kicsi, de saját anyagi forrásokhoz jutó szervezetet a hasonló jelenségek vizsgálatára. A politikai, közéleti és tudományos emlékezet kutatása tehát a Zág-rábban történekteknek számos, korábban nem vagy csak kevésbé ismert aspektusát világította meg. Az 1880. évi, majd az azt követő eseménysor elemzése arra mutatott rá, hogy egy ismert és a kortársak számára nem rendkívüli esemény

⁷⁶ Talán Schafarzik Ferenc kivételével, aki valóban e téma kutatásának szentelte tudományos karrierjét.

interpretációja milyen erősen a pillanatnyi politikai, társadalmi, tudományos kontextus függvénye.

Írásunk célja amellet, hogy igyekezett rámutatni a konkrét eset jelentőségére, elsősorban az volt, hogy demonstrálja, a katasztrófa-stúdiumok számára milyen jelentős kutatási potenciál rejlik a magyar forrásanyagban. A hazai történészek eddig kevésbé, leginkább közvetett módon használták fel a *disaster studies* mint kutatási irány elmúlt években született, igen jelentős eredményeit. A jövőben érdemes lenne elvégezni akár jelenkori, akár régmúltbeli eseményeknek katasztrófa-stúdiumok szempontjai mentén történő újraértékelését.

FORRÁSOK

Magyar Állami Földtani Intézet Könyvtára, Budapest (MÁFIK)

Dokumentumok, Nr. 26 846 – bejelentő formula.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSZK)

Térképtár, ST 66 – földrengés térkép.

A Hon, 1880–1882.

Borsszem Jankó, 1880–1882.

Neues Pester Journal, 1880–1881.

Pester Journal, 1880–1881.

Pesti Napló, 1880–1882.

Vasárnapi Újság, 1880–1882.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Aničić, Dražen 2000: Zagrebačka katedrala u potresu 1880 i njezina današnja obnova. *Gradevinfar* (52.) 655–661.

Bankoff, Greg 2003: *Cultures of Disaster Society and Natural Hazard in the Philippines*. New York – London.

Bankoff, Greg 2009: Cultures of Disaster, Cultures of Coping Hazard as a Frequent Life Experience in the Philippines. In: Mauch, Christof – Pfister, Christian (eds.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Plymouth, 265–284.

Bankoff, Greg – Frerks, Georg – Hilhorst, Dorothea (eds.) 2004: *Mapping Vulnerability: Disasters, Development and People*. London.

Benassar, Bartolomé (ed.) 1996: *Les catastrophes naturelles dans l'Europe médiévale et moderne*. Toulouse.

Berlioz, Jacques (ed.) 1998: *Catastrophes naturelles et calamités au Moyen Age*. (Micrologus' Library 1.) Florence.

- Bidló Gábor 1982: A Magyarhoni Földtani Társulat földrengeési bizottságának megalakulása és negyedévszázados működése. In: Csiky Gábor (szerk.): *Földtani Tudománytörténeti Évkönyv (Annals of the History of Hungarian Geology) 1982*. Budapest, 63–74.
- Borst, Arno 1981: Das Erdbeben von 1348. Ein historischer Beitrag zur Katastrophenforschung. *Historische Zeitschrift* (233.) 3. 529–569.
- Braun, Theodore – Radner, John B. (eds.) 2005: *The Lisbon Earthquake of 1755. Representations and Reactions*. Oxford.
- Csomor Dezső – Kiss Zoltán 1959: Magyarország szeizmicitása I. *Geofizikai Közlemények* (7.) 169–180.
- Csomor Dezső – Kiss Zoltán 1962: Magyarország szeizmicitása II. *Geofizikai Közlemények* (11.) 51–75.
- Dam, Petra van 2010: *The Amphibious Culture: A Case Study about Wetlands from the Netherlands, with Global Aspirations. A Lecture*. (The video available on the Environmental Histories. Local Places, Global Processes website.) (<http://www.environmentalhistories.net/?p=249> Utolsó letöltés: 2012. május 5.)
- Davis, Mike 1995: The Case for Letting Malibu Burn. *Environmental History Review* (19.) 2. 1–36.
- Frech, Marshall 2005: *Flash Flood Alley*. [DVD lemez; 57 perc.] Boulder.
- Groh, Dieter – Kempe, Michael – Mauelshagen, Franz (Hg.) 2003: *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*. Tübingen.
- Horvat, Rudolf 1992: *Prošlost grada Zagreba*. Zagreb.
- Inkey Béla 1881: A földrengésről. *Földtani Értesítő* (2.) 1. 1–2.
- Juneja, Monica – Mauelshagen, Franz 2007: Disasters and Pre-Industrial Societies. Historiographic Trends and Comparative Perspectives. *The Medieval History Journal* (10.) 1–2. 1–31.
- Kempe, Michael 2007: ‘Mind the Next Flood!’ Memories of Natural Disasters in Northern Germany from the Sixteenth Century to the Present. *The Medieval History Journal* (10.) 327–354.
- Kempe, Michael – Rohr, Christian (eds.) 2003: *Coping with the Unexpected. Natural Disasters and Their Perception*. (*Environment & History* [9.] 2003/2. különszáma.) Isle of Harris.
- Koch Antal 1881: Az 1880. oct. 3-ki középerdélyi földrengés. *Orvos-Természettudományi Értesítő II. Természettudományi Szak* (3.) 1. 1–155.
- Kósa László 2009: Természeti csapások és civilizációs következményeik a 19. században Magyarországon. *Ethnographia* (120.) 3. 237–256.
- Kozák, Jan – Čermák, Vladimír 2010: *The Illustrated History of Natural Disasters*. Dordrecht – Heidelberg – London – New York.
- Ladović, Vanda – Premrl, Nada 1981: *Potres 1880 i izgradnja Zagreba, Katalog izložbe povodom stogodišnjice zagrebačkog potresa*. Zagreb.
- Márkus Dezső (szerk.) 1896: *1881. évi törvényczikkek*. (Corpus Juris Hungarici / Magyar törvénytár, 1000–1895.) Budapest.
- Mauch, Christof 2009: Introduction. In: Mauch, Christof – Pfister, Christian (eds.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Plymouth, 1–16.

- Mauch, Christof – Pfister, Christian (eds.) 2009.: *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Plymouth.
- Mauelshagen, Franz 2009: Disaster and Political Culture in Germany Since 1500. In: Mauch, Christof – Pfister, Christian (eds.): *Natural Disasters, Cultural Responses. Case Studies toward a Global Environmental History*. Plymouth, 41–75.
- Mauelshagen, Franz 2011: Climate Catastrophism. The History of the Future of Climate Change. In: Janku, Andrea – Schenk, Gerrit – Mauelshagen, Franz (eds.): *Historical Disasters in Context. Science, Religion, and Politics*. London – New York, 261–282.
- McNeill, John Robert 2011: Utószó a magyar kiadáshoz. In: McNeill, John Robert: *Valami új a nap alatt. A 20. század környezettörténete*. Budapest, 399–409.
- Meier, Mischa 2003: Zur Wahrnehmung und Deutung von Naturkatastrophen im 6. Jahrhundert n. Chr. In: Groh, Dieter – Kempe, Michael – Mauelshagen, Franz (Hg.): *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*. Tübingen, 46–64.
- Mercier Faivre, Anne-Marie – Thomas, Chantal 2008: Écrire la catastrophe. In: Mercier Faivre, Anne-Marie – Thomas, Chantal (ed.): *L'invention de la catastrophe au XVIIIe siècle. Du châtimeut divin au désastre naturel*. (Bibliothèque des Lumières.) Genève, 7–31.
- Mikszáth Kálmán [1998]: *Cikkek és karcolatok I.* (Mikszáth Kálmán összes művei.) CD-ROM. Budapest. (<http://mek.oszk.hu/00900/00900/#> Utolsó letöltés: 2013. június 30.)
- Mokrović, Josip – Cvijanović, Dragutin – Skoko, Dragutin 1980: Povodom stote obljetnice velikog zagrebačkog potresa 1880. *Acta Seismologica Iugoslavica* (6.) 5–16.
- Musson, Roger M. W. 2005: Undead Earthquakes. *Journal of Seismology* (9.) 1. 111–114.
- Németh Szandra 2011: A 20. század legnagyobb magyarországi földrengése. *História* (33.) 4. 17–19.
- Oberholzner, Frank 2011: From an Act of God to an Insurable Risk: The Change in the Perception of Hailstorms and Thunderstorms since the Early Modern Period. *Environment & History* (17.) 1. 133–152.
- Oldroyd, David – Amador, Filomena – Kozak, Jan – Carniero, Ana – Pinto, Manuel 2007: The Study of Earthquakes in the Hundred Years Following the Lisbon Earthquake of 1755. *Earth Sciences History* (26.) 2. 321–370.
- Oliver-Smith, Anthony 1994: Peru's Five Hundred Year Earthquake: Vulnerability in Historical Context. In: Varley, Ann (ed.): *Disasters, Development and Environment*. Chichester, 31–48.
- Oliver-Smith, Anthony 1999: „What is a Disaster?” Anthropological Perspectives on a Persistent Question. In: Oliver-Smith, Anthony – Hofmann, Susanna: *The Angry Earth: Disaster in Anthropological Perspective*. New York, 18–34.
- Pfister, Christian 2008: Disasters, Interregional Solidarity and Nation-Building: Reflections on the Case of Switzerland, 1806–1914. In: Favier, René – Pfister, Christian (ed.): *Solidarité et assurance. Les sociétés européennes face aux catastrophes (17e–21e siècle)*. Grenoble, 117–142.

- Pilar, Gjuro 1881: *Grundzüge der Abyssodynamik, zugleich ein Beitrag zu der durch das Agramer Erdbeben von 9. November 1880. neu angeregten Erdbebenfrage*. Agram.
- Prudniki Hantken Miksa 1882: Az 1880. évi zágrábi földrengés. A földművelés- ipar és keresk. ügyi m. k. minisztériumhoz intézett jelentés. *Magyar Királyi Földtani Intézet Évkönyve* (6.) 3. 43–121.
- Quenet, Gregory 2005: *Les tremblements de terre aux XVIIe et XVIIIe siècles: la naissance d'un risque*. (Époques.) Scyssel.
- Rác Lajos 2006: Az amerikai környezettörténeti kutatás genealógiája. In: Kiss Andrea – Mezösi Gábor – Sümegey Zoltán (szerk.): *Táj, környezet és társadalom / Landscape, Environment and Society. Ünnepi tanulmányok. Keveiné Bárány Ilona professzor asszony tiszteletére*. Szeged, 581–592.
- Reizner János 1899–1900: *Szeged története*. I–IV. Szeged.
- Réthly Antal 1952: *A Kárpátmedencék földrengései, (455–1918)*. Budapest.
- Rohr, Christian 2003: Man and Natural Disaster in the Late Middle Ages: The Earthquake in Carinthia and Northern Italy on 25 January 1348 and its Perception. *Environment & History* (9.) 2. 127–149.
- Saada, Anne 2008: Le désir d'informer: le tremblement de terre de Lisbonne, 1755. In: Mercier Faivre, Anne-Marie – Thomas, Chantal (ed.): *L'invention de la catastrophe au XVIIIe siècle. Du châtement divin au désastre naturel*. (Bibliothèque des Lumières.) Genève, 209–230.
- [Schafarzik Ferenc] 1882: *A földrengések és azok megfigyelése*. Budapest.
- Schafarzik Ferenc 1883: A Magyarhoni Földtani Társulat földrengési bizottságának eddigi működéséről. *Földtani Közöny* (13.) 178–181.
- Short, Thomas 1749: *A General Chronological History of Air, Weather, Seasons, Meteors, &c. in Sundry Places and different Times; more particularly for the Space of 250 yr together with some of their most remarkable effects on animal (especially human)*. London.
- Simović, Veselin 2000: Potresi na zagrebačkom području. *Grđevinar* (52.) 637–645.
- Sonnabend, Holger 2003: Wahrnehmung von Naturkatastrophen in der Antike: Das Kampanien-Erdbeben von 62 n. Chr. und der Ausbruch des Vesuv 79 n. Chr. In: Groh, Dieter – Kempe, Michael – Mauelshagen, Franz (Hg.): *Naturkatastrophen. Beiträge zu ihrer Deutung, Wahrnehmung und Darstellung in Text und Bild von der Antike bis ins 20. Jahrhundert*. Tübingen, 37–45.
- Soksevits Dénes 2011: *Horvátország története a 7. századtól napjainkig*. Budapest.
- Torbar, Josip 1882: *Izviješće o zagrebačkom potresu 9. studenog 1880*. Zagreb.
- Utsu, Tokuji 2002–2003: Historical Development of Seismology in Japan. In: Lee, William H. K. – Kanamori, Hiroo – Jennings, Paul C. – Kisslinger, Carl (eds.): *International Handbook of Earthquake and Engineering Seismology*. San Diego, 79.33 fejezet. (<http://www.iris.edu/seismo/info/historical/Utsu2003.pdf> Utolsó letöltés: 2012. január 30.)
- Vadas András 2012: „A vizek gyakran kilépnek a medrűkből”. Körmend és az árvizek (1600–1659). In: Péterfi Bence – Vadas András – Mikó Gábor – Jakab Péter (szerk.): *Micae mediaevales II. Fiatallörténészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Budapest, 189–209.
- Varga Péter – Kiszely Márta 2011: Földrengés-történelem. Földrengések a világon és Magyarországon. *História* (33.) 4. 3–12.

- Voltaire, François-Marie [2005]: *Candide, vagy az optimizmus*. (Európa.) Budapest.
- Westermann, Andrea 2011: Disciplining the Earth. Earthquake Observation in Switzerland and Germany at the Turn of the Nineteenth Century. *Environment & History* (17.) 1. 53–77.
- Wisner, Ben – Blaikie, Piers – Cannon, Terry – Davis, Ian 2004: *At Risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. (2nd edition.) London.
- Worster, Donald [1979] 2004: Dust Bowl. The Southern Plains in the 1930s. (2nd edition.) New York.
- Zsíros Tibor 2000: *A Kárpát-medence szeizmicitása és földrengés veszélyessége: magyar földrengés katalógus, 456–1995*. Budapest.
- Zsíros Tibor – Mónus Péter – Tóth László 1988: *Hungarian Earthquake Catalog, 456–1986*. Budapest.

Budapest parkjai, 1870–1918

A szisztematikus városi zöldterület-politika megjelenése

Budapesten a jelentősebb parkfejlesztések (Városliget, Margitsziget) az 1860–1870-as években indultak el, ugyanakkor, amikor a Pest-Buda történetében az I. világháborúig tartó, második nagy fejlődési korszak is elkezdődött. Ez a gyors iparosodás és városnövekedés időszaka volt. A város lakossága 1875 és 1900 között megháromszorozódott. Más európai városokkal összevetve, hasonló arányú növekedés csupán Berlin esetében figyelhető meg. 1873-ban, Óbuda, Buda és Pest egyesítése idején a magyar főváros még közepes méretű, 300 ezer lakosú város volt, Európában a tizenhetedik. 1910-ben, a város mai határait tekintve a lakosok száma már elérte az egymilliót, és ezzel Európában a nyolcadik legnépesebb lett, megelőzve Rómát, Madridot és Milánót.¹ Ilyen volumenű növekedés mellett az élhető és esztétikus városi környezet iránti igény fontossága hivatalos szinten is mind hangsúlyosabb kérdéssé vált. Jelen írás azt vizsgálja, miként érvényesült ez Budapesten, milyen egyéni és közösségi kezdeményezések születtek parkok létesítésére, fenntartására és szépítésére. Ennek kapcsán megvizsgálható, hogy vajon Budapest esetében beszélhetünk-e szisztematikus zöldterület politikáról, s ha igen, ez milyen módon nyilvánult meg, és milyen hatékonysággal érvényesült/érvényesülhetett a vizsgált korszakban.

Az előzményekre visszatekintve elmondható, hogy Budapest legtöbb kertje és parkja a 18. század végén és a 19. század első felében létesült. Andreas Dorffinger 1827-ben megjelent útikönyvében² nem kevesebb, mint huszonnégy kertet sorol fel, köztük a ma is létező Orczy-kertet. Beszámolója alapján ekkor csupán egyetlen köztulajdonban levő, úgynevezett *öffentlicher Garten*, nyilvános, tehát közkert működött Pesten: a Városliget. A nagy kiterjedésű természetes sétahelyek kétségtelenül inkább a budai oldalon feküdtek.

A 19. század elején Pest egyre jobban túlnőtt a régi városfalakon. A városkapukat és falakat lerombolták, utat nyitva ezzel a térbeli növekedésnek, melynek alakításában meghatározó szerepet játszott a József nádor vezetése alatt álló, 1808-ban életre hívott Városszépítő Bizottmány. József nádor – aki szerint „[a] fák nem tartoznak a városhoz”³ – a város periferiáján, illetve zárt egységben létesítendő és fejlesztendő zöldterületek híve volt. Éppen emiatt nyújtott segítséget a Városliget kiépítéséhez – egyébként a Szépítő Bizottmány is felvette céljai közé a „Városerdőcske” fejlesztését –, és ugyanezt bizonyítja a tulajdonában lévő

¹ Vörös 1978: 187, 577.

² Dorffinger 1827: 318–319.

³ Podmaniczky 1984: 21.

Margitsziget fejlesztése is. Ezzel szemben Széchenyi István a városon belüli parkokban, sétahelyekben látta a zöldterület-fejlesztés célját. Az ő kezdeményezésére hozta létre az úgynevezett Sétány Társulat az 1840-es években a történeti városmag közvetlen közelében, a Lipótvárosban (a mai Szabadság téren) az első pesti promenádót, amelyet később az alapítóról neveztek el.

A 19. század első felében tehát az egyéni kezdeményezések alapján zajlott a fejlesztés, míg a század utolsó harmadában már városi és központi szinten törekedtek a kérdés rendezésére. Az 1870-ben életre hívott Fővárosi Közmunkák Tanácsa (FKT) nagyarányú városfejlesztési tervet dolgozott ki. A tervezetben minden, a kor színvonalának megfelelő elem szerepelt: körutak rendszere, tömegközlekedési hálózat, az épületek magasságának meghatározása, zöldterületek létrehozása. A 19. század utolsó évtizedeiben ennek keretében alakítottak ki a Duna mindkét partján számos sétányt (például 1873-ban a Duna-korzót). Ezek létrehozását a Duna-part pesti oldalának beépítése helyett számos kortárs, köztük Táncsics Mihály is sürgette.⁴

PODMANICZKY FRIGYES KONCEPCIÓJA: SÉTÁNYOK ÉS NÉPKERTEK LÉTESÍTÉSE

Az intézményes kereteken túl, illetve azokon belül az egyéni elgondolások és kezdeményezések a 19. század második felében is meghatározó szerepet játszottak. Podmaniczky Frigyes, Budapest majdani elhivatott fejlesztője 1856-ban egy külföldi úttjáról hazatérve, magától értetődő természetességgel még aznap a Városligetbe látogat, s annak elhagyatottságát, gondozatlanságát látva eszmél rá a hivatására:

„Ez utamból éppen egy vasárnap tértem vissza Pestre. Átöltözködve s megebédelve délután bérkocsit szólítva a Városligetbe hajtottam. Alig találok szavakat azon lehangoló érzés ecsetelésére, amely az egymást érő, s mind előretörő, a haladás korszakát már megkezdett nagy városok után, Pest ez egyetlen mulató helye, a Városliget láttára rajtam erőt vett. Elhagyatottságot s pusztulást észleltem, bárhová tekinték. A Ligetben a vasárnap dacára alig egynehány ember lézengett. [...] Sehol a haladásnak, a kényelemnek, a mívelődésnek legkisebb nyoma sem volt észlelhető – hanyatlás, pusztulás mindenfelé. Keblem lehangoltságán a szemembe toluuló könnyek könnyítének némileg, s *feleszmélve elaléltságomból megfogadám, hogy az elhagyott, s általam annyira kedvelt fővárosnak emelését tűzendem ki életem egyik vezéreszméjéül.* Végzetem megengedé, hogy évek múltán bár, de mégis egyik éber s lelkiismeretes napszámosává válhassak az előttem szent ügynek. Akkor történt mindez, mikor Napóleon által indítatva, a fővárosok emelése révén, reménylették elérhetni az államok jövőjének biztosítását.”⁵

⁴ Táncsics 1867: 9, 17.

⁵ Podmaniczky 1984: 339–340. Kiemelés tőlem – M. E.

Az 1860-as években más korabeli források is a meglévő nagy zöldterületek elhanyagoltságáról számolnak be. A *Sürgöny* 1866-os számában a Buda-Pest közsétányairól szóló cikk szerzője így összegzi a helyzetet: „[...] semmi sincs úgy elhagyatva városunkban, mint a nyilvános nagy sétányok ügye.” A Városliget esetében elsősorban a fák kiszáradása jelentett gondot, a Margitsziget egykor festői angolparkja is már a múlté lett: „Ma már e ligetek elvadultak, a fáknak egy része kiveszett, az utak elhanyagolván, s a pesti partokat a hullámzó Duna mindig beljebb-beljebb mossa.”⁶ Az Orczy-kert még lehangolóbb képet mutatott: az Illés-kút épülete romos állapotba került, a díszek összetörték, a tavat nem tisztították – az egykori pompás kert csupán árnyéka volt önmagának.⁷ A cikk szerzője ugyanakkor a nagyobb zöldterületek elhanyagoltsága mellett látott némi reményt keltő fejleményt is, elsősorban három kisebb sétány – a Széchenyi-liget, az Új tér (a mai Erzsébet tér) és a Múzeum-kert – sikeres kialakítása, fejlődése kapcsán:

„Pedig amit ellenvetésül szoktak felhozni, hogy Pest talaja nem igen kedvező a faültetésre – a város keblében újabban nekibokrosodott három sétány ezt cáfolja meg. A Széchenyi-liget még csak húszéves. 1846. március 3-ikán avatták föl, [...] a hajdani homoksüppedék helyén [...]. Az Új tér ültetvényei tizenöt évesek, s jól emlékezünk rá, midőn e négyszög tért, melyet most sűrű lombozat és kellemes árnyak hűsítenek, oly vékony plánták szegélyezték, mint valami tréfából ledugdosott és szintén tréfából egy pár levelet hajtott ostornyelek. - A Múzeum kertje pedig 1853 óta egy fűzfából, mely a kút mellett szomorkodott, lett nagy parkká a tüdőök javára, a szemek gyönyörére és Kubinyi Ágoston ő maga nem kis érdemére.”⁸

Podmaniczky Frigyes, az 1870-es törvény által életre hívott FKT alelnökét a főváros általános fejlesztésének keretében már régóta foglalkoztatta az a gondolat, hogy minden lehetséges helyen zöldterületet kell létesíteni:

„Egy régi bűnnek rendbe hozása érdemel még főtekintetet, mely ha végigjárjuk Budapestet, minden figyelmes vizsgálónak, s különösen azoknak, akik itt élni kénytelenek, azonnal a szemébe ötlük – s e hiány, a fa-hiány, s sétányok, nyilvános kertek nem léte.”⁹

⁶ -K.- 1866: „Buda-Pest közsétányairól.” *Sürgöny* 1866. szeptember 27. 2.

⁷ „A kút [Illés-kút] kápolnája, egy pár faragott oszlop, mai romjukban is mutatják, hogy e gyönyörű park mily gondozásban részesült egykoron. Ma már a kegyelet emlékei is összetörve hevernek; a tó medencéje, mivel sohasem tisztították, tökéletes aszkórra esett, hogy csónakázni sem igen lehet többé rajta, s bár Pecz – a jeles műkertész, mindent elkövet legalább egy részének szépen tartására, mégis az egész árnyéka már csak régi pompájának.” -K.- 1866: „Buda-Pest közsétányairól.” *Sürgöny* 1866. szeptember 27. 2.

⁸ -K.- 1866: „Buda-Pest közsétányairól.” *Sürgöny* 1866. szeptember 27. 2.

⁹ Podmaniczky 1984: 412.

Működése során Podmaniczky mindig is szorgalmazta kertek, megfogalmazása szerint „népkertek” létesítését, egyrészt a már meglévő parkok (mint például az Orczy-kert, a Városmajor stb.) átalakításával, másrészt új parkok létesítésével, hogy azok egy nagy zöldövezetet képezzenek a városban.

„Ezen egyes nagyobb kertek, melyekre nézve a fényűzés éppen nem szükséges, csak sok fa s zöld pázsit, egymással összeköttetésbe hozatnának a felebb említett, az egész várost övedző ültetvény által, mely ültetvény, amennyire kivihető, félbeszakítás nélkül folytattatnék – ami, úgy hiszem, jelenleg még lehetséges. Ha idővel a város a mostani vonalon túl talál terjeszkedni, mindez, amiről itt megemlékezünk, éppoly hasznára leend azoknak, akik a város vonalán túl telepednek le, mint azoknak, akik e kereten belül laknak s építkeznek.

Valamely már rendezett, sűrűn beültetett, utakkal ellátott helyből fényes angol parkot varázsolni nagyon könnyű; a fő dolog, hogy városunkat óvjuk meg a portól, amennyire lehet, s hogy a lakosság számára mennél több könnyen elérhető oly ültetvényeket teremtsünk, ahova üdülni, sétálni, a fiatalság játszani s testgyakorlatokat rendezni mehet fáradság, költség s időpazarlás nélkül.”¹⁰

Podmaniczky nem csupán az újonnan beépítendő városrészekben sürgette zöldterületek létesítését (közparkok létrehozását, körutak fásítását), hanem a belvárosban is támogatta sétányok és zöld területek kialakítását, a „square” gondolat szellemében.

„Ahol csak létezik fővárosunkban tér, melyet nélkülözni lehet, azt sétánnyá kell alakítani, követve az angolok példáját; annyival inkább kötelességünk ez, mert a külvárosok s újabb városrészek alapításakor megfeledkeztünk azon külhonban oly nagy sikerrel elfogadott elvről, mely szerint a házak előtt egész sor kertek vonulnak el, melyek oly annyira kellemes és vidító külszint adnak azután ama városoknak; nálunk a kőhalmaz teljesen elnémította a természetet – ahol meg lehet tenni, nyisunk neki utat s tért.”¹¹

A báró Budán a Horváth-kert, a Duna-part egy szakasza, a Szent György tér, valamint a Várhegy oldala, Pesten többek között az új rakpartok parkká alakítása, a Lánchíd előtti tér fasorainak helyreállítása, az Eskü tér (ma Március 15. tér), a Városház tér, a Hal tér (az Erzsébet-híd pesti hídfőjének kialakításakor beépült, hajdanvolt tér, mely a mai V. kerületi Molnár utca és Irányi utca találkozásánál alakult ki), a Széna tér (ma Kálvin tér), a szerviták majorsági épülete és a hozzá tartozó kert, valamint a Színház tér (a mai ELTE BTK Múzeum körüti épülete helyén lévő tér) parkosításával látta megvalósíthatónak az elgondolásait. Mindemellett felvetette a vásárcsarnokok megépítése során a korábbi piacok fel-

¹⁰ Podmaniczky 1984: 413.

¹¹ Podmaniczky 1984: 414.

számolásával felszabaduló részen kertek, sétányok kialakítását. Az így létrehozott „zöld oázisokkal” az általános közegészségügyi szempontok figyelembevétele mellett, a háztulajdonosok érdekére is rávilágítva, az esztétikus városi környezet megvalósítását tűzte ki célul.

„[A] külvárosok minden meglévő és tervezett piacai szintén oly módon volnának sétányokká átváltoztatva, mi által nem egy elhagyott hely széppé, élénkké, keresetté varázsolatnék át. S vajon kinek válnék ez inkább hasznára, mint azoknak, akik ama városrészekben ház- vagy telektulajdonosok; nézzük csak a Hermina, az István, a Ferenc tért, az egyes templomtereket, s képzeljük magunknak azokat befásítva s sétánnyá átalakítva, – mi egészen más színt öltene azonnal nemcsak a tér maga, de környéke is.”¹²

A Podmaniczky Frigyes által felvetett és az 1871. évi pályázat kiírásában is szereplő,¹³ a pesti oldalon létesítendő nagy parksáv végül nem valósult meg teljes egészében. Egyik eleme – az ekkor már – a Ludovika Akadémia teljes fennhatósága alá került Orczy-kert pótlására létesített, a nevében is célközönségére utaló Népliget tájkertté alakítása viszont 1893-ban kezdetét vehette.

PARK ÉS VÁROS EGYMÁSRA HATÁSA: A MEGKÖZELÍTHETŐSÉG KÉRDÉSE

Nem csupán maguknak a parkoknak a bővítése és szépítése, hanem az ehhez kapcsolódó, korántsem elhanyagolható „járulékos” fejlesztések is figyelmet érdemelnek. E kettő szoros összefüggése egyben jól példázza park és város sokrétű egymásra hatását. A városi zöldterületek fejlesztése során például meghatározó szerepet játszott azok megközelíthetősége. Nem véletlen, hogy a fiákerek mellett 1832. július 1-jétől omnibuszjárat közlekedett a már akkor is frekventált kirándulóhelyre, a Ligetbe. Kratochwill János vállalkozása hamarosan követőkre talált, s kis idő elteltével már más kirándulóhelyekre, így például az Orczy-kertbe is indultak hasonló járatok. Nem kevés panasz érte azonban ezeket az omnibuszokat, különösen a városligeti járatokat, túlszűfoltságuk miatt. 1859-ben a városi forgalom mintegy fele, 1873-ban pedig már több mint 70%-a¹⁴ irányult a Liget népszerű „közmulatóhelyére”.

A kor út- és közlekedési hálózatának kialakításában folyamatosan meghatározó szerepet töltött be a városi parkok elérésének igénye, az oda való eljutás megkönnyítése. Erre példa a Sugár, majd Andrassy úti közlekedés, a millenniumi földalatti megépítése vagy a Margitsziget elérése. 1900-ig, a szigeti szárnyhíd megnyitásáig jelentős hajóforgalom biztosította a látogatók szállítását, a parkon

¹² Podmaniczky 1984: 415.

¹³ Preisich 1964: 79.

¹⁴ Békássy 1995: 5.

belüli közlekedést pedig a feltehetően 1874-től működő¹⁵ és egészen 1928-ig fennállt lóvasút tette lehetővé a Margitszigeten.

A FŐVÁROSI KÖZMUNKÁK TANÁCSA ÉS BUDAPEST FŐVÁROS TANÁCSA PARKFEJLESZTÉSEI¹⁶

A kiegyezés korában megindult nagy ívű városrendezési folyamat során a városvezetők és döntéshozók leginkább arra törekedtek, hogy a zöldfelületek kialakításakor az utak, utcák fásítása, erdők megtartása, illetve létesítése mellett, Preisich Gábor szóhasználatával,¹⁷ a város sűrűn beépített részén kívül eső nagyobb parkok formájában a társadalom széles vagy éppen specifikus rétegeinek biztosításának szórakozást, kikapcsolódást (lásd Városliget, illetve később Népliget), és igyekeztek elsősorban városképi jelentőségű díszkerteket kialakítani. E kettő, a társas élet szempontjából meghatározó szerepet játszó forma között azonban nem vonható éles határ, a korabeli szóhasználatban gyakran összefoglalóan mindkettőt népkertnek nevezték. A díszparkok (így a Ferenc József tér, az egykori Rakpiac, a mai Széchenyi tér, illetve az Erzsébet tér) jóval kisebb zöldfelülettel bírtak, és mint sétahelyek fontos, bár korántsem annyira sokrétű szerepet játszottak a társas életben. A „közmulatóhelyek” ezzel szemben kiterjedésüknél fogva számos szerepkört sűrítettek magukba, melyek között a díszkert éppúgy megtalálható volt, és az egyes részek kiképzése (például a Városliget esetében a rondó) többek között esztétikai funkcióval is bírt.

A Városliget fejlesztése a vizsgált korszakban végig meghatározó hangsúlyt kapott a fővárosi parkfejlesztésekben. Amint az a főzárszámadások vizsgálatából kitűnik,¹⁸ ezt tekintették a legfontosabb közkertnek: a fővárosi tanács 1871-es költségvetésében kétszer akkora összeget fordítottak rá, mint az összes többi nyilvános parkra és faültetvényre.¹⁹ Bár ez a túlsúly idővel csökkent, a Városliget ebben az időszakban végig megőrizte meghatározó szerepét. Az 1873-as főzárszámadásban ugyan továbbra is többet költöttek a Városliget szépítésére, mint az összes többi közkertre együttesen, de már kiemelt fejlesztési területként szerepelt az Erzsébet és a József tér, a Ferenc József sétány, a Városmajor, a Gellérthegy,

¹⁵ Lóvasút szócikk. Berta (főszerk.) 1993: II. 38.

¹⁶ A budapesti parkfejlesztések egyaránt tartoztak az állami akaratot képviselő Fővárosi Közmunkák Tanácsa és a helyi érdekek érvényesítésére törekvő Budapest Főváros Tanácsa érdek- és tevékenységi körébe. Nem meglepő tehát, hogy a két külön vezetéssel és költségvetéssel bíró testület munkája korántsem volt felhőtlen, a kirobbanó hatásköri vitákban a belügyminiszter töltötte be a döntőbíró szerepét. Mivel Budapest szimbolikusan az ország egészét képviselte, országos jelentőséget tulajdonítottak az itt végrehajtandó fejlesztéseknek. Így a városi autonómia csorbításával az FKT döntően a kormány elgondolásait érvényesítette. Mindazonáltal a két szerv együttműködése nélkül nem valósulhattak volna meg a korabeli fővárosi parkfejlesztések, így ez a fejezet is együtt tárgyalja a tevékenységüket.

¹⁷ Preisich 1964: 79–80.

¹⁸ Balogh 1958.

¹⁹ Balogh 1958: 41.

valamint a ferencvárosi erdő (a későbbi Népliget).²⁰ Az 1880. évi főzárszámadás a zöldterületek fejlesztésére kiadott összegek jelentős visszaesését mutatja (az 1873-asnak nagyjából a 65%-a), ami az 1873-as és az 1876-os, a városnak súlyos károkat okozó árvizek, valamint az 1873-as gazdasági válság miatt következett be.²¹ Az 1890-es főzárszámadás számai már arról tanúskodnak, hogy ekkorra sikerült elérni az 1873-as pénzügyi keretet, mivel azonban az eltelt időszakban jelentősen megnőtt a városi parkok felülete, reálértékét tekintve ez az összeg nagyságrendekkel kevesebb lett. Ám a városi kezelésben álló parkterület 49%-át kitevő Városliget az összes ráfordítások 58%-ával még ekkor is meghatározó súllyal bírt a fenntartás-fejlesztésben.²²

A millenniumi kiállításához kapcsolódó jelentős városi parkfejlesztések következtében az 1900-as zárszámadásból az összes parkterület jelentős növekedése állapítható meg (mintegy 240.000 m²-rel, tehát 10%-kal), s a kiadások tekintetében is 80%-os emelkedés történt. A Városliget ekkorra elvesztette túlsúlyát – a millenniumi építkezések, minden erőfeszítés ellenére éppen a Városligetben okozták a zöldterület jelentős csökkenését –, bár továbbra is az összes ráfordítás 43%-át kapta. A fennmaradó összegből a bal- és jobbparti sétányokat megközelítőleg egyenlő arányban támogatták²³ – ez azonban a korabeli közvélemény számára korántsem tűnt teljesen egyértelműnek: a jobboldalon élők gyakran panaszkodtak fel sétányaik elhanyagolását. Az 1890-es évektől Budapest város összes költségéből a Fővárosi Kertészet²⁴ fokozatosan egyre növekvő arányban részesült, megközelítve, majd meghaladva az 1873-as arányt (*1. ábra*).

A kertek és parkok díszesebb kialakításával, virágágyak kiültetésével magyarázható, hogy az 1910-es zárszámadás kiadási oldala az 1900-as állapothoz viszonyítva 90%-os emelkedést mutat. A városi parkok összterülete ugyanekkor mintegy 200.000 m²-rel bővült. A Városliget részesedése ugyan továbbra is meghatározó volt, de már csak az összráfordítások közel egyharmadát tette ki, a Népliget ugyanekkor 12%-os volt.²⁵ Az 1920-as főzárszámadás alapján elmondható, hogy a városi parkok területe nem bővült tovább,²⁶ 1914 után a világháború hatására fellépő munkaerő- és pénzhiány miatt állaguk jelentősen leromlott, s a faállományuk súlyos károkat szenvedett, mivel a lakosság innen szerezte be a tüzelőt.

²⁰ Balogh 1958: 40–41.

²¹ Balogh 1958: 41–43.

²² Balogh 1958: 43–44.

²³ Balogh 1958: 45–46.

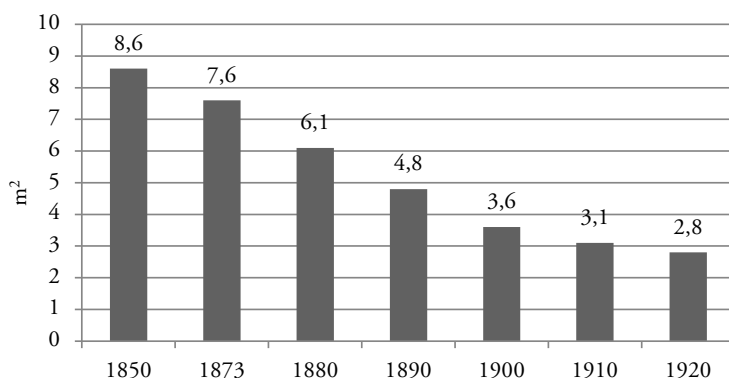
²⁴ A „Városi Kertészet” 1867-ben jött létre a Városligetben Fuchs Emil, Pest főkertésze vezetésével. A városegysítést követően Fővárosi Kertészet néven működő, a fővárosi tanács alá tartozó szerv parkfenntartással, parkok létesítésével, utak fásításával és dísznövénytermesztéssel foglalkozott. Kiácz 1968.

²⁵ Balogh 1958: 47, 49.

²⁶ Balogh 1958: 50.

1. ábra

Az egy főre jutó közparkok területe Budapesten

Forrás: Balogh 1958. adatai alapján

A századfordulóra a híradás²⁷ szerint 28, a hivatalos statisztika alapján 48 kisebb-nagyobb köz- és magánparkja, valamint sétánya volt a fővárosnak.²⁸ Más felmérések szerint a nyilvános parkok, kertek száma még ennél is magasabb, ötven körüli lehetett.²⁹ A zöldterületek aránya a folyamatos bővítések ellenére sem tudott lépést tartani a lakosság és a beépített terület növekedésével. Az egy főre jutó közparkok m²-ben kifejezett aránya az 1850-es évektől folyamatosan csökkent.

A fővárosi tanács nagy figyelmet fordított a Városliget – pesti oldalon az „egyetlen üdítő helyünk”³⁰ – fejlesztésére. A bizottsági előterjesztésekben számos javaslat született a fejlesztésére, különös tekintettel annak gondosabb, esztétikusabb kiképzésére (virágok kiültetésére). A látogatóközönség kényelme érdekében jobban oda kívántak figyelni az utak öntözésére, emellett a helybeli kis kocsmát kifinomultabb igényeket is kielégítő vendégfogadóvá szándékoztak átalakítani. 1879-ben megszületett a Liget végleges szabályozására és rendezésére vonatkozó javaslat.³¹ A fő célkitűzés (a tó körül fekvő rész kivételével) változatos képek kialakítása a látogatók részére, valamint a „fővárosi közönség számára nélkülözhetetlen kocsizási és lovaglási »Corso« biztosítása és a kocsutak bővítése” volt. A Köröndöt a növényzete, és amiatt is fenn akarták tartani, mert kedvelt kocsizó helynek számított: ideális helyet biztosított „egymás szemlélésére”. A gyermekek és a nép szórakozását szolgálva pedig az északkeleti részen terveztek helyet biztosítani a „mulatságot szerző játék” számára. A fasorral szemben található bejáratánál monumentális díszkaput terveztek, ami végül a Sugárút lezárásaként, a Liget

²⁷ J.: „Budapest nyilvános parkjai” *Kertészeti Lapok* 1900: 92.

²⁸ Gyáni 1998: 74.

²⁹ Mauthner Ödön: „A kertészkedő Budapest.” *A Kert* 1898: 518–521.

³⁰ BFL IV.1407.b. II. Középtérségi ügyosztály, 1292/1876-II. (2169/1872., előterjesztés).

³¹ BFL IV.1407.b. II. Középtérségi ügyosztály, 5642/1879-II. (1879. II. 8., előterjesztés).

bejáratának díszes kiképzésével az ezredéves ünnepségek előkészületeinek keretében valósult meg, később pedig a Hősök tereként öltött testet.

Az 1880-as években a Városliget fejlesztése mellett a tervek között egyéb balparti „közmulatóhelyek” kialakítása is szerepelt, mivel: „a főváros közmulató helyekben szűkölködik, szűkölködik pedig a balparti városrész oly közmulató helyekben, amelyeket a nagyközönség könnyű szerrel felkereshetne.”³²

A főváros rohamos fejlődése és a lakosság gyarapodása miatt a „nagyközönség szórakozási és közegészségi igényeinek kielégítése céljából” 1885-ben két új, Pest egymással ellentétes pontján található közpark, „a balpart felső és alsó részén egy-egy külön álló és kellő térfogattal bíró közmulató hely” létesítésének terve fogalmazódott meg. A balparti sétányokra felügyelő bizottmány a „felső városrészbéli” mulatóhely számára azt a területet tartotta ideálisnak, amely a Váci úti (a mai Bajcsy Zsilinszky út) kis sörccsarnoktól a Pannónia utcáig terült el. A főváros mérnöki hivatalának jelentése alapján azonban a terület megszerzése és feltöltése olyan komoly anyagi áldozatokat rótt volna a városra, hogy „ezt a főváros a jelenlegi anyagi viszonyai között népkert céljaira nem áldozhatja”. A terv elvetésekor felhozott érvek között szerepelt a gyárak közelsége és azon vélemény, mely szerint „a városliget is olyannyira közel van, hogy itt egy új népkert alakítása indokoltnak nem látszik,” továbbá, hogy a régi váci úti temető (a mai Váci út, Dózsa György út és a Taksony utca által határolt terület) fennmaradó részét valószínűleg úgyszólván alakítják.³³ Így a vizsgált időszakban meghíusult az a törekvés, hogy nagy területű közparkok viszonylag egyenletes eloszlásban létesüljenek Pesten. Megvalósult azonban az 1885-ös javaslatban szereplő „alsó városrészbéli” mulatóhely, az Üllői úti faiskola helyén: a mai Népliget formájában. Kialakítása mellett szólt, hogy a terület a főváros tulajdonát képezte, részben már eleve erdős jellegű volt, és 1886-ban a közelben megindult a tisztviselőtelep építése is.

A Podmaniczky Frigyes által korábban felvetett gondolat, annak kapcsán, hogy az egykori vásártereket a vásárcsarnokok közelében sétaterekké alakítsák, 1897-ben ismét a közgyűlés napirendjére került.³⁴ Számos egykori piactér parkosítási terve ekkorra már elkészült, és néhányuk befásítása is megtörtént. A folyamat azonban a vásárcsarnokok megnyitásának késése, a létesítésük során felmerült többletköltségek, valamint a számukra szükséges további területek kérése hátráltatta.

³² BFL IV.1407.b. II. Középítési ügyosztály, 28983/1885-II (előterjesztés).

³³ BFL IV.1407.b. II. Középítési ügyosztály, 4486/1888-II (jelentés). Az 1882-es közgyűlési jegyzőkönyvből világosan kitűnik, hogy a hivatalos érvelés szerint a Váci úti egykori temető teljes területén azért nem létesülhetett sétány, mivel mély védgátak zárták el, nem volt alkalmas parknak, helyére gyár létesítését tervezték. A park megvalósítása érdekében interpelláló képviselő vita nélkül fogadta el a választ, s a terület nem teljes egészében zöldterületként való hasznosítása nem váltott ki tiltakozást. *Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei* 1916–1917: 646. pont (1882. október 11.).

³⁴ *Közgyűlési Jegyzőkönyvek*. 1897. február 24. 265.

Új parkok létesítése jegyében került sor a 19. század közepe táján kialakult és 1884-ig Borjú tér néven ismert közterület, a Rákóczi tér parkosítására is. A Közmunkák Tanácsa a Nagykörút kiépítése idején, 1898-ban kezdett hozzá a parkírozáshoz, külföldi példákat is szem előtt tartva:

„Legdíszesebbre tervezik [...] a Rákóczy-téri parkot, mert ez a körút mellett fekszik s a nagykörútnak nincsen egyetlen parkja sem, ami pedig sajnos: a külföldi városok körútjai tele vannak tűzdelve parkokkal.”³⁵

A zöldterületek kialakítása során problémaként merült fel a bal és jobb parti sétányokra fordított figyelem egyenlőtlen volta az FKT és a fővárosi tanács tevékenységében. A Közmunkák Tanácsa azzal indokolta, hogy elsősorban a bal parti sétányok fejlesztésére fekteti a nagyobb hangsúlyt, mivel érvelése szerint a gyorsabban fejlődő pesti oldalon eleve kevesebb volt a zöldterület. Ez ellen azonban a budai lakosok szót emeltek, arra hivatkozva, hogy „[a] főváros jobbpartja már fekvésénél és üdőbb levegőjénél fogva kiválóan arra van hivatva, hogy a rekkenő nyári napokban a fővárosi lakosságnak árnyékos enyheket és sétányokat nyújtson.” Hunfalvi Jánosnak, a magyar tudományos földrajz megalapítójának elnöklétével a Budai Kör 1882 novemberében kérvénnyel fordult a Fővárosi Tanácshoz [sic!] a budai sétányok védelmében:

„[A] főváros fejlődése helyes irányban csak akkor fog haladni, ha az bizonyos egyöntetűséggel és átgondolt terv szerint hajtatik végre, s ha a főváros minden része egyenlő gondozásban részesül. [...]”

[S]ajnos az, hogy a fővárosi úgynevezett »Ellipsz« (vároldal) még a legelhanyagoltabb állapotban van, mintha csak az lenne rendeltetése, hogy szemet szűrjön az idegennek a királyi udvar áldozatkészsége és műízlése mellett saját közönyünk és tétlenségünk. Nem szükséges bővebben indokolnunk, hogy ez tovább így nem maradhat. A Városerdőre rendkívüli összegeket költ évenként a házi pénztár; a főváros balpartján fekvő terek és sétányok a szőnyegkertészet rendszere szerint kezeltetnek; – ezzel szemben a jobbparton azt látjuk, hogy az elődök által nagy gonddal létesített Városmajor pusztulásnak indult, – a várbástyák magukra hagyatvák, – az Ellipsz pedig, mely azelőtt díszes közönség gyűlhelye volt, már árnyéka sem annak, ami volt.”³⁶

A kérvény tehát nem pusztán a parkok pusztulását festi le, hanem azt a jelenséget is, hogy a kisebb anyagi ráfordítás miatt az állaguk fokozatosan romlott, s így egyre kevésbé tudtak eleget tenni korábbi, a társas élet szerveződésében játszott szerepüknek. Noha ezt követően az 1880-as évek második felétől nagyobb figyelmet fordítottak a jobb parti sétányok fejlesztésére, az elvégzett munkálatok

³⁵ „A főváros parkjai.” *A Kert* 1897: 682.

³⁶ BFL IV.1407.b. I. Jogügyi és személyzeti ügyosztály, 53651/1882-I (levél). A „Városerdő” a Városligetre, az „Ellipsz” a Várkertre utal.

láthatóan így is jóval elmaradtak a szükséges mértéktől. A *Budai Hírlap* még 1892-ben is a Várkert állapota felett kesergett:

„Tudva lévő, hogy a bástya sétány leasása és a régi árnyas akácfák kivágása miatt e helyen a délutáni tartózkodás a lehetetlenségek sorába tartozik. Kárpótlást nyújthatna helyébe némileg az alsó bástya; azonban ezen útvonal olyan rendezetlen és elhanyagolt állapotban van, hogy itt kellemes sétáról ez idő szerint szó sem lehet.”³⁷

A gondozatlanság felszámolása mellett a cikk írója a rendelkezésre álló pénzeszegek jobb, ésszerűbb felhasználását, valamint a még szabad területek parkká alakítását szorgalmazta. A Városmajor esetében pedig további beruházást is szükségesnek látott, hiszen „kellemes és látogatott ligetté csakis a terület feltöltése és az Ördögárok beboltozása által volna átalakítható”.³⁸

Noha a tervezett zöldterületeknek ténylegesen csak egy részét sikerült megvalósítani,³⁹ ahogyan már említettük, a századfordulón Budapest közel ötven köz- és magánparkkal rendelkezett.⁴⁰ A parkok teljes kiterjedése 1873-ban 2.153.349 m² volt, míg 1909-ben elérte a 2.710.000 m²-t.⁴¹

Egy 1873-ban kiadott bedekker⁴² a városlakók kedvelt mulatóhelyei között még csak három parkot említett: a Margitszigetet, a Városligetet és az Orczy-kertet. Ugyanezen útikönyv századfordulós kiadásai a főváros kedvelt séta- és kirándulóhelyei, a társas élet népszerű színterei között már a következőket sorolták fel: Margitsziget, Városliget, Ferenc-József rakpart a Vigadó térrel (ahol elegáns kioszk található), Erzsébet tér (kávéházzal, ahol nyaranta hetente három alkalommal katonazenekar adott koncertet), József tér (József nádor tér), Széchenyi sétány, Múzeum-kert és Népliget.⁴³ Ezek az úti kalauzok mind közül a legnagyobb elismeréssel a magántulajdonban lévő Margitszigetről szóltak, a század első felében oly népszerű Orczy-kertet pedig, amely 1885-től már teljes egészében a Ludovika Akadémia használatába került, már meg sem említették.

A Margitsziget, a Városliget, a budai oldal parkjai, a belső sétányok, valamint a Népliget részletesebben bemutatott példája a továbbiakban arra segít rávilágítani, hogy e konkrét esetekben miként valósult meg a zöldterületek fejlesztése.

³⁷ „Budai sétányok.” *Budai Hírlap* 1892. október 2. 2.

³⁸ „Budai sétányok.” *Budai Hírlap* 1892. október 2. 2.

³⁹ Preisich 1960, 1964.

⁴⁰ Thirring 1897–1898: 22.

⁴¹ Edvi-Illés 1896: 156.

⁴² Baedeker 1873: 256.

⁴³ Baedeker 1896: 325–326; Baedeker 1905: 332.

„A főváros válogatott látogatóinak kedvenc találkozó helye”: a Margitsziget

A Margitsziget 1908 végéig magántulajdonban volt, így fejlesztése is a tulajdonoson múlt. Noha a sziget 1790-től a Habsburg-család tulajdonában állt, Pest-Buda lakosai már az 1790-es évek második felétől használhatták.⁴⁴ Megnyitása, illetve lezárása, a látogatók körének meghatározása (bizonyos esetekben népünnepélyek rendezése) és a használat mikéntje (például, hogy kutyákat nem hozhatott magával a publikum) minden esetben a tulajdonos akaratától függött. A sziget azt követően vált népszerű kirándulóhellyé, hogy István főherceg, Magyarország nádora (1817–1867) elhunytá után az új tulajdonos, József Károly főherceg (1833–1905) belekezdett a fejlesztésébe. Ehhez az alapot a már régóta ismert melegvíz-források feltárása és kiépítése jelentette a Zsigmondy Vilmos által 1866–1867-ben végzett fúrások nyomán. A főherceg Ybl Miklóst bízta meg a fürdő, a szálloda, a vízesés és a sziget déli részén a nagyvendéglő⁴⁵ tervei elkészítésével. Ezzel egyidejűleg a parkot is rendezték, ami a jelentős áradások okozta károk miatt egyébként is szükséges volt.

A megújult sziget ünnepélyes felavatására nem sokkal később, 1869-ben került sor:⁴⁶ számos új épület és szolgáltatás (fürdő, vendéglők, nagyszálló, nyári lakások,⁴⁷ „lóvasút,” távíró) várta az ide látogatókat. Ekkor alakult ki a sziget funkcionális észak–déli, illetve külső–belső megosztottsága is: az északi az üdülésnek, gyógyulásnak, a déli a szórakozásnak szentelt rész lett; a sziget külső része kiépült, és többen látogatták, a belső rész pedig, ahol a tájkert jellege dominált, megmaradt azoknak, akik a csendes elvonulásra vágytak. A sziget képe nem csupán térben, de egy éven belül időben is változott, hiszen a fürdőidény elmúltával jóval kevesebben látogatták. A főherceg fejlesztéseinek köszönhetően a Margitsziget a főváros egyik legnépszerűbb és legsokrétűbb üdülési és szórakozási lehetőségeket kínáló parkjává vált.⁴⁸ A szigeten tett kirándulás egyik igen népszerű állomásának számított például a vízesés (1. kép).

A Margit híd (1876), illetve a szigeti szárnyhíd megépüléséig (1900) a szigetet csónakon és hajón lehetett megközelíteni. Az oda-vissza viteldíj hétköznapokon tíz, ünnepnapokon húsz krajcár volt, ezért egy ilyen kirándulást nem mindenki engedhetett meg magának. Amint arról többek között számos korabeli cikk is beszámolt, elsősorban a tehetősebbek látogatták. A szárnyhíd megépí-

⁴⁴ Vályi 1796: 286; Vályi 1799: 576.

⁴⁵ Vadas 1991: 89–97.

⁴⁶ „A Margitszigetről.” *Vasárnapi Ujság* 1869. május 23. 288.

⁴⁷ *Vasárnapi Ujság* 1867. május 19. 245.

⁴⁸ „A 122 hold kiterjedésű sziget most már gyorsan alakult át. Egymás után emelkedtek épületei, vendéglői, majd később a nagy fogadó. A kertészet pedig valóságos csodát művelt. Valóságos paradicsommá vált a hely. Akkor a főherceg megnyitotta a gyönyörű helyet a közönség számára. Neki és családjának megmaradt a sárga-kastély, a sziget legegyszerűbb épülete. Másból mindegyik otthonos a közönség, az ő használatára, élvezetére van itt minden. Ilyen kiránduló hely alig van a városnak.” Pártényi J.: „A Margitsziget.” *Kertészeti Lapok* 1894: 226.

1. kép

*A margitszigeti vízesés
(Képeslap a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

Budapest.
Margitszigeti vízesés.
Margareteninsel, Wasserfall.
Margaret's Isle, Waterfall.
L'île de Marguerite, la cascade.

tésének halogatását, anyagi okok mellett a pihenőhely elit jellegének fenntartása indokolta.⁴⁹ Egyébként a technikai indokok mellett évtizedekkel később az Árpád híd tervezett megépítése előtt is hasonló érvek merültek fel.

Az 1890-es években vetődött fel először komolyan a főhercegi családnak jelentős anyagi terhet jelentő sziget eladásának a gondolata. Benedek Elek cikke az eladás lehetősége kapcsán számos javaslatot vetett fel a Margitsziget jelenéről és jövőjéről.⁵⁰ Véleménye szerint mindenekelőtt a látogatói kör exkluzivitásán kell változtatni, szorgalmazta, hogy a főváros ragadja meg a felkínált lehetőséget, s „a nagyközönség” számára vásárolja meg a szigetet, ne engedje, hogy a főherceg – eredeti szándéka ellenére – kénytelen legyen esetleg vállalkozók kezére adni azt, miáltal még kevésbé válna elérhetővé a kispénzű látogatók számára. (Élelmes befektetők ugyanis már tervbe vették, hogy nemzetközi játékbarlanggá alakítják.)⁵¹ A szerző elsősorban azért látta szükségesnek a Margitsziget közpark jellegének erősítését, mert a Városliget csaknem áldozatul esett az ott rendezett, illetve rendezés alatt álló kiállításoknak. Benedek szerint mivel jellegét tekintve a sziget két részre oszlik, ezért kettős karakterét is könnyű lenne megtartani: továbbra is egyszerre lehetne üdülő- és kirándulóhely, valamint játszóhelyet biztosíthatna a gyermekeknek, hiszen a népszerű pesti sétányok túlszűfoltóságuk

⁴⁹ Pártényi J.: „A Margitsziget.” *Kertészeti Lapok* 1894: 226.

⁵⁰ Benedek Elek: „A Margitsziget eladó.” *Fővárosi Lapok* 1894: 2105–2106.

⁵¹ Benedek Elek: „A Margitsziget eladó.” *Fővárosi Lapok* 1894: 2105.

miatt erre alkalmatlanok. A kispénzű, sokgyermekes családok számára ekkoriban csak a budai hegyvidék kínálkozott kirándulólhelyül, az odajutás azonban túl drága és nehézkes volt. Benedek a javaslatait ezekkel a megjegyzésekkel zárta:

„A főváros atyáitól függ, tenyerükön a kész alkalom, hogy helyrehozzák némiképp mindazt a vétket, mit a főváros közönségének egészsége ellen elkövettek. Az ő kötelességük, hogy visszaadják nekünk a Margitszigetben azt, mit itt is, ott is elvettek tőlünk, kipusztítván erdőket, ligeteket, beépítvén kerteket s minden talpalatnyi helyet. [...] Hadd legyen végre egy hely, hová örömmel megy a nagyközönség s ahová elmehet a szegény ember is, anélkül, hogy elébb gondosan össze kelljen számolni a pénzt: telik-e hajóra, jut-e uzsonnára, marad-e vacsorára.”⁵²

A szigetet végül – apja halála után – az ifjabb József Ágost főherceg (1872–1962) adta el a Fővárosi Közmunkák Tanácsának, amely 1909. január 1-jével birtokba vette és közkertté is nyilvánította azt. Az eladást rögzítő szerződés kikötötte, hogy az „összes ingatlanok örök időkre nyilvános kertek gyanánt tartandók fenn”.⁵³ A tulajdonosváltást követően a főváros egy tőkéscsoportnak, a Szent Margitsziget Gyógyfürdő Részvénytársaságnak adta át a terület kezelését, mivel csak így látta biztosítottnak a sziget fejlesztéséhez elengedhetetlen infrastruktúris beruházások pénzügyi fedezetét.

A Városliget az 1870-es évektől az I. világháborúig

1870 után a beépített területek kiterjedése miatt az egykori külvárosi mulatóhelyet a város teljes egészében magába olvasztotta. A Városliget belső térszerkezetét a Szépítő Bizottmány 1813-as, a terület közparkká alakítását célzó tervpályázatának nyertese, Heinrich Nebbien elgondolásainak szellemében az 1880–1890-es években nyerte el. E folyamat legfontosabb mozgatója az 1885-ös országos és a századvégi millenniumi kiállítás volt.⁵⁴ Ekkor vált az egykori Városerdő egyfajta nemzeti emlékműegyüttessé: oda épült a millenniumi emlékmű és a Vajdahunyad vára.⁵⁵ A Városliget és Budapest összekötetésének mai arculata szintén ekkoriban alakult ki, így a Belvárost a Ligettel összekötő Sugár (majd Andrássy) út, illetve a híres Stefánia sétány is kiépült.

Már az 1860-as években is több elgondolás létezett a Városliget fejlesztésére. Köztük az egyik Lukácsy Sándoré volt, aki 1861-ben a *Kerti Gazdaság* című szaklapban közreadott cikkében⁵⁶ – részben Nebbien javaslatait tekintve kiindu-

⁵² Benedek Elek: „A Margitsziget eladó.” *Fővárosi Lapok* 1894: 2105–2106.

⁵³ BFL II.1.d. A Margitszigetre vonatkozó általános iratok M/512. 1915. 2653/1916 (szerződés).

⁵⁴ Sisa 1996: 57–78.

⁵⁵ Gerő 1987: 3–27; Sinkó 1987: 29–50.

⁵⁶ Lukácsy Sándor: „A Városliget Pesten. A pesti alkotmányos képviselő testülethez.” *Kerti Gazdaság* 1861: I/155–162.

lópontnak – a Városliget kialakításának folytatását sürgette. A Városerdő fejlesztését nem csupán tudományos (például egy állatkert kialakításával) és esztétikai szempontból tartotta fontosnak, hanem olyan közintézmények helyszínéként is, mint vendéglők és játszóterek. Lukácsy egyfajta „nemzeti park” létesítését szorgalmazta, ami „nemzeti míveltségünk monumentuma”.⁵⁷ Ez a szempont az 1890-es években érvényesült, amikor a Városligetet az ezredévi kiállítás helyszínéül választották.

A Városliget fejlesztése az 1870-es években kapott új lendületet, amire a terület igencsak rászorult, amint arról más írások mellett⁵⁸ Arany János *Ének a pesti ligetről* című, 1877-es költeménye is tanúskodik. A fejlesztés során megőrizték Nebbien térbeli és szociális látásmódját. A nemzeti eszmének szentelt park gondolata, melyet szintén ő vetett fel, az 1880–1890-es években valósult meg. Az 1885-ös országos kiállítás, amit a Városliget nyugati, délnyugati részén rendeztek, fontos eseménynek számított a park életében: több mint száz, jobbára ideiglenes pavilont létesítettek benne.⁵⁹ A néhány állandó építmény egyike az Iparcsarnok volt, előtte mértani kiképzésű kerttel, díszes virágágyakkal. A lovasok és a sétakocsizók számára kialakított Stefánia sétány szintén ekkor nyílt meg.

Amikor 1892-ben a magyar parlament törvénybe foglalta a honfoglalás ezeréves évfordulójának megünneplését, a rendezendő kiállítás helyszínéről még nem döntöttek. Minden lehetőséget gondosan mérlegelve végül aztán a Városligetre esett a választás.⁶⁰ A terület kialakításához szükséges munkálatok 1893 őszén indultak meg. A kiállítás 1896. május 2-i megnyitásától féléven át, október 31-ig fogadta a látogatókat. A kiállító tér az 1885-ös országos seregszemle területén kívül a két szigetet is felölelte, a Stefánia úttól keletre eső rész kivételével. A Frommer Lajos tervei alapján épült főbejárat a Belvárost a Városligettel összekötő, a Fővárosi Közmunkák Tanácsa legnagyobb vállalkozásaként 1877-ben megnyitott Sugár, majd 1885-től Andrássy út végpontját jelentette. A díszes bejárat mögött állandó híd létesült, mely egyben a kiállítási körút kiindulópontja volt, ennek mentén helyezkedtek el a legfontosabb pavilonok. A tó környezetén is változtattak: a nagyobb szigetet a szárazfölddel összekötő csatornát

⁵⁷ Lukácsy Sándor: „A Városliget Pesten. A pest alkotmányos képviselő testülethez.” *Kerti Gazdaság* 1861: I/157.

⁵⁸ *Fővárosi Lapok* 1872. 433; Sz. Zs.: „A városliget (Verőfényes ünnepnapon).” *Fővárosi Lapok* 1888. június 15. 1209–1211; Jókai 1893.

⁵⁹ „A tisztaság példányképe volt az 1885-ik évi kiállítási park, amely mindenkit elragadtatott. Mindenki azt hitte, hogy az a gyönyörű kép az egész Városligetre ki fog terjesztetni, de bizony ez irányban semmi sem történt s úgy látszik, nem is fog történni.” Gillemot Vilmos: „A főváros parkjai.” *Kertészeti Lapok* 1888: 228.

⁶⁰ Felsorolni is hosszú a kiállítás megrendezésére javasolt területeket: többek között felmerült az Újépület helye, Kelenföld, a régi lóversenytér (a mai Népstadion és környéke), a Margitsziget, a Vérmező, a Városmajor, Rákos mezeje, Aquincum, a Gellérthegy és Lágymányos, a Népliget. Végül a választás azért esett a Városligetre, mivel annak a kiállítási területté való alakítása bizonyult a legolcsóbbnak az Általános Országos Nemzeti Kiállítás előkészítő bizottság albizottságának tételes becslése alapján. Sisa 1996: 57–61.

betemették, így az megszűnt sziget lenni. A kisebb sziget pedig a „történelmi főcsoportnak” adott helyet.

Noha nagy figyelmet kívántak fordítani az eredeti, illetve az újonnan ültetett növényzet megőrzésére, számos fát és bokrot el kellett távolítani, hogy a pavilonok helyet kaphassanak. A park rehabilitációjára csupán a kiállítás bezárását követően kerülhetett sor. A Ligetnek ezt követően is egyik sajátos pontja maradt az Iparcsarnok előtt elhelyezkedő, nagy kiterjedésű, geometrikus elrendezésű, a park többi, tájképi stílusú részével kontrasztot képező, de a korabeli kertművészeti irányzatot követő, vegyes stílusú kertrész. Az említett két kiállítás más típusú örökségét jelentette, amikor az ideiglenes pavilonok később kőből is elkészültek. Az erdélyi Vajdahunyad váráról mintázott épület olyan nagy népszerűségnek örvendett, hogy a kiállítás bezárását követően állandó építményként újra felépítették, és a Mezőgazdasági Múzeum kapott benne helyet. Az ugyancsak a millenniumi rendezvény kapcsán létrehozott közlekedési pavilonban és annak a kiállítási anyagából 1899-ben megnyílt a Közlekedési Múzeum. A kerti építményektől eltérően azonban ezek az épületek nem olvadtak bele a környező tájba, hanem mintegy uralták azt. Az ezredéves kiállítás keretében állandó épületeket is létrehoztak, így a Schickedanz Albert és Herzog Fülöp tervei alapján épült eklektikus stílusú Múcsarnokot. A kiállítást követően, a főbejárat helyén fokozatosan felépült a millenniumi emlékmű, majd a Múcsarnokkal szemben a Szépművészeti Múzeum.

A lassanként kialakuló Hősök tere tehát még inkább megváltoztatta az eredetileg tájképi stílusú park jellegét.⁶¹ A nagy épületek megjelenésével, a kiállítási sétány kialakításával, valamint a híd felépítésével a park már nem csupán kapcsolódott a városhoz, hanem végérvényesen bele is ágyazódott. Ezt a folyamatot a park egyre gondosabb kertművészeti kiképzése kísérte. Ezek az átalakulások a társadalmi kontextus és attitűd változásával is együtt jártak. A Liget fokozatosan körbeépült, paloták és villák létesültek a közvetlen közelében, így egyre nagyobb számban kereste fel azt a főváros elegáns közönsége. Az alsó középosztály és a munkások szórakozását szolgáló intézmények, kerthelyiségek, mulatók, mutatványosok kiszorultak a Liget kevésbé látogatott külső részére. Egyre inkább a visszafogottságot követendőnek tartó viselkedésminta nyert teret, hasonlóan a legtöbb európai város köztereihez. A park „szociálisan szeparált” jellegére remek példát kínál az Atzél Béla báró kezdeményezésére 1895-ben megnyílt Park Club, mely a későbbiekben a mánások társas életének kedvelt helyszínévé vált.

A budapesti parkok funkcionális különbözősége a századfordulót követően alakult ki. A szegényebb rétegeket elsősorban a Népliget felkeresésére ösztönözték, míg a még ekkoriban is meglehetősen exkluzívnek számító Margitszigeten a fürdőfejlesztés mellett sportlétesítményeket alakítottak ki. A Városliget azonban semmit sem veszített a népszerűségéből, továbbra is nagy számban látogatták, hiszen sokféle kulturális és szórakozási létesítménye által a társadalom min-

⁶¹ Gerő 2004: 203–243; Sinkó 1987: 29–50; Sisa 1996: 57–78.

den rétegének igényeit kielégíthette. Mivel a Ligetet nem kizárólag a főváros lakosságának módosabb rétegei látogatták, lassanként kialakult egyfajta szokásrendszer, amely pontosan megszabta a park térbeli használatát.⁶²

A budai oldal parkjainak fejlesztése

A budai oldal parkjai közül a budai Duna-part sokat köszönhetett a Fővárosi Közmunkák Tanácsa által kezdeményezett, és a Fővárosi Pénzalapból kivitelezett parkosításnak. A Lánchíd budai hídfőjénél található, korábban rakodási helyként szolgáló üres terület rendezetlensége meglehetősen zavarta az egész, már kiépült környék szép kiképzését. Ezért az 1873-ban megindult rendezés során a várból levezető lépcsőt építettek ide, majd a terepet, annak kiegyenlítése után virágágyásokkal és bokrokkal telepítették be. A Várkert létrehozása során később még három kisebb kertet hoztak létre az uralkodó költségén. A rakpart kiépítésének a jegyében a budai Duna-parton a Margit híd hídfőjénél szintén kialakítottak egy parkot, a Pálffy tértől (a mai, II. kerületi Bem József tértől) haladva egészen a Rudas fürdőig pedig kettős vadgesztenyefasort telepítettek, amely aztán a főváros egyik legszebb sétányává fejlődött.⁶³

A Közmunkák Tanácsának figyelme azonban nem csupán a budai Korzó kialakítására irányult, hanem a Lánchídon felül található, üres telkekre is. Ezeket az 1870-es évek második felétől ideiglenesen átengedték a háztulajdonosoknak azzal a kötelezettséggel, hogy azokon kerteket létesítsenek – és ez nagyobb részt meg is történt. Országh Sándor, az FKT tagja és a budai társas élet tevékeny szervezője 1885-ben örömmel konstataálta eme kezdeményezés eredményét: „a budai Duna-part is, mely még ezelőtt 10 évvel csakugyan leírhatatlan állapotban volt, most már a főváros budai oldalának egyik díszét képezi.”⁶⁴

A budai oldal nagy, egybefüggő zöldfelületének, a Gellérthegynék a parkosítását a budai tanács 1872-ben és 1873-ban indította meg a Fővárosi Közmunkák Tanácsa segítségével, mégpedig 300 ezer facsemete kiültetésével. Emiatt 1873-ban a hagyományos húsvéti búcsúra sem kerülhetett sor.⁶⁵ Sokan sürgették a további rendezést, hiszen a hegy, különösen ünnepnapokon kedvelt kirándulóhelynek számított, és a feljárója csak úgy hemzsegett az emberektől.⁶⁶ A hegy és környékének rendezése 1890-ben, a Ferenc József (a mai Szabadság) híd építése kapcsán folytatódott. Ekkor került sor a rakparton található összes épület, így például a Sáros-fürdő eltávolítására is. Az évtized végén – az Újépület átvételével és lerombolásával közel egy időben – került a Székesfőváros kezelésébe a Citedella, amelyet aztán jelképesen megbontottak.

⁶² Gyáni 1998: 83–84.

⁶³ Országh 1885: 83–84; Siklóssy 1931: 307.

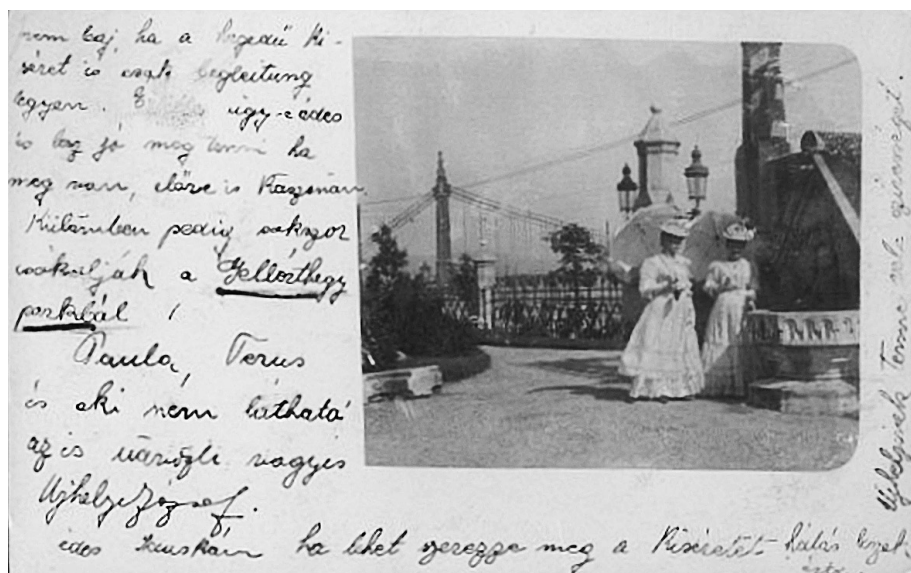
⁶⁴ Országh 1885: 84.

⁶⁵ „Húsvét napján.” *Vasárnapi Ujság* 1873. április 13. 182.

⁶⁶ Madarassy László: „A legszebb sétány.” *Fővárosi Lapok* 1886: 818–819.

2. kép

A Gellérthegy parkja
(Képeslap a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)

A Gellérthegy délkeleti oldalának 1901-ben megszületett parkírozási terve nyomán még a század elején, 1904-ben megindult a hegy északnyugati oldalát alkotó kőzet megerősítése, rendezése (2. kép). Ugyanebben az évben helyezték ki I. Ferenc József ajándékát, a Szent Gellért szobrot, melyet vízesés és a hegy tetejére vezető gyalogút által illesztettek az őt körülölelő tájba. A rakpart kiépítését 1905-ben a kapuzatokkal és oszlopokkal díszített kerítés kialakítása követte.

A pesti belső sétányok és parkok

A Közmunkák Tanácsa feladatának tekintette, hogy a Városliget fejlesztése mellett a főváros belső részein is előmozdítsa további zöldterületek kialakítását. Így kerülhetett sor az Erzsébet tér további fejlesztésére, a József tér, a pesti Duna-korzó és a Múzeum-kert rendezésére, valamint a Ferenc József és a Szabadság tér kialakítására.

Az egykori vásártér, Új tér, Új sétatér (a mai Erzsébet tér) parkosítása már az 1850-es évek elején megindult. A katonai szemlék idején és úrnapiján a városi polgárok felvonulásainak helyet adó vásártér egyúttal a városi „evangelista és piarista”

3. kép

*Az Erzsébet téri kioszk parkrészzel, 1890-es évek
(Klöz György felvétele a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

diákok „csatáinak” is a színtere volt.⁶⁷ A német színház ideiglenes épülete⁶⁸ és a cukrászdatulajdonos Pécs által 1853-ban a tér közepére építtetett kis kioszk sok látogatót vonzott ide. A bécsi mintát követő, az ottani *Stadtpark*-ban álló *Kursalon*-hoz hasonló kioszk, – korabeli szóhasználattal „társalgási kéjpalota” – felépítésének terve már az 1860-as évek végén nagy várakozással töltötte el a város lakóit.⁶⁹ A leégett német színház ideiglenes faépülete helyén végül aztán Hauszmann Alajos tervei alapján, 1870-ben készült el az elegáns új kioszk (3. kép).

Az 1890-es évekre teljesen elkészült Erzsébet tér a Belváros egyik legfontosabb zöldterületévé vált. Bár a Ferenc József tér, a József tér és a Petőfi tér is közel volt, ezeket azonban kisebb kiterjedésük miatt nem lehetett az előbbihez mérni.⁷⁰ Ezért is fogadta felzúdulás azt a tervet, hogy a téren egy monumentális fürdőépületet létesítsenek.

⁶⁷ Porzó [Ágai Adolf]: „Egy tér története.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1874: 266–267.

⁶⁸ „Legnevezetesebb épület e sétányon azon német színbódé, melyet tavaly romboltak le, miután attól tartottak, hogy öngyilkosságot követ el és magától összedől.” Hevesi Lajos: „Kóborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Pest, július 22.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1871: 422.

⁶⁹ „Az Erzsébet téri német színház helyére építendő társalgási kéjpalota csakugyan oly terv, melyet tőzséreiből álló társulat szeretne létrehozni. Folyamodik is érte a városhoz. A palota olyan lenne, mint aminő a bécsi Stadtparkban áll, állandó zenekarral, mely naponként előadásokat tartana, körülvéve műkertészeti ültvényekkel, szökőkutakkal, sat. A tervet Skálniczky készíti s 30 év múltán az egész város birtokába menne át.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1869: 431.

⁷⁰ „Az is tény-dolog, hogy az Erzsébet tértől egyszáz lépésnyi távolra vannak a Ferenc József tér, a József tér, a Petőfi tér; de hát sétányok ezek, megérdemlik azt, hogy azt a nevet bitorolják?” *Magyarország és a Nagyvilág* 1869: 431.

„Az Erzsébet tér tényleg az egyedüli sétány a város közepén. Árnyas sétányokat, napos, nyílt, de emellett szívet és szemet andalító, megörvendeztető virágagyakat szolgáltat. S Budapestnek ezen egyedüli sétahelyét, mely ezen névre igényt tarthat, melynek azonban csak azon egy hibája van, hogy kicsiny, most egy monumentális fűrdőépület egyszerű, szürke hátteréül akarják lefokozni?”⁷¹

Az Erzsébet téri elképzelés kapcsán az a vád érte a fővárosi tanács parkfejlesztéssel és fenntartással foglalkozó sétatéri bizottságát, hogy nem tartja tiszteletben a már meglévő városi zöldterületeket, nem védi őket: „mindenkor oly érzés fog el, mintha ezen urak nem lennének kertbarátok, hanem számtantanárok, mindenik kezében tart egy jól meghegyezett irónt, s azzal lyukakat fúrnak a »Székesfőváros Tüdejébe«.”⁷² A létesítmény végül nem valósult meg.

Az Erzsébet teret növényanyaga és kertészeti kiképzése miatt is sokan csodálták,⁷³ de további szépítése jegyében négy sarkára szobrokat, középre szökőkutat terveztek, s ennek nyomán ismételten szóba került az újrendezése.⁷⁴ A sétány egyik fő ékessége, a középén található hatalmas virágágyás esett volna áldozatul a szökőkút felállításának.⁷⁵ A kiosk épületének átalakítása nyomán 1907-től kapott helyet a téren a Nemzeti Szalon, a Magyar Képzőművészek és Műpártoló Egyesületének kiállítótere. Ez a század eleji átalakítás azonban már nem járt együtt fakivágásokkal, a Közmunkák Tanácsa határozottan megtagadta hozzájárulását az irtáshoz.⁷⁶

A Ferenc József teret a korabeli ábrázolások alapján az 1850-es években még nem borította növényzet, bár már ekkor telepítettek egy szerényebb fasort, mely a Lánchídhöz vezetett. A fasor szomorú sorsának krónikása, Hevesi Lajos ezt jegyezte fel:

„Ha Bécsnek megvan a maga Práter fasora, Pestnek is megvan a Lánchíd téri dupla fasora.

Ezek a Lánchíd tér egyetlen lakosai, kik mitsem láttak az 1867-ki koronázási ünnepélyből, mert akkor mind kihúzták őket a földből és csak jóval az ünnepély után ültették ismét el.

Szegény szerencsétlen fácskák, melyek örökös csemete életre vannak kárhóztatva! Mióta én ismerlek, bizony még egy új levelet nem hajtottatok és egy árva vonalnyi potrohot nem tudtatok eresztetni.

Fasor, mely tulajdonképp seprősor.”⁷⁷

⁷¹ Hein János: „Az elszkamtólt Erzsébet tér.” *Kertészeti Lapok* 1899: 254.

⁷² Hein János: „Az elszkamtólt Erzsébet tér.” *Kertészeti Lapok* 1899: 255.

⁷³ S-k.: „Az Erzsébet téri park csodái.” *A Kert* 1903: 316.

⁷⁴ „Az Erzsébet-tér rendezése.” *A Kert* 1906: 633.

⁷⁵ Az eredetileg a VIII. kerületi Kálvin téren található Danubius-kutat 1959-ben helyezték át az Erzsébet (akkor még Engels) térre.

⁷⁶ Az egyesület a Nemzeti Szalon épületének jobb érvényesülése miatt érezte szükségesnek több platánfa kivágását. „Az Erzsébet tér platánjai.” *A Kert* 1907: 52.

⁷⁷ Hevesi Lajos: „Kőborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Pest, július 22.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1871: 422.

4. kép

*A Ferenc József tér részlete 1894 és 1910 között
(Erdélyi Mór felvétele a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

Létrejötte után a Közmunkák Tanácsa kiemelten foglalkozott a tér rendezésének kérdésével, amit annak fekvése és reprezentatív elhelyezkedése is indokolt:⁷⁸ kialakítására nagyszabású tervek születtek, rendezése 1874-ben indult meg. Az FKT által kiírt pályázatra számos terv érkezett, abban azonban mind megegyeztek, hogy a teret – kiképzése módjától függetlenül – elképzelhetetlennek tartották szobrok nélkül. A kivitelezésre ajánlott terv szerint a parkban oszlopokon helyezték volna el Szent István és Mátyás király, két oldalukra, az Akadémia előtt Széchenyi, a Lloyd épülete előtt pedig Deák Ferenc szobrát, a tér közepére I. Ferenc József lovassobrát képzelték, a kardvágás pillanatában ábrázolva az uralkodót. A tervezett szobrok közül végül csak Széchenyi és Deák emlékművei valósultak meg (4. kép).

A Budapestnek nagyvárosias jelleget kölcsönző Dunakorzó ügye már 1870-ben szintén napirendre került. Az FKT jelentése szerint mind a tanács, mind a város átértézte az Alsó-Dunasor szabályozásának szükséges voltát. A század első felében még duplaszéles partrészt, mely kedvelt sétahelynek számított, s ahová *Világ* című művében Széchenyi István is szorgalmazta fák ültetését, az 1860-as évek közepén a rakodópart létesítésével együtt hosszú házsorral kezdték

⁷⁸ „A Ferenc József tér nemcsak a főváros kellő közepén, hanem oly gyönyörű helyén fekszik az egyesített fővárosnak, mely három oldalról palotaszerű épületekkel környezve, szabad kilátást nyújt a Duna folyamra, a budai várra s az alatta elterülő rendezendő elipsisre és a királyi palotára.” „A Ferenc József tér rendezésének terve.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1874: 152.

beépíteni.⁷⁹ Az így felére zsugorodott területet akácfákkal ültették be, s ezzel életre kelt – bár az eredetileg elgondoltnál szerényebb formában – a pesti Duna-korzó. Központi részét, a Vigadó előtti teret a Közmunkák Tanácsa szándéka szerint Pest egyik legszebb terévé alakították, ám Siklóssy László véleménye szerint⁸⁰ éppen az a kioszk tette tönkre, amelyet a főváros vezetősége az Erzsébet téri kioszk sikerén felbuzdulva itt is létesített. Az FKT elgondolása szerint a Vigadó előtt kialakított díszes tér olyan parkrendszer középpontja lett volna, melynek a Stein és a Heinrich házak előtt kialakított kisebb terek (az Eötvös és a Petőfi tér) képezték volna a végpontjait. A díszes park helyett végül – Siklóssy László szavait idézve – egy „senyvedő kávéházi kert” valósult meg. A létrejött kioszk ugyanakkor a fővárosi társas élet egyik fontos alkotóelemévé vált, és tavasztól őszig többek között a jómódú pesti polgárság sétahelye volt.

A Széchenyi sétatér, majd Szabadság tér történetében a Széchenyi István által 1845-ben életre hívott Sétány Társulat, majd új nevén Széchenyi Sétatér Egylet egészen 1870-ig meghatározó szerepet játszott. A sétány ekkor került városi tulajdonba, és ezzel egyidejűleg indult el a hanyatlása is, hiszen amíg az egylet biztosíthatta a közönség exkluzivitását, addig az immár városi tulajdonban lévő területen ez nem volt lehetséges. Hevesi Lajos már 1871-ben röviden így jellemezte a kialakult helyzetet: „A Széchenyi sétány bukott nagyság.”⁸¹ A környék tehetősebb lakói lassanként elmaradoztak, majd a teret katonák, cselédek vették birtokukba.

Az 1897-ben lebontott Újépület és a Széchenyi sétány helyén alakították aztán ki Pálóczy Antal tervei, illetve a Magyar Mérnök és Építész Egylet módosító javaslata nyomán a Szabadság teret. Az Újépületnek mint „az abszolutizmus és az elfojtottság” szimbólumának a lebontása⁸² és Szabadság térré történő átnevezése a Széchenyi sétány kiépítésével együtt szimbolikus gesztus volt. A hatalmas tér kialakítása révén egyúttal Lipótváros arculata is megváltozott, elsősorban az Országház térrel (a mai Kossuth Lajos térrel) és a Duna-parttal létrejött összeköttetés miatt is: „E monumentális levegőraktárak kettéosztják ezt a városrészt, amelynek régi negyedébe most már minden oldalról özönlik a levegő”.⁸³

A Népliget

Budapest máig legnagyobb kiterjedésű parkjának, a Népligetnek a tervszerű kialakítása csak 1893-ban indult meg. A homokos, szélfúttá, mezőgazdasági termelésre alkalmatlan terület hasznosítására az első, sikertelen kísérlet az 1850-es évek közepére tehető, amikor a futóhomok megkötésére akácfákat telepítettek

⁷⁹ Siklóssy 1931: 64.

⁸⁰ Siklóssy 1931: 311.

⁸¹ Hevesi Lajos: „Kóborlások a főváros sétányain. Fővárosi tárcalevél. Pest, július 22.” *Magyarország és a Nagyvilág* 1871: 422.

⁸² Hajós 2004: 16–22; Siklóssy 1931: 277.

⁸³ Siklóssy 1931: 277.

ide, a vízhiány és a rossz minőségű talaj miatt azonban a kiültetett facsemetek elpusztultak. A kiegyezés után rohamos ütemben kiépülő Pest homokbányaként, illetve törmelék és szemét lerakására használta a területet.

Rendezésére, egy faiskola létesítése formájában Sárkány József városi tanácsos tett javaslatot 1868-ban. A *Kertészgazda* című szaklap 1869-ben adta közre az új népkert tervét, melyre a hazaszeretet egyik újabb, markáns megnyilvánulásaként tekintett.⁸⁴ Pecz Ármin tervei és egy kertészekből álló bizottmány javaslatai alapján a népkert öt különböző parkrészből állt volna, közöttük pedig utak és sétányok voltak hivatva összhangot teremteni. A teljes terület mintegy felét elfoglaló fő rész óhatatlanul a Városliget jegyeit viselte magán tökéletesített, korszerűsített formában: szökőkúttal, tóval, szigettel, rajta elegáns kioszkkal, „étcsarnokkal” (üvegtornáccal, tánc- és hangversenyteremmel), zeneállvánnyal és a közelben egy halas tóval, fogadókkal, elárúsító kioszkokkal és sátrakkal, 20 ezer látogató számára ülőhellyel és négy nagycsarnokkal 4000-4000 ember részére, a térzene számára kialakított árnyas berekkel. A tervszerű, tudatos kialakítás jegyében a főpark mellett szintén tervbe vették négy úgynevezett „mulató-kert” létesítését, amelyek közül az egyikben mutatványosok, hinták és egyéb játékok, illetve tánc és vendéglátás számára biztosítottak helyet. A kertterv elkészítése során egyebek mellett a közlekedésre is figyelmet fordítottak: több omnibuszállomást is szándékoztak létesíteni. A tájkép megformálásának, valamint a gyakorlatias elrendezésnek egyaránt figyelmet szentelő, az ideális parkkal szemben támasztott korabeli elvárásokat tükröző terv azonban sajnos nem valósult meg. A rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat még több mint két évtizedig a Városliget részben hasonló irányú fejlesztései kötötték le.

Az „új népliget” kialakításának gondolata 1889-ben vetődött fel ismét, és ekkor a tervetek már konkrét lépések is követték. A fővárosi tanács három szempont alapján – „a főváros helyi és fejlődési viszonyainak”, a „VIII. és IX. közigazgatási kerületek lakossága régóta érzett szükségletének”, valamint a „főváros kertészeti és gazdasági érdekeinek” figyelembevételével – határozta el az 1870 óta faiskolaként hasznosított, és a mellette található legelővel kibővített terület népligetté alakítását.⁸⁵ A parkosítás megindítását az is sürgette, hogy a közelben található Orczy-kertet a Ludovika Akadémia oktatási céljaira kisajátította, a Ludovika előtt fekvő kisebb parkról és a Fűvészkerttről pedig úgy vélték: „közmulatóhely, illetőleg népliget céljára már csak csekély kiterjedésüknél fogva sem alkalmasak.”⁸⁶ A befektetést közegészségügyi és gazdasági szempontból (egy kertészet kialakításával) is előnyösnek ítélte a város (nem a Közmunkák Tanácsa), és így megindította a parkosítást.

A fejlesztés felgyorsítása és népszerűsítése annak kapcsán került előtérbe, hogy a Városliget területének egy részét ekkor már az ezredéves kiállítás előkészítése vette igénybe. A korabeli sajtó a megkezdett fejlesztések továbbvitelét

⁸⁴ „Kéjkertészet. A főváros ligetei.” *Kertészgazda* 1869: 389.

⁸⁵ *Budapest fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvei* 1889: 915. pont.

⁸⁶ *Budapest fővárosi közgyűlési jegyzőkönyvei* 1889: 915. pont.

5. kép

*A népligeti vízmű, 1890-es évek eleje
(Klöz György felvétele a FSzEK Budapest Gyűjteményéből)*

szorgalmazva nem csupán a milleneumi kiállítás idejére szóló szükségmegoldást látott az Üllői úti Népligetben, hanem egy új, nélkülözhetetlen szórakozó- és pihenőhelyet, valódi népkertet, melynek költséget nem kímélő kialakítása annál inkább is fontos, mivel a város olyannyira hiányt szenved hasonló parkokban és kertekben.⁸⁷

Klenszky Vilmos és Kulcsár Ferenc tervei alapján 1890-ben indult meg a Fővárosi Kertészet és Faiskola növényegyedinek kiültetése a területre, melynek tájképi kialakítását a későbbiekben Ilsemann Keresztély irányította. Az 1892-es kolerajárvány miatt a Népligetben létesült egy talajvízre épülő vízkivételi mű (5. kép) és egy víztorony, majd a következő évben elkezdődött a nagy átalakítás.

A park fejlesztéséről a korabeli lapok rendszeres tudósításokban számoltak be.⁸⁸ Már 1896 május végén megnyitották ugyan, de a telepítések tovább folytak, még gyümölcsfák ültetésére is született javaslat, ezt azonban a park általános jellege miatt végül elvetették.⁸⁹ A Népliget fejlesztésével kapcsolatban számos, sok esetben jogos kritika is megfogalmazódott természeti adottságai, valamint megközelíthetőségének nehézkes volta miatt: „Az új »Népliget«, mely tizenégy

⁸⁷ „Ein neuer Volksgarten?” *Politisches Volksblatt* 2. August 1894: 4.

⁸⁸ „A Népligetben jól haladnak a munkák, a futóhomok helyén 1896-ra pompás park lesz.” *Kertészeti Lapok* 1894: 214.

⁸⁹ „A népligetet, amely még most meglehetősen kopár, fokozatosan fásítják. A munkások köréből közelebb küldöttség fogja arra kérni a székesfőváros polgármesterét, hogy a népligetben helyel-közzel gyümölcsfák ültetését rendelje el.” *A Kert* 1899: 167.

év óta nyomorúságos homokban csak tengődik, a közlekedés vonalán kívül esik s soha sem válhatik egy valóságos Városligetté, mert alapjában elhibázott s ezért megnagyobbítása kár lenne.”⁹⁰

Noha Budapest legnagyobb parkja még tíz évvel a megnyitását követően, 1906-ban sem rendelkezett olyan kiépített vendéglátó és szórakoztató együttesel, mint a Városliget, ezt a hiányosságát azonban némileg pótolta kertészeti alakzatainak szépsége, hamisítatlan parkjellege.

„Annak, aki jó levegőt akar szívni, szép parkalakzatokat, kertészeti és botanikailag érdekes növényeket akar látni, aki szép, nagy kiterjedésű smaragdzöld pázsitban kíván gyönyörködni, – annak sokkal érdekesebb kimenni a Népligetbe, mint a Városligetbe, amelyet teleépítettek hatalmas palotákkal, múzeumokkal, s amelyben egy-egy meleg nyári vasárnapon szinte lehetetlen jól éreznie magát az embernek. Aki tud gyönyörködni a növényekben, a fejlődő fákbán, a nyíló virágokban, a zöld fűben és kék égben, annak itt Budapesten jobb és kellemesebb kirándulohelyet a Népligetnél alig lehet ajánlani. Igaz, annyi mulatóhely, vendéglő, korcsma, kávéház, mutatványos bódé nincsen itt, mint a kedvelt régi Városligetben; de annál több még a szabad természet. Talán éppen emiatt rándulnak ki a Népligetbe oly kevesen.”⁹¹

A nevében is a törzsközönségére utaló Népliget a Városligethez hasonlítva még az 1910-es években is elhanyagolt és ünnepnapok kivételével elhagyatott képet mutatott:

„Itt van például a *Népliget*. Ez a még elhanyagolt mostohatestvére, meg nem értett kollégája a már tomboló sikereket arató Városligetnek.”⁹²

* * *

Hanák Péter Bécs és Budapest városfejlődését összehasonlító tanulmányában a magyar főváros gyors fejlődésének negatív mellékhatásait emelte ki. A felzárkózást célul tűző, kisebbségi érzésből táplálkozó, erőteljes urbanizációs folyamat következtében a város nem organikusan fejlődött, túlszűfoltta vált, kevés zöldterülettel rendelkezett. Emiatt nevezte Hanák Bécset a kertek városának, vele szemben pedig Pestet a gyárak városának, a magyar polgárosodás műhelyének.⁹³ Bécset és Budapestet összehasonlítva a kortársak is a magyar székesfővárosnak a parkok számában mutatkozó elmaradottságát hangsúlyozták:

⁹⁰ Hein János: „Az esztrakamotált Erzsébet tér” *Kertészeti Lapok* 1899: 254.

⁹¹ Kardos Árpád: „A Népliget.” *Vasárnapi Ujság* 1906: 663.

⁹² G. M. I. „Sétálunk a Népligetben!...” *Budapesti Hírlap* 1913. augusztus 31. 7.

⁹³ Hanák 1988, különösen 37–38.

„Sok egyéb mellett különösen azt irigyelhetjük az osztrák Béctől, hogy bőségesen van kertje. Nem számítva azt, hogy a mi Városligetünk csak afféle kisebb mulatókert a nagy Práterhez képest, a Lajthán túli fővárosban egymást érik a befásított tágas helyek, míg nálunk a kertek helyén emeletes házat építtetett a »hangyaszorgalom«.”⁹⁴

Különösen súlyos volt a helyzet Pest esetében, ahol a város területének csupán 1,3%-át,⁹⁵ más felmérések szerint 2%-át foglalta el zöldterület.⁹⁶ Saját számításaim alapján 1896-ban a város teljes területének (a Duna nélkül) 1,07%-át, 1912-ben pedig 1,46%-át foglalták el köztulajdonú parkok, míg ha a magánparkokat és kerteket is számoljuk, akkor 1896-ban 1,64%, 1912-ben pedig 2,15% volt a városi zöldterületek aránya. Bár a parkok százalékos megoszlása továbbra is alacsony maradt, azok viszonylagos bővülése egyértelmű (*1. táblázat*).

1. táblázat

Városi parkok százalékos aránya a főváros területéhez viszonyítva

	1896	1912
Községi parkok és ültetvények	0,98%	1,46%
Kisebb köztterekkel és ültetvényekkel	1,07%	(nincs adat)
Magánparkokkal együtt	1,64%	2,15%

Forrás: Thirring 1895–1896: 20, 22; 1909–1912: 12.

A 19. század első felében még a magánalapítású kertek voltak többségben – hiszen elsősorban magánszemélyek, a nemesség és a kisszámú, gazdag polgárság képviselői rendelkeztek ehhez szükséges anyagi fedezettel (Orczy-kert, Margitsziget, illetve a Belvárosban a Károlyi-kert). A 19. század elején még Pest városa is egy magánszemélynek, a hercegprímásnak adta bérbe a Városligetet, mivel hasznosítására pénzügyileg ez tűnt a legkedvezőbb megoldásnak, igaz, a bérlő korai halála miatt a területet a város nemsokára ismét saját kezelésébe vette.

A várossegysítést (1873) követően a Közmunkák Tanácsa, illetve a városvezetés intézményesített formában vette át a kezdeményező szerepet. Nagyszabású és jól átgondolt fejlesztési tervek születtek, ezek megvalósítása, illetve a munka hatékonysága azonban erősen megkérdőjelezhetőnek bizonyult. Általánosságban véve elmondható, hogy Budapest vezetése számára a zöldterületek gondozása nem kevés gondot okozott. A már meglévő parkok, kertek fenntartásában, fejlesztésében továbbra is a magántőke (például a Margitsziget üdülőteleppé fejlesztése, a budai királyi palotát övező Várkert kialakítása), valamint az állami (például az országos, illetve nemzetközi kiállításoknak helyt adó Városliget esetében, a rakpartok kiépítése során), illetve a városi tőke szerepe volt a meghatá-

⁹⁴ Szatmári Mór: „A Múzeumkertben (Mikor nem esik).” *Fővárosi Lapok* 1884. 100. 650.

⁹⁵ Hanák 1988: 37.

⁹⁶ Gyáni Gábor, a Margitszigetet nem is véve számításba, a város területének mintegy 2%-ára becsüli a köz- és magánparkok, valamint sétányok arányát. Gyáni 1998: 75.

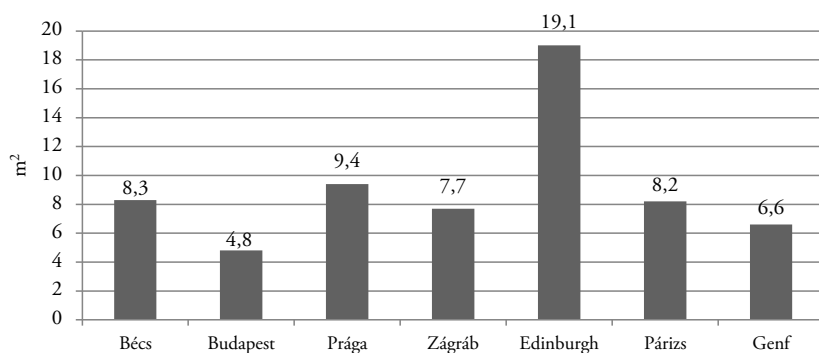
rozó. Ebből a szempontból az újonnan létrehozott közparkok, mint a Népliget, kevésbé lettek népszerűek, a társadalmi szeparáció eszközeit jelentették, s a város az 1908/1909-ben városi tulajdonba került Margitsziget fenntartásával sem tudott igazán megbirkózni, így 1913-ban kénytelen volt egy részvénytársaság kezébe adni, miáltal a sziget elit jellege továbbra is megmaradt.

A zöldterületek gyakori beépítése ugyanakkor általában nem vezetett széles körű társadalmi tiltakozáshoz (szemben az angliai példával), aminek az egyik oka az lehetett, hogy Budán továbbra is hatalmas természetes zöldterületek várták a látogatókat. Ehelyett inkább a már meglévő parkok célszerűbb hasznosítására és arra születtek javaslatok, hogy a látogatóközönség szélesebb rétegei számára is elérhetőek legyenek (például a Margitszigeten), míg más nyilvános parkok kapcsán gondosabb fenntartásukat szorgalmazták (például a Városliget esetében).

A Monarchia más városaival és a külföldi nagyvárosokkal összevetve, a közparkok egy főre jutó nagyságát mutató adatok világosan érzékeltetik Budapest ilyen irányú elmaradását. Az 1890-es állapotot tükröző összehasonlításban a térképben az első helyen Prága szerepelt (9,4 m²/fő), majd Bécs (8,3 m²/fő) és Zágráb (7,7 m²/fő) mögött csak alaposan lemaradva következik Budapest a maga 4,8 m²-nyi egy főre jutó zöldterületével (2. ábra).

2. ábra

Az egy főre jutó közparkok területe néhány európai városban 1890-ben

Forrás: „Die Lungen von Prag“ *Prager Tagblatt* 1890. Nr. 276, 8. Oct. 3–4; Balogh 1958; Bertović 1995: 34–35.

Összességként elmondható, hogy bár több, európai példákat szem előtt tartó fejlesztési elgondolás létezett a korszakban, a budapesti zöldterületek kialakítását és fenntartását számos nehézség hátráltatta, elsődlegesen a telekspekuláció és az anyagi források hiánya. A századfordulón a Városliget volt az egyetlen olyan közpark, amely teljes egészében betölthette a szerepét. Pest mozaikszerű szerkezetben elhelyezkedő, kis területű, kevésbé hatékony növényanyaggal ellátott

zöldterületei, számos más tényező (például a homokos síkság) mellett, még kevésbé tudták a levegőtisztaságot és a jó életminőséget biztosítani. Bár a 19. században a zöldterületek hiánya állapítható meg, nem szabad figyelmen kívül hagynunk a budai oldalt, amely hegyeivel, a városba tölcérszerűen benyúló, hatalmas zöldterületeivel jóval egészségesebb életfeltételeket biztosított.

FORRÁSOK

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

II 1 d. A Margitszigetre vonatkozó általános iratok, 1915, 1916.

IV 1407 b. Székesfővárosi Tanács ügyosztályi iratai, 1876, 1879, 1882, 1885, 1888.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (FSzEK)

Budapest Gyűjtemény, Fotótár, Kisnyomtatványtár.

Budai Hírlap, 1892.

Budapesti Hírlap, 1913.

Fővárosi Lapok, 1872, 1884, 1886, 1888, 1894.

A Kert, 1897–1899, 1903, 1906, 1907.

Kertészeti Lapok, 1888, 1894, 1899, 1900.

Kertészgazda, 1869.

Kerti Gazdaság, 1861.

Magyarország és a Nagyvilág, 1869, 1871, 1874.

Politisches Volksblatt, 1894.

Prager Tagblatt, 1890.

Sürgöny, 1866.

Vasárnapi Ujság, 1867, 1869, 1873, 1906.

Budapest főváros közgyűlési jegyzőkönyvei 1889; 1890; 1891. Székesfőváros, Budapest.

Budapest Főváros Törvényhatósági Bizottsága 1882-ben tartott közgyűléseinek jegyzőkönyvei.

Budapest Székesfőváros, Budapest, 1916–1917.

Közgyűlési Jegyzőkönyvek 1897. [k.n.], [h.n.]

Thirring Gusztáv 1895–1896; 1897–1898; 1909–1912: *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve*. Székesfőváros Statisztikai Hivatal, Budapest, 1896; 1898; 1912.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Baedeker, Karl 1873: *Österreich und Ungarn*. (16. kiadás) Karl Baedeker, Koblenz – Leipzig.
- Baedeker, Karl 1896: *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia and Bosnia. Handbook for Travellers*. (8. kiadás) Karl Baedeker, Leipsic.
- Baedeker, Karl 1905: *Austria, including Hungary, Transylvania, Dalmatia and Bosnia. Handbook for Travellers*. (10. kiadás) Karl Baedeker, Leipsic.
- Balogh Anna 1958: *Budapest közparkjainak fejlődése a költségvetések tükrében*. (Kézirat.) FSzEK, Budapest Gyűjtemény, BQ 712/4.
- Békássy Csaba 1995: *Tömegközlekedésünk története*. (Zuglói Füzetek.) Herminamező Polgári Köre, Budapest.
- Berta László (főszerk.) 1993: *Budapest Lexikon I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bertović, Stjepan 1995: *Spomenica Zrinjevac: priroda, vrtovi, perivoji i uresno raslinstvo u Zagrebu*. “Zrinjevac”, Zagreb.
- Dorffinger, Andreas Joseph von 1827: *Wegweiser für Fremde und Einheimische durch die Königlich ungarische Freystadt Pest*. Trattner, Pest.
- Edvi-Illés Aladár 1896: *Budapest műszaki mutatója*. Pátria, Budapest.
- Gerő András 1987: Az ezredévi emlékmű. *Medvetánc* (7.) 2. 3–27.
- Gerő András 2004: A nemzet oltára az ország fővárosában: az Ezredévi Emlékmű Budapestén. In: Gerő András: *Képzelt történelem*. PolgArt, Budapest, 203–243.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.
- Hajós György 2004: *A Szabadság tér*. Építésügyi Tájékoztatói Központ, Budapest.
- Hanák Péter 1988: Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése. In: Hanák Péter: *A Kert és a Műhely*. Gondolat, Budapest, 17–62.
- Jókai Mór 1893: Budapesti élet. In: *Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben*. 9. kötet, Magyarország III. kötet. Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 133–145.
- Kiácz György 1968: *A Fővárosi Kertészet száz éve*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Országgyűlés 1885: *Budapest középítkezései 1868–1882*. (2. kiadás) K.n., Budapest.
- Podmaniczky Frigyes 1984: *Egy régi gavallér emlékei*. Helikon, Budapest.
- Preisich Gábor 1960: *Budapest városépítésének története I. kötet*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Preisich Gábor 1964: *Budapest városépítésének története II. kötet*. Műszaki Kiadó, Budapest.
- Siklóssy László 1931: *Hogyan épült Budapest?* Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest.
- Sinkó Katalin 1987: A milleniumi emlékmű mint kultuszhely. *Medvetánc* (7.) 2. 29–50.
- Sisa József 1996: A Városliget átalakulása az Ezredéves kiállítás idején. *Ars Hungarica* (XXIV.) 1. 57–78.
- Táncsics Mihály 1867: *Fővárosunk*. Bartalits Imre, Pest.
- Vadas Ferenc 1991: A margitszigeti Nagyvendéglő. In: Gerle János (szerk.): *Ybl Miklós építész 1814–1891*. (Az építészet mesterei sorozat.) Hild–Ybl Alapítvány, Budapest, 89–97.
- Vályi András 1796: *Magyarország leírása I*. K.n., Buda.
- Vályi András 1799: Vályi 1796: *Magyarország leírása II*. K.n., Buda.
- Vörös Károly 1977: *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. IV. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.

RÁCZ LAJOS

Létezik-e a jelenkori globális felmelegedés? Avagy kései reflexiók egy tudományos hitvitáról

Ennek a rövid tanulmánynak a megírására kutatói pályám egyik legnagyobb traumája ösztönzött. Az időpont a 2000-es évek eleje, a helyszín az akkori Roosevelt, ma Széchenyi István téri Magyar Tudományos Akadémia főépület egyik előadóterme, az alkalom pedig egy, a globális klímaváltozások magyarországi regionális sajátosságairól szóló klimatológiai akadémiai doktori értekezés vitája. Sokáig úgy tűnt, hogy a vita az ilyenkor szokásos mederben halad, beágyazva a meteorológiai szaknyelv korlátai közé, ami a dekódolásban kevésbé járatosak számára garantálja a békés érdektelenség lelkiállapotát. Valahol a vita derekán azonban felállt a bíráló bizottság egyik tekintélyes tagja, s közölte, hogy mivel nézete szerint a globális felmelegedés nem több, mint hipotézis, ezért bármi, ami erre a szerinte megalapozatlan hipotézisre épül, tudományos szempontból értelmetlen, érdektelen és értéktelen. Ha valakinek ezek után még kétségei maradtak volna, elismerésre méltó őszinteséggel elmondta, hogy a felemlített koncepcionális okból ő nulla pontot fog adni a szavazáskor. A kijelentés nem tett jót a hangulatnak, s mivel a jelölt részben az általam előállított adatsorok alapján dolgozott, a bizottsági tag állásfoglalása közletről érintett. Akkori véleményemet talán úgy összegezhetem, hogy a bizottsági tag álláspontját súlyosan megalapozatlannak, sőt rosszhiszeműnek gondoltam. Sokáig eltemettem magamban ezt a traumát, melyet aztán egy véletlen esemény hívott újra elő, méghozzá az, hogy Danka Miklós, az Ursus Libris Kiadó tulajdonosa 2010-ben felkért arra, hogy lektoráljam John Robert McNeillnek a 20. század környezettörténetéről¹ írt könyve magyar változatát, és a klímátörténeti fejezetet olvasva újra szembe kerültem a kérdéssel: a jelenkori globális felmelegedés egy tétova hipotézis, vagy létező realitás?

A GLOBÁLIS KLÍMAVÁLTOZÁSOK TRENDJEI

A bizottsági tag állásfoglalásának megítélése bizonyos mértékig tudománytörténeti kérdés, ami úgy fogalmazható meg, hogy azon információk birtokában, amelyek az ezredforduló környékén rendelkezésére álltak, gondolhatta-e egy

¹ McNeill 2011.

szak kutató, hogy a jelenkori globális felmelegedés nem létezik. A szóban forgó kutató egyik információforrása bizonyosan az 1995-ös második IPCC jelentés volt,² a 2001-es harmadik jelentés ekkor még nem állt rendelkezésre, hiszen a vele folytatott beszélgetésem során hivatkozott is erre, s felhívta a figyelmemet a jelentés klímátörténeti vonatkozásaira. A másik klímátörténeti adatbázis a buda(pest)i hőmérsékleti és csapadék idősor, amelynek a 20. századra vonatkozó homogenizációját Szentimrey Tamás már ekkor elvégezte.³

Az 1995-ös IPCC jelentés, mely 1996 júniusában jelent meg, határozottan állást foglalt amellett, hogy a globális felmelegedés létezik, s ebben a folyamatban döntő szerepet játszik a szén-dioxid koncentráció növekedése, melyet elsősorban a növekvő ipari tevékenység és az energiatermelés által kiváltott környezeti hatások mozgatnak.⁴ Ezekkel a megállapításokkal közel sem értett mindenki egyet a korabeli meteorológus társadalomban. Frederick Seitz⁵ a kiadvány szerkesztőit a *Wall Street Journal*-ben megjelent írásában a jelentés manipulálásával vádolta meg.⁶ Seitz szerint a szerkesztők olyan, korábban konszenzussal elfogadott mondatokat vettek ki a jelentésből, mint például: „Bármely állítás arra vonatkozóan, hogy szignifikáns éghajlatváltozás lett volna kimutatható, valószínűleg vitatható marad mindaddig, amíg az éghajlati rendszer természetes változékonyságából eredő bizonytalanságot nem sikerül csökkenteni”.⁷ A kihagyott mondatok híján alapvetően megváltozott a jelentés konklúziója, és írásában Seitz nem habozott megnevezni a manipulációért felelős személyeket, akikkel ezt követően még évekig hadat viselt előbb a *Wall Street Journal* hasábjain, majd, miután a téma vesztett hétköznapi aktualitásából, a vitázó felek már egyre inkább csak a szaklapokban állítottak egymásról kellemetlen dolgokat.

A második IPCC jelentés klímátörténeti diagramja jelzi a 20. század melegedési trendjét, de látva a korábbi évszázadok klímátörténeti hullámzásait, Seitz kétségei nem tűnnek teljességgel megalapozatlannak (1. ábra). Különösen elbizonytalanító, ha részleteiben vizsgáljuk meg a 20. század klímátörténeti folyamatait (2. ábra).

² IPCC az *Intergovernmental Panel on Climate Change*, azaz az Éghajlat-változási Kormányközi Testülete 1988-ban alakult meg. Létrehozását az ENSZ Környezeti Programja (UNEP) és a Meteorológiai Világszervezet (WMO) kezdeményezte. Célja, hogy értékelje és összefoglalja az emberi tevékenység által kiváltott klímaváltozással kapcsolatos kutatási eredményeket. Saját kutatást nem végez, referált tudományos publikációkat dolgoz fel, és ezek tartalmát jelentéseiben foglalja össze. A jelentések megjelenésének évei: 1990, 1996, 2001, 2007, az ötödik jelentés közzétételére a tervek szerint 2014-ben kerül majd sor.

³ Szentimrey 1999.

⁴ Houghton et al. (eds.) 1996.

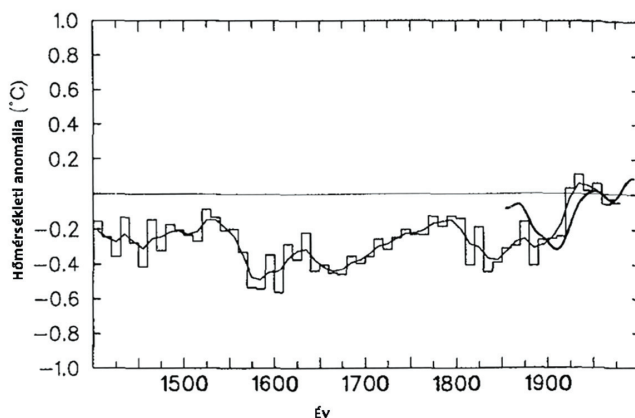
⁵ A Rockefeller Egyetem (*The Rockefeller University, New York City*) korábbi elnöke, a George C. Marshall Intézet (GMI) vezetője.

⁶ A vitáról magyar nyelven Czelnai Rudolf számolt be. Czelnai 1997.

⁷ Frederick Seitz írása a *Wall Street Journal* 1996. június 12-i számában jelent meg a szerkesztői rovatban véleménylevélként. Idézi Czelnai 1997: 532.

1. ábra

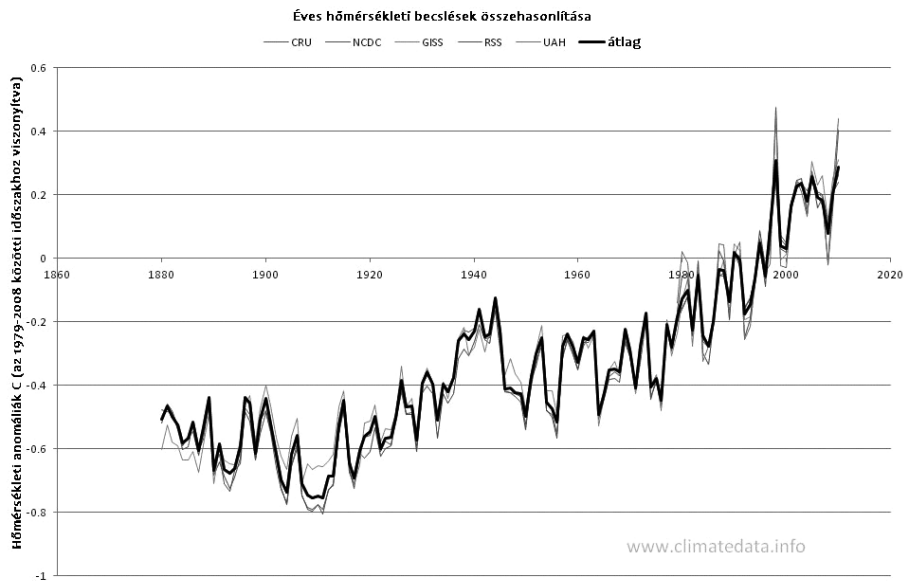
Nyári hőmérsékleti anomáliák a 14. század elejétől a 20. század végéig klimatörténeti, természettudományos és műszeres észlelések idősorai alapján

Forrás: Második IPCC jelentés 1996.

2. ábra

Az éves globális hőmérsékleti átlagértékek eltérése az 1979–2008 közötti időszak átlagától

Forrás: <http://www.climatedata.info/Temperature/reconstructions.html> (Utolsó letöltés: 2013. július 5.)

Jól nyomon követhető és adatolható, hogy a 20. század első harmadának melegedési trendje az 1940-as évek elején megtört, az 1970-es évek derekáig semmiféle szignifikáns éghajlatváltozási tendencia nem volt érzékelhető, sőt egy csekély mértékű lehűlés is mutatkozott. A későbbi fejlemények ismeretében a század második harmadát a klímátörténet huszadik század közepi lehűlésnek, vagy visszahűlésnek nevezte el. Az 1960-as években tudományos körökben az a lehetőség is felvetődött, hogy az emberiségre leselkedő legnagyobb éghajlati veszedelem a nagy, vagy a geológiai elnevezés szerint pleisztocén jégkorszak visszatérése.⁸ A glaciológusok körében jelentős tábora van annak a nézetnek, hogy a 2,5–3 millió éve elkezdődött pleisztocén jégkorszak valójában nem ért véget, ezért nevezik a geológiai jelenkort flandriai interglaciálisnak.⁹

MAGYAR IDŐSOROK

Magyarországon a rendszeres műszeres észlelés szórványos előzmények¹⁰ után 1755-ben kezdődött a nagyszombati egyetemen. Mária Terézia 1777-ben áthelyezte az egyetemet Budára, ahol 1780. január 1-től folynak meteorológiai észlelések, ám a kezdetektől folyamatos idősorral csak a hőmérséklet alakulásáról rendelkezünk, melyhez csupán 1841-től társul csapadék idősor.¹¹ A szakirodalom a budai idősor különféle verzióit használja, amelyek alapvetően az alap idősor különféle homogenizációjában különböznek egymástól. A hosszú távú klímátörténeti folyamatok elemzéséhez a *Váraljamet* elnevezésű meteorológiai honlapon¹² közzölt havi buda(pest)i hőmérsékleti és a Szentimrey Tamástól kapott csapadék idősorokat használtam fel.

A hosszú távú klímátörténeti trendvizsgálatok protokolljától két vonatkozásban tértem el. Egyfelől nem a hőmérsékleti és csapadék idősorok abszolút értékeit, illetve az azokból képzett idősorokat elemeztem, hanem a havi átlagok egy kiválasztott referencia időszaktól való eltérését. A referencia időszak kiválasztását illetően a meteorológiai szakirodalom két kritériumot fogalmaz meg:¹³ részint legalább 30 éves időszak átlagának kell lennie, részint pedig olyan időszakot szükséges választani, amelynek nincs egyértelmű és egyirányú éghajlati

⁸ McNeill 2011.

⁹ A flandriai interglaciális elnevezést geológusok és régészek használják a 12.000 éve elkezdődött földtörténeti korszak megjelölésére, ily módon a holocén szinonimájának tekinthető. A jég visszahúzódásának első jeleit a Brit-szigeteken, illetve a Németalföldön mutatták ki (ez utóbbi adta az elnevezést). A flandriai interglaciális szakkifejezést használó kutatók feltételezik, hogy a pleisztocén jégkorszak nem ért véget, s a flandriai interglaciális egy újabb eljegesedési hullám fogja követni, amit a jelenkori globális felmelegedés is csak ideig-óráig képes hátráltatni. Lásd például Tooley 1979; Stoker 2010.

¹⁰ Erről részletesebben Rác 2001.

¹¹ Ambrózy 1981; Rác 2001.

¹² http://www.varaljamet.eoldal.hu/cikkek/eghajlati-adatok/climate_budapest.html. (Utolsó letöltés: 2012. június 29.)

¹³ Péczely 1981.

trendje. Tudományos szocializációm idején, az 1980-as és az 1990-es években az 1901–1960 közötti hat évtized volt az általánosan elfogadott referencia időszak, s korábbi munkáimban ennek az időszaknak az átlagával vettem össze klímátörténeti rekonstrukcióm adatait. Ugyanakkor az ezredforduló tájától a meteorológiai szakirodalomban referencia időszakként túlsúlyba került az 1961–1990-es időszak átlaga. A vonatkoztatási átlag kiválasztására nincs nemzetközileg elfogadott egyezmény, ugyanakkor meteorológus kollégám, Petr Dobrovolný¹⁴ tanácsára hallgatva követtem a nemzetközi meteorológiai szakirodalomban felerősödő trendet.

A másik eltérés a szabványos klímátörténeti vizsgálatoktól, hogy az idősoraimat nem havi-évszakos-éves szerkezetben ábrázoltam és elemeztem, hanem „valós időben”. Ez annyit tesz, hogy az 1961–1990 közötti átlagtól való eltérést rendeztem sorba, a hőmérséklet esetében 1780 januárjától kezdődően, amit ebben a szokatlan elrendezésben 1780 februárja, márciusa, áprilisa (stb.) követett. A csapadék esetében 1841 januárjával kezdődik az idősor, s ugyancsak az egymást követő hónapokkal folytatódik. Ennek a megközelítésnek, illetve ábrázolási módnak a legfontosabb erőssége, hogy ilyen módon megjeleníthetővé válnak az akkumulálódó klimatikus eltérések. Jó példa erre az 1810-es évek derekának, illetve második felének „nyár nélküli évei”. A klímátörténeti anomáliát az indonéziai Tambora vulkán kitörése váltotta ki 1815. április 5. és 11. között. A vulkánkitörés hetes erősségű volt, ami a történeti korokban valaha tapasztalt legmagasabb érték a kitörési skálán,¹⁵ az összeomló kaldérából 80 köbkilométernyi vulkáni anyag löködött ki a légkörbe,¹⁶ s a vulkáni fátyol még évekig az atmoszférában lebegett árnyékot vetve a Föld felszínére, ily módon visszaverve a napsugárzás tetemes részét. A klímátörténeti szakirodalomban a vulkánkitörést követő esztendőkről „nyár nélküli évek”-ként emlékeznek meg.¹⁷ Szakál Veronika szakdolgozatában az 1810-es évek klímátörténetét dolgozta fel, s a budai idősor adatai alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Kárpát-medencében nem mutatható ki a vulkánkitörés tartós éghajlat módosító hatása.¹⁸ Szakál Veronika a vizsgálat során a vegetációs időszak, de mindenekelőtt a nyarak hőmérsékleti viszonyaiban bekövetkezett változásokat elemezte, amelyekben valóban nem volt karakteres nyoma az Északnyugat-Európában és Észak-Amerikában tapasztalható lehűlésnek. Abban az esetben azonban, ha nem a havi-évszakos-éves idősorok

¹⁴ Petr Dobrovolný a brnói Masaryk Egyetem Földrajzi Intézetének tanszékvezetője, az európai klímátörténeti kutatás egyik meghatározó alakja. Igen fontos publikációja a témában: Dobrovolný et al. 2010.

¹⁵ A vulkánkitörési index (*Volcanic Explosivity Index*, VEI) relatív mérőszám a vulkáni kitörések erősségének osztályozására. A mérőszámot 1982-ben vezette be Chris Newhall és Steve Self amerikai geológus. A kutatók a skálán 0-tól 8-ig értékig súlyozzák a vulkánkitörések erősségét. A történelmi idők legnagyobb kitörése, az indonéziai Tambora 1815-ös kitörése 7-es fokozatú. Ennél nagyobb (8-as, 9-es) kitöréseket csak a földtörténetből ismerünk.

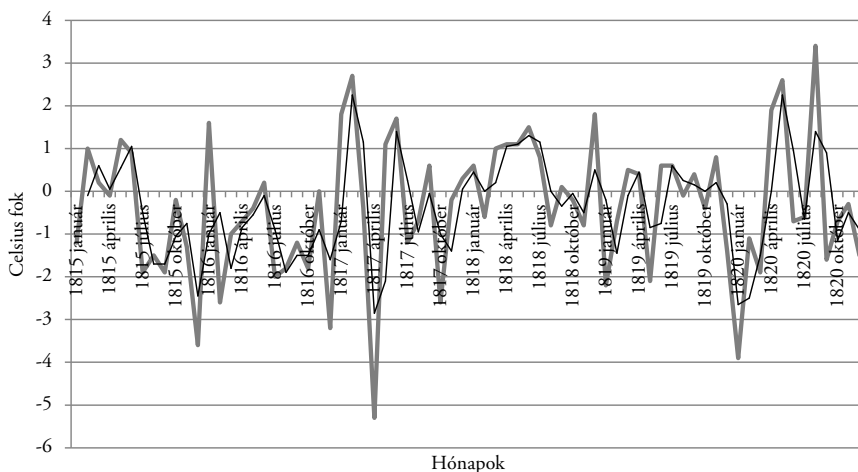
¹⁶ Stothers 1984.

¹⁷ Oppenheimer 2003.

¹⁸ Szakál 2012.

3. ábra

A budai hőmérsékleti idősor havi átlagainak eltérése az 1961–1990 közötti időszak átlagaitól 1815 januárjától és 1820 decemberéig

logikája alapján közelítünk a klímaváltozások kérdéséhez, hanem a „valós idejű” ingadozásokat vizsgáljuk, láthatóvá válik a Tambora kitörésének éghajlat módosító hatása, még a Kárpát-medencében is (3. ábra). A Tambora kitörése 1815 áprilisában történt, de érdemi lehűlés Magyarországon csak júliusban mutatkozott. Ezt követően azonban, leszámítva 1816 igen enyhe januárját, s az átlagnál valamivel melegebb júniusát, a hónapok középhőmérséklete 1816 decemberéig alatta maradt a referencia időszak átlagának. Az egymást követő hónapok hőmérsékleti deficitjét követve kimutatható, hogy a Tambora kitörése mintegy másfél évig gyakorolt befolyást a Kárpát-medence időjárására, s jelentősebb hatással volt a tavaszok, vagy az őszi hőmérsékletjására, mint a nyarakéra.

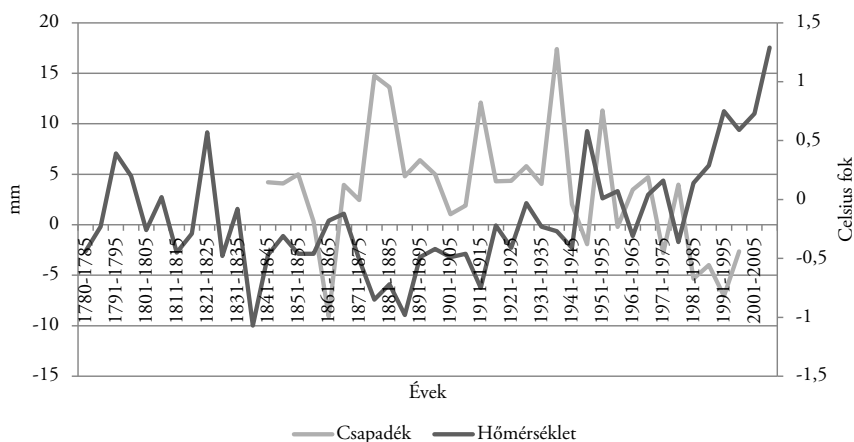
HOSSZÚ TÁVÚ TRENDEK A KÁRPÁT-MEDENCE ÉGHAJLATÁBAN A 19. ÉS A 20. SZÁZAD SORÁN

Az éghajlati trendek kutatása során az átlagtól való eltérést bemutató „valós idejű” idősorok nemcsak használhatók, de az eltérések akkumulációját ilyen módon pontosabban is ki lehet mutatni, mint a konvencionális idősoros vizsgálatokban. Nézzük, mit tud a módszer, illetve mit mutat az ily módon létrehozott idősor a Kárpát-medence hosszú távú klímaváltozásaira vonatkozóan.

A nemzetközi szakirodalom a kis jégkorszak négy nagy lehűlését különíti el: a 14. század derekát, a 16. század utolsó harmadát, a 17. század utolsó harmadát,

4. ábra

A buda(pest)i hőmérsékleti (1780-tól) és csapadék (1841-től) idősorok öt éves átlagainak eltérése az 1961–1990-es évek átlagától

és a 19. század derekát.¹⁹ A kis jégkorszak karakteres időszakában a klíma hűvössé és csapadékosná vált a Kárpát-medencében.²⁰ A csapadékmérleg eltolódását jelzi, hogy a 14. századtól kezdődően folyamatosan emelkedett a Balaton vízszintje,²¹ s a déli part települései folyamatosan hátráltak, illetve számos meg is szűnt közülük.²² A hűvös-csapadékos klíma rezsim minden jel szerint a 17. században tetőzött, ekkor a Balaton szintje méterekkel magasabban volt, s az idő tájt három sziget is feküdt a tóban (Tihany, Szigliget és Fonyód). Ezt követően a 18. század tartós enyhülést hozott, az évszázad klímája a 20. századi átlagértékek közelében járt. A kis jégkorszakra jellemző hűvös-hideg és a Kárpát-medencében legfőképpen csapadékos klímarendszer utolsó alkalommal a 19. században tért vissza. A budai hőmérsékleti idősor és a Duna befagyási adatai alapján²³ az 1810-es évektől érzékelhetővé vált az éghajlat hidegebbre fordulója. A hűvös-hideg és csapadékos éghajlati rendszernek a 19. században két súlypontja mutatkozott, az első az 1830-40-es években, a második az évszázad utolsó két évtizedében, ráadásul a klíma a hőmérséklet emelkedése ellenére a referencia időszakhoz viszonyítva az 1940-es évekig jobbra hűvös és csapadékos maradt (4. ábra). A globális tendenciáknak megfelelően nincs egyértelmű klímaváltozási trend, a hőmérséklet ugyan az évtizedek átlagában enyhébbé vált, de az ingadozások az átmeneti időszakra jellemző módon rendkívül hektikusak voltak. A csapadék

¹⁹ Pfister 1992.

²⁰ Rác 2001: 269–271.

²¹ A folyamat részletesebb elemzésére: Vadas–Rác 2010.

²² Hosszú 2010.

²³ Rác 2012.

mennyiségének csökkenése ugyanakkor már az 1940-es években elkezdődött, s tartósnak is bizonyult. A jelenkori globális felmelegedés éghajlati rendszerének áttörése az 1980-as évektől kezdődően vált egyértelművé a budapesti idősor adatai alapján. Ekkortól nyílt szét a „mediterrán klímaallo”, s vált a Duna-medence klímája egyre melegebbé és szárazabbá. Amennyiben külön vizsgáljuk a hőmérséklet és a csapadék változásának 20. századi trendjét, akkor sem kapunk egyértelmű képet. A felmelegedés ugyan a 19. század utolsó évtizedétől egyértelműen nyomon követhető, ugyanakkor a jelenkori felmelegedéssel kapcsolatban szkeptikus kutatók vélekedése szerint nem használhatjuk kiindulási és viszonyítási pontnak a történeti korok egyik legnagyobb lehűlését, amely a 19. század utolsó harmadában ment végbe. A referencia időszaknál szignifikánsan csapadékosabb klímarezsím egészen az 1940-es évekig kitartott, s a klíma erőteljesen szárazabbá válásának az 1980-as éveket megelőzően nincsenek jelei.

ÉVSZAKOS HŐMÉRSÉKLETI IDŐSOROK KLÍMATÖRTÉNETI INTERPRETÁCIÓJA

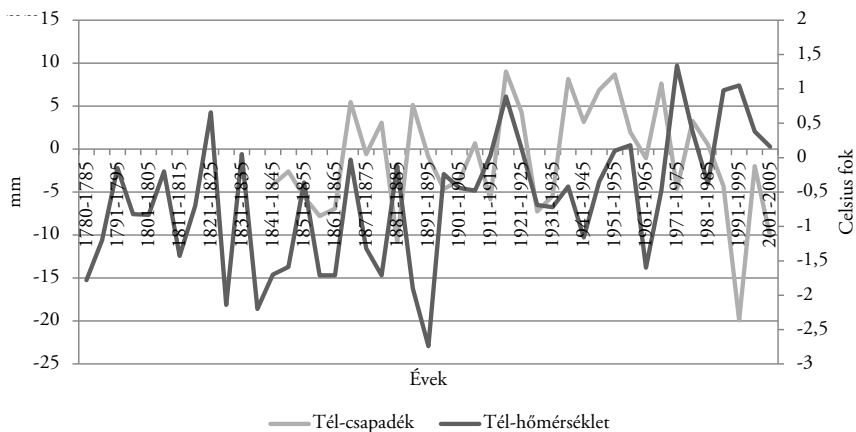
Nem érdektelen szemügyre venni a (csaknem) hagyományos klimatológiai megközelítéssel készített évszakos hőmérsékleti idősorokat sem, amelyekben csak két apró módosítást hajtottam végre: az évszakok esetében is a „valós idejű” megközelítést használtam, vagyis az idősorokban az egymást követő évek évszakainak hónapjai követik egymást, másfelől pedig ezekben az esetekben is az 1961–1990 közötti három évtized hőmérséklet és csapadék átlagértékeitől való eltérést ábrázoltam. Az éghajlattörténeti vizsgálatok azt mutatják, hogy Közép-Európában a hőmérsékleti változások erőteljesebben jelentkeznek a telek, illetve a téli félév, mint a nyarak, illetve a nyári félév hőmérsékletjárásában.²⁴

A telek hőmérséklete (5. ábra) az egész 19. században alatta maradt a referencia időszak átlagának, különösen és tartósan hidegek voltak a telek az 1840-es évektől a 20. század elejéig. A téli csapadék tekintetében változatosabb a kép, akadtak igencsak csapadékos időszakok az 1870-es és az 1880-as években, a század dereka azonban kifejezetten száraz telekkel telt. Ugyanakkor az erőteljes felmelegedés már a 20. század első évtizedében elkezdődött, ám fontos megjegyezni, hogy az 1920-as években tetőző felmelegedés erős mínusból indult, s csak az 1920-as évek átlaga haladta meg a referencia időszak átlagértékeit. A század közepi visszahűlés a telek hőmérsékletjárását illetően már az 1930-as években érezhető volt a Duna-medencében, s ez a hőmérsékleti karakter az 1960-as évek végéig megmaradt. Ráadásul az 1930-as éveket leszámítva a telek egészen a 20. század végéig jobbra igen csapadékosak voltak, a hideg-havas téli karakter különösen a 20. század derekán, a századközepi visszahűlés idején erősödött fel. Az 1970-es években azonban elkezdődött (illetve folytatódott) egy,

²⁴ Dobrovolný et al. 2010.

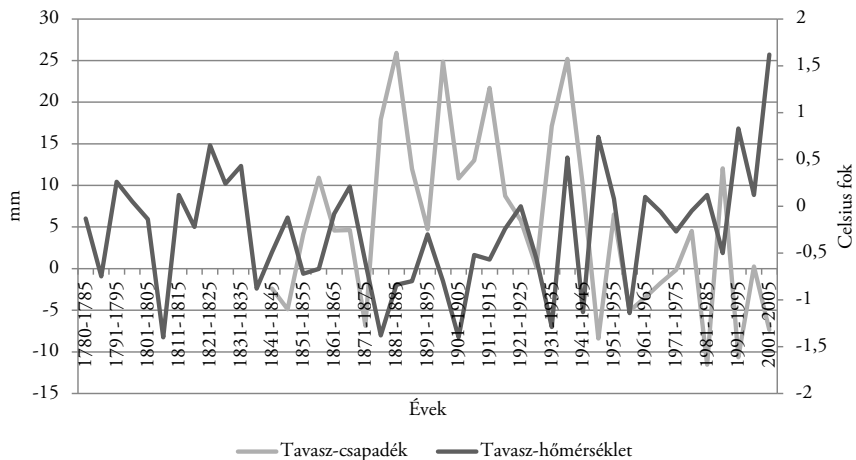
5. ábra

A budapesti idősor téli havi átlaghőmérsékleteinek és csapadék értékeinek eltérése az 1961–1990 közötti évtizedek átlagértékeitől, az idősor öt éves átlagokban ábrázolva

6. ábra

A budapesti idősor tavaszi havi átlaghőmérsékleteinek és csapadék értékeinek eltérése az 1961–1990 közötti évtizedek átlagértékeitől, az idősor öt éves átlagokban ábrázolva

a 20. század első harmadában végbement felmelegedéshez hasonló léptékű enyhülés a telek hőmérsékletében, amelyhez az 1980-as évektől a téli csapadék jelentős csökkenése is társult.

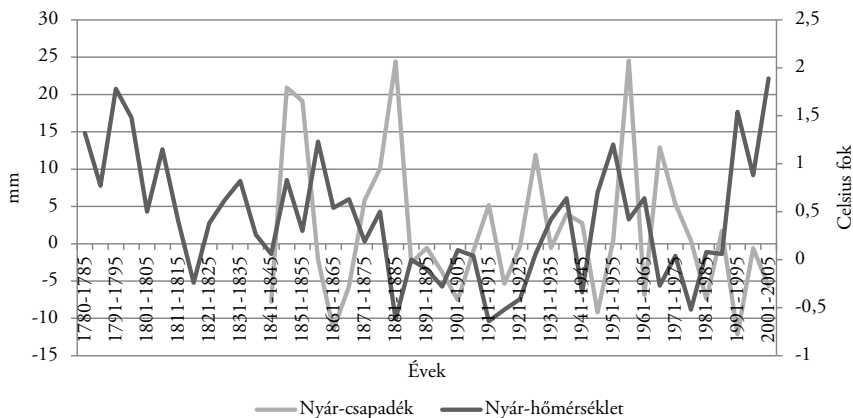
Az 1830-as évektől az 1930-as évekig tartó évszázadban a tavaszok túlnyomó többségében az átlaghőmérséklet jóval a referencia időszak átlaga alatt maradt (6. *ábra*). Különösen hideg volt a 19. század utolsó harmada, amely egyben igen csapadékosnak is bizonyult. Az 1910-es évektől a század derekáig nagy változékonyságot mutatott a tavaszok hőmérsékletjárása, a csapadék mennyisége azonban tartósan a referencia időszak átlaga felett mozgott. A tavaszok felmelegedésének trendje az 1960-as évektől vált szembevetővé, amelyet nagy ingadozásokkal ugyan, de a csapadék mennyiségének erőteljes csökkenése is követett. A meleg és száraz tavaszok az 1990-es évtizedben jutottak túlsúlyra.

A nyarak hőmérsékleti trendje alapvetően eltér mindhárom másik évszak hőmérsékletének hosszú távú alakulásától (7. *ábra*). Az idősor tanúsága szerint az észlelések kezdetétől az 1870-es évek végéig, mintegy száz éven keresztül a nyári hónapok átlaghőmérséklete jócskán az 1961–1990 közötti évtizedek átlaga fölött (!) mozgott, ami legalábbis árnyalja a „kis jégkorszak” 19. századi lehülésétől kialakult képet. Az egyetlen statisztikailag is kimutatható kivétel az 1810-es évek második fele volt, ekkor a nyarak ugyan nem maradtak el, de kétségtelenül némileg hűvösebbé vált a nyári időjárás. Ez arra enged következtetni, hogy az 1815-ös indonéziai vulkánkitörés klímamódosító hatását erőteljesen tompította a nyarak regionális felmelegedési trendje. A 19. század második felében a meleg nyarakhoz változékonny, de a referencia időszaknál jobbára csapadékosabb időjárás társult. Éles váltás történt azonban a 19. század utolsó évtizedeiben; az 1880-as évek elejétől az 1930-as évek derekáig a nyarak átlaghőmérséklete alatta maradt a referencia időszak átlagának, s a csapadék mennyisége is erőteljesen csökkent. A 20. század közepi lehülés klímaváltozása Magyarországon paradox módon a nyarak esetében erőteljes felmelegedéssel és a csapadék növekedésével járt együtt. Az évszázad derekán a nyarak hőmérsékleti trendje ellentétesen mozgott a telek és a tavaszok hőmérsékleti trendjeivel, ugyanakkor az őszi hőmérsékletjárásával mutatkozott valamilyen halvány kapcsolat. Az 1970-es és az 1980-as években a meleg nyarak trendje megtört, ám az 1990-es évektől kezdődően a nyári hónapok átlaghőmérséklete rendre 1–1,5°C-al meghaladta az 1961–1990 közötti időszak átlagértékeit, amit a csapadék mennyiségének tartós csökkenése kísért.

Az őszi hónapok átlaghőmérséklete, néhány esztendőit leszámítva mintegy másfélszáz éven keresztül, a buda(pest)i észlelések kezdetétől az 1920-as évek derekáig jócskán alatta maradt a referencia időszak átlagának (8. *ábra*). Ebben az időszakban, az 1860-as évtizedet leszámítva az őszi a referencia időszaknál lényegesen csapadékosabbak voltak. Az 1930-as években egy mérsékelt felmelegedés kezdődött, ami jelentős ingadozásokkal ugyan, de az 1970-es évek elejéig kitartott, ezzel követve a nyarak erőteljesebb század közepi melegedésének trendjét. Ebben az átmeneti időszakban az őszi időjárás csapadékos maradt, de a csapadék mennyisége folyamatosan csökkent, s ez a trend mindmáig tart.

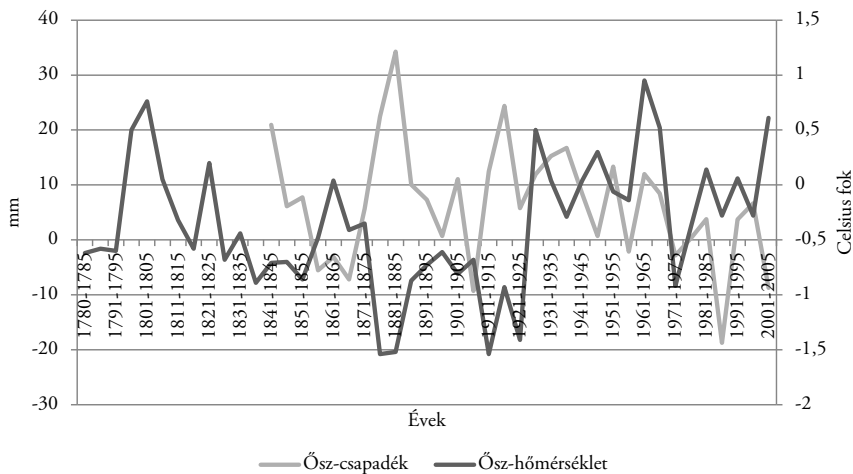
7. ábra

A budapesti idősor nyári havi átlaghőmérsékleteinek és csapadék értékeinek eltérése az 1961–1990 közötti évtizedek átlagértékeitől, az idősor öt éves átlagokban ábrázolva

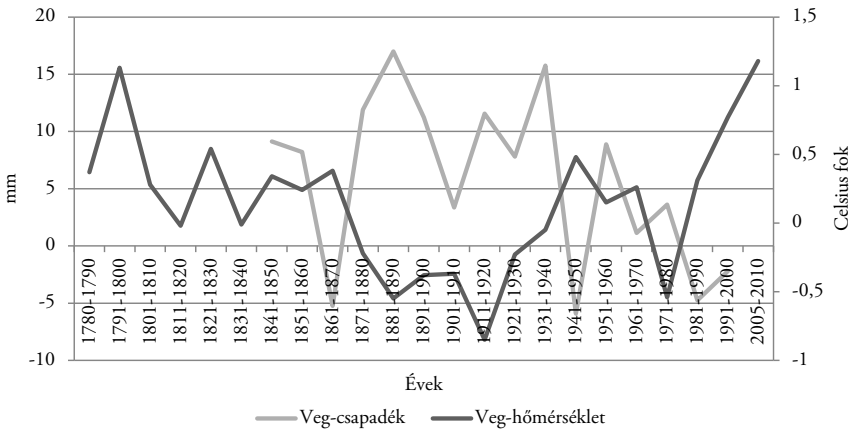
8. ábra

A budapesti idősor őszi havi átlaghőmérsékleteinek és csapadék értékeinek eltérése az 1961–1990 közötti évtizedek átlagértékeitől, az idősor öt éves átlagokban ábrázolva

9. ábra

A budapesti idősor vegetációs időszakra vonatkozó hőmérsékleti és csapadék értékeinek eltérése az 1961–1990 közötti évtizedek átlagértékeitől, az idősor öt éves átlagokban ábrázolva

A 20. század utolsó harmada jobbra a referencia időszak átlagánál hűvösebb őszi időjárással telt, s erőteljes felmelegedés csak a 21. század első évtizedében mutatkozott.

Talán nem érdektelen az évszakos klímátörténeti áttekintés után egy pillantást vetni a vegetációs időszak éghajlati változásaira is (9. ábra), hiszen ennek a hozzávetőlegesen hét hónap időjárásának kitüntetett jelentősége van az emberi társadalom működését illetően. Vegetációs időszakon a szakirodalom az évnek azt a szakaszát érti, amelyben a napi középhőmérséklet nagy valószínűség szerint eléri az +5°C-ot, ezzel Magyarországon áprilistól–októberig lehet számolni.²⁵ Szembetűnő, hogy a meteorológiai észlelések kezdetétől az 1860-as évek végéig a vegetációs időszak tartósan és egyöntetűen meleg volt. Az 1870-es évektől az 1930-as évek végéig a vegetációs időszak hűvössé és rendkívül csapadékosná vált. A 20. század második harmadának pedig nincs egyértelmű klimatikus trendje sem a hőmérséklet, sem pedig a csapadékmennyiség alakulását illetően. Az 1980-as évektől azonban már egyértelműen beazonosítható az éghajlat melegedésének és szárazabbá válásának a trendje.

²⁵ Péczely 1981: 266–275.

AKKOR LÉTEZIK-E VAGY SEM A JELENKORI GLOBÁLIS FELMELEGEDÉS?

Ami a nemzetközi tudományos közélet meghatározó szereplőinek állásfoglalását illeti, a jelenkori globális felmelegedés valóságtartalmáról szóló vitát az IPCC 2007-ben kiadott negyedik jelentése²⁶ nemcsak lezárta, de korigálta is az előző jelentés eltúlzott felmelegedési prognózisait.²⁷ Ma már egyetlen olyan mértékadó tudományos köztestület sincs, amelyik ne kezelné tényként a jelenkori globális felmelegedést. Ugyanakkor a globális felmelegedés realitására vonatkozó vita szűk másfél évtizede még nem volt lezártnak tekinthető. Tekintetbe kell venni azt is, hogy a klímaperiódusok időbeni körülhatárolása rendkívüli térbeni változatos- ságot mutat. A középkori meleg időszak lezárulását és a kis jégkorszak kezdetét skandináv kutatók a 12. századra teszik,²⁸ Svájcban a 14. század derekára datálják a váltást,²⁹ Németországban pedig csak a 15. század elejére.³⁰ Hasonló a helyzet a kis jégkorszak lezárultával is, Nyugat-Európában a kis jégkorszak végét és a jelenkori felmelegedés kezdetét a 19. század utolsó harmadára szokás datálni.³¹ A klímarezsim-váltás időpontját nem egyszerű meghatározunk a Duna-medencében. Amennyiben a globális felmelegedés egyetlen indikátorának a hőmérséklet emelkedését tekintjük, akkor a felmelegedés Magyarországon is elkezdődött a 19. század utolsó évtizedeiben. Amennyiben a csapadék mennyiségének csökkenését tekintjük irányadónak, abban az esetben ez a folyamat az 1940-es években kezdődött el, ugyanakkor erős szárazodási tendencia nem mutatkozott az 1970-es éveket megelőzően. Ha a kis jégkorszakra jellemző klíma karakternek a hűvös-csapadékos éghajlati rezsimet tekintjük, akkor viszont ez tiszta formájában az 1910-es évekig, s bizonyos megszorításokkal egészen az 1940-es évekig meghatározta a Duna-medence éghajlatát. Ráadásul a 20. század középső harmadának éghajlati karakterét jó szívvel sehova sem tudnám besorolni. Amennyiben klímátörténeti vizsgálódásaimat követően újra felteszem magamnak a kérdést, hogy mit gondolok a bevezetőben felidézett értekezés vitája során hangoztatott álláspontról, akkor tárgyilagosan azt kell mondanom, hogy a bíráló bizottság tagja tévedett a jelenkori felmelegedés realitásának megítélésében.

²⁶ A jelentés magyarul is hozzáférhető: http://www.met.hu/doc/IPCC_jelentes/ipcc_jelentes_2007.pdf. (Utolsó letöltés: 2013. október 25.)

²⁷ A 2001-es IPCC prognózis radikális felmelegedést jelzett előre a 21. századra vonatkozóan, a jelentés legendássá vált hőmérsékleti diagramját csak „hokiütőként” (*hockey stick controversy*) emlegették, s a radikális prognózis széleskörű vitát váltott ki szakmai körökben. Climate Change Report 2001: 9. fejezet. Online. <https://www.ipcc.ch/ipccreports/tar/wg1/index.htm> (Utolsó letöltés: 2013. október 31.)

²⁸ Behringer 2010: 121; Pfister et al 1998.

²⁹ Pfister 1999.

³⁰ Glaser 2001.

³¹ A 2007-es IPCC jelentés alapján.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ambrózy Pál 1981: A hazai meteorológiai megfigyelések 200 éve. In: Lépp Ildikó (szerk.): *Meteorológiai Megfigyelések Meteorológiai Tudományos Napok '79*. Budapest, 5–14.
- Behringer, Wolfgang 2010: *A klíma kultúrtörténete. A jégkorszaktól a globális felmelegedésig*. Budapest.
- Czelnai Rudolf 1997: Kellemtelen meglepetések az üvegházban. *Természet Világa* (128.) 12. 531–533.
- Dobrovolný, Petr – Moberg, Anders – Brázdil, Rudolf – Pfister, Christian – Glaser, Rüdiger – Wilson, Rob – Engelen, Aryan van – Limanówka, Danuta – Kiss, Andrea – Halíčková, Monika – Macková, Jarmila – Riemann, Dirk) 2010: Monthly, seasonal and annual temperature reconstructions for Central Europe derived from documentary evidence and instrumental records since AD 1500. *Climatic Change* (101.) 1. 69–107.
- Glaser, Rüdiger 2001: *Klimageschichte Mitteleuropas. 1000 Jahre Wetter, Klima, Katastrophen*. Darmstadt.
- Hosszú Csaba 2010: A Nagyberek változó arca a települési struktúra tükrében. In: Kázmér Miklós (szerk.) 2010: *Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében*. Budapest, 36–37.
- Houghton, John – Meira Filho, Gylvan – Harris, Neil – Kattenberg, Arie (eds.) 1996: *Climate Change 1995. The Science of Climate Change. Contribution of WGI to the Second Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*. Cambridge.
- McNeill, John Robert 2011: *Valami új a nap alatt. A 20. század környezettörténete*. Budapest.
- Oppenheimer, Clive 2003: Climatic, Environmental and Human Consequences of the Largest Known Historic Eruption: Tambora Volcano (Indonesia) 1815. *Progress in Physical Geography* (27.) 2. 230–259.
- Pécze György 1981: *Éghajlatlan*. Budapest.
- Pfister, Christian 1992: Five Centuries of Little Ice Age Climate in Western Europe. In: Mikami, Takehiko (ed.) 1992: *The Little Ice Age Climate*. Tokyo, 208–213.
- Pfister, Christian – Luterbacher, Jürg – Schwarz-Zanetti, Gabriela – Wegmann, Milène 1998: Winter Air Temperature Variations in Western Europe During the Early and High Middle Ages (AD 750–1300). *The Holocene* (8.) 1. 535–552.
- Pfister, Christian 1999: *Wetternachhersage. 500 Jahre Klimavariationen und Naturkatastrophen*. Wien–Stuttgart–Bern.
- Rácz Lajos 2001: *Magyarország éghajlattörténete az újkorig*. Szeged.
- Rácz Lajos 2012: A pest-budai hajóhíd, az éghajlati változások indikátora és áldozata (1767–1849). *Belvedere Meridionale* (24.) 4. 4–29.
- Stoker, Martyn S. 2010: Late Glacial Ice-Cap Dynamics in North-West Scotland. Evidence From the Fjords of the Summer Isles Region. *Quaternary Science Reviews* (28.) 3161–3184.
- Stothers, Richard B. 1984: The Great Tambora Eruption in 1815 and Its Aftermath. *Science* (224.) 4654. 1191–1198.

- Szakál Veronika 2012: „Az éghajlat hatalma nagyobb minden más hatalomnál”. Klímaváltozások Magyarországon az 1810-es években. *Belvedere Meridionale* (24.) 2. 30–39.
- Szentimrey Tamás 1999: Multiple Analysis of Series for Homogenization (MASH). *Proceedings of the Second Seminar for Homogenization of Surface Climatological Data* (41.) 27–46.
- Tooley, Michael J. 1979: *Sea-level Changes. North-West England during the Flandrian Stage*. Oxford.
- Vadas András – Rácz Lajos 2010: Éghajlati változások a Kárpát-medencében a középkor idején. *Agnártörténeti Szemle* (51) 1–4. 39–62.

Haraszi Szabó Péter

A 14. század eleji megye kereskedelem-irányító feladatai és a honor rendszer*

Az Anjou-kori Magyar Királyság megyéinek gazdasági feladataira vonatkozó kutatási eredmények eddig elsősorban a különböző megye-monográfiák, illetve a megyével mint intézménnyel foglalkozó szakmunkák rövidebb fejezetét tették ki, esetleg e munkákban szétszórva helyezkedtek el. Ezek a kötetek a legtöbb esetben a megye jogszolgáltatásával, intézményi felépítésével, közigazgatásával, a megyei szervek történetével foglalkoznak. Szerencsére az utóbbi évtizedekben a gazdasági, illetve az ahhoz kapcsolódó problémákra, mint például a vámok, a harmincad, vagy az útvédelem kérdései, mind fokozottabb figyelem irányul. Jelen munka szintén e feladatokat szeretné tárgyalni. Kutatásunk valamenynyire megyére kiterjedt, ám az archontológiai adatok vizsgálata rávilágított arra, hogy a megyék egy szűkebb csoportja az uralkodó politikai terveiben is aktívabb szerepet kaphatott. A megye gazdasági feladatainak a honor rendszerben betöltött szerepét igyekszünk bemutatni, mivel úgy tűnik, ezek nem elhanyagolható tényezők I. Károly (Róbert) politikai rendszerében. Ahhoz, hogy ezt bizonyítsuk, látnunk kell, hogy a különféle gazdasági feladatok mennyiben tartoztak a megyék hatáskörébe, elvégzésüket az uralkodó mennyiben bízta rájuk.

A megye gazdasági természetű feladatai igen sokrétűek voltak. Ezekről az 1342-es pécs–szerémi kamarabérleti szerződés kimerítő tájékoztatást nyújt. A megye segítette a kamaraispánok működését a kamarahaszna beszédében, a pénzváltásban, az illegális pénzváltók felkutatásában, az adózók fizetőképességének és kondíciójának feltérképezésében, nem különben hozzájárult a feladatokhoz a kamarákhoz tartozó megyék pénzszükségletének a kamara felé történő jelentésével. Ezen felül részt vállalt az elmaradt adók és bírságok behajtásában, illetve jelentenie kellett, ha valaki a királyi pénzt nem volt hajlandó elfogadni. A szerződés ráadásul világosan kimondja, hogy a kamara külső ügyeiben (például az adószedés) a kamaraispán emberei egy hiteleshelyi ember és egy megyei szolgabíró tanúsága nélkül nem járhatnak el.¹ A pénzügyek terén tehát a megyei hatóság komoly kisegítő funkciókat látott el, noha a korábbi kamarabérleti szerződések nem minden esetben említik a megyei szerepvállalás szükségességét.²

* Ezúton szeretnék köszönetet mondani témavezetőimnek, F. Romhányi Beatrixnek és Draskóczy Istvánnak, amiért jelen munka elkészítése során tudásukkal és tapasztalatukkal támogattak.

¹ DRH: 106–115.

² A megyék adószedésben betöltött szerepére és az adópolitika változásaira: Engel 1990: 37–42.

Ahogy láthattuk, 1342-ben (a korábbi évek szerződéséhez hasonlóan) a pécs–szerémi kamara bérbeadásánál az oklevél nem említi a kamarai intézménynek az utazást és kereskedelmet érintő vámokkal, valamint a harmincadokkal kapcsolatos feladatait.³ A vámok esetében ez könnyen magyarázható. A vámszedésnek ugyanis nem volt központi szerve a középkori Magyarországon, a királyi vámok szedését és kezelését az uralkodó a megyékbe delegált ispánokkal végeztette, akik a vámok jövedelméből is részesültek. Boreczky Elemér szerint ez azért alakulhatott így, mert a vámjövedelem egyike lehetett az uralkodók legrégebbi s legáltalánosabb jövedelemforrásainak.⁴ Eckhart Ferenc ugyanakkor a források alapján arra a következtetésre jutott, hogy az Árpád-korban valamilyen szinten a kamarispánok is beleszólhattak a vámszedésbe, noha a hatáskörök megoszlását homály fedi. Így például a szatmári hospesek vámmentessége okán, a király nem csak a szatmári ispánt, de a szatmári kamara ispánját is inti a vonatkozó előírások betartására.⁵ A megyék ez irányú feladatait bizonyítja azonban, hogy éppen az illetéktelen és túlzott mértékű vámszedést megakadályozandó időről időre összeírták a vámhelyeket.⁶

A fennmaradt magyar oklevélanyag kevés támpontot nyújt a tekintetben, hogyan látták el a királyi szervek az utazók és kereskedők védelmét. Ebből a szempontból érdemes szemügyre venni a vámfizetést, mivel a királyi kincstár számára is fontos kereskedelem védelmét minden bizonnyal szintén az uralkodó megyékbe delegált ispánjai, officialisaik és a megyei tisztviselők végezték. Ezt a feladatot azonban elsősorban mint a királyi honorok birtokosai, nem pedig mint valamely országos méltóság viselői látták el.⁷ A felvetett problémák jelentőségét az adja, hogy Anjou királyaink város- és kereskedelem-pártoló tevékenységét jól ismerjük, ám arról, hogy ezt a gyakorlatban hogyan kívánták megvalósítani, eddig kevés szó esett. A fő kérdés tehát, hogy a vám- és kereskedelem-politikába milyen módon folyt bele a megye, és hogy I. Károly honorokkal kapcsolatos elképzeléseihez mennyiben kapcsolódhatott ez a probléma. A kérdés megválaszolásához először a megye kereskedelemhez kötődő feladatait kell megvizsgálnunk, majd ezeket a feladatokat össze kell vetnünk a kiosztott megyék elhelyezkedésével, így következtethetünk I. Károly honorokkal kapcsolatos saját, háttérben meghúzódó, esetleges politikai céljaira.

³ A kamarának egyedül a sóhoz kapcsolódó vám és kereskedelem esetén lehetett joghatósága, amire a szatmári kamarával kapcsolatosan mutatnak adatok. Weisz 2012b: 73–92.

⁴ Boreczky 1905: 47.

⁵ Eckhart 1908: 89.

⁶ Draskóczy 1998: 45–61; Kubinyi 2008: 243.

⁷ Hasonló következtetéseket lehet levonni a *forum liberumok* és a *specialis protectio* kapcsán. Tringli 2010: 1324; Kubinyi 2008: 263; Weisz 2010: 1415.

VÁMOK ÉS ÚTVÉDELEM

Annak felismerése, hogy a királyi vámok kezelése a király közegeit terhelte, a szakirodalom számára nem újdonság. Erről már az Anjou-kort megelőző források is világosan tájékoztatnak. E vámok jelentős része a 14. században valamely királyi várhoz volt csatolva, annak tartozékkaként, s így került az adott várat birtokló királyi tisztségviselő kezelésébe. Bár a kisebb regáliák közé tartozó út-, híd- vagy révvámok nagy része a 13. századtól kezdve magánkézbe került, még így is maradt belőlük az uralkodó kezén.⁸ Többek között erre szolgál bizonyosságul az 1336. évi magyar-cseh kereskedelmi egyezmény, de ismerünk több ide vonatkozó 14. századi oklevelet.⁹ A vámok jövedelméből az ispánok 1/3 részt kaptak,¹⁰ míg a 2/3 az uralkodóé volt, aki azt szabadon elidegeníthette. Szedésükben a megyei hatóság tevékenyen részt vett, a vámszedők ugyanis az ispán offiálisai közül kerültek ki.¹¹ A vámok pusztá kezelésén túlmutat azonban egy forrás, amelyik rávilágít a honor birtokosának vámokkal kapcsolatos egyéb feladataira is. Jolsvai Leusták soproni és vasi ispánnak 1339. április 25-én a keddhelyi apát bemutatott korábbi királyi, pápai és ispáni okleveleket, melyek a keddhelyi szerzetesek vámmentes közlekedését garantálják. Ezt Leusták ispán is megerősítette, s betartására intette megyei várnagyait, offiálisait, vámosait, különösen a fülesi és szakonyi vámosokat.¹² Noha az oklevél *ad nostram* tartozónak nevezi ezeket a vámokat, a pontatlan megfogalmazás kétséget ébreszt aziránt, vajon saját tulajdon, vagy a királyi tisztség okán tartoztak Leusták ispánhoz. Szerencsére a nevesített vámhelyek jogállása minden kétséget eloszlat. Szakony a kőszegi uradalom részeként az ispán fennhatósága alá tartozott, ahogy a lékai vár tartozékkaként 1373-ig Füles is.¹³ A honorhoz tartozó vámok védelme tehát, akár mint a védelem garantálása szempontjából fontos tényező,¹⁴ akár mint egyszerű jövedelemforrás, a honor birtokosának fontos feladatai közé tartozott. A vámokat nem tekintette saját tulajdonának, jövedelmeit ellenben az uralkodó érdekében folyton igyekezett gyarapítani. Engel Pál szerint a honor birtokosa a vámokkal teljes egészében maga rendelkezett.¹⁵ Ám ezzel kapcsolatban Gönyüi János királyi ajtónállómester két oklevele alapján legalábbis kételyek merültek fel. 1373-ban Fügedi Erik szerint Gönyüi komoly kereskedelmi tárgyalások után rávette a nagyszebenieket, hogy

⁸ Noha az uralkodó eladományozhat birtokokat, a rajtuk található vámokról nem feltétlenül mond le. Eckhart 1908: 95.

⁹ Juck (ed.) 1984: 93–94 (1319. április 9.); AOkl. VIII. 56 (1324. március 8.); Nagy (szerk.) 1889: 144–145 (1339. április 25.); Wenzel (szerk.) 1875: 63–64 (1345).

¹⁰ Gábor 1900: 72–73.

¹¹ Eckhart 1908: 89.

¹² AOkl. XXIII. 107.

¹³ Szakonyra: Csánki 1897: 630. A Léka közelében lévő Fülest Nagy Lajos adományozta el Kani-zsai István zágrábi püspöknek 1373. március 21-én. Nagy (szerk.) 1889: 406–407.

¹⁴ Weisz 2012a: 112.

¹⁵ Engel 1981: 8.

Bécs felé a budai utat használják, amely áthalad a tatái uradalomhoz tartozó bánhidai vámhelyen.¹⁶ Ez a vám az ispáni honorhoz tartozhatott, tekintve, hogy egyszerre adott utasításokat minden vámosának, akár az öröklött birtokain, akár a honorbirtokain teljesítettek szolgálatot.¹⁷ Megkülönböztette tehát egymástól a saját tulajdonában lévő, valamint a királyi tisztség, vagyis a honor által bírt vámokat. Tehette ezt egyrészt azért, hogy az úton haladó szembenieket semmilyen vámmal se zaklassák az alatta szolgáló vámosok, másrészt pedig azért, hogy különbséget tegyen a saját jövedelmei és az uralkodó között. Következésképp a honorból származó jövedelmeket nem teljesen ő élte fel. A másik, 1375. november 12-én kelt oklevél még ennél is tovább ment, amikor a vámhelyek, a vámjövedelmek és a vámszedők tekintetében is különbséget tett a saját öröklött és a királyi tisztség okán bírt vámjai, vámhelyei és vámosai között.¹⁸ Ilyen különbségtételre nem lett volna szükség, ha teljes egészében birtokolja a honorhoz tartozó vámjövedelmeket.¹⁹

A fentiek alapján tehát leszögezhetjük, hogy a vámok a honorhoz tartoztak, s bár a honorbirtokos kezelte, de nem tartotta saját tulajdonának azokat. Jövedelmei származtak ugyan belőlük, de ezekkel kapcsolatban nyilvánvalóan kötelességek is adódtak, melyeket két csoportra lehet osztani. Egyrészt az utakat, a hidakat és a réveket a honorbirtokosnak kellett karbantartania. Ezt példázza I. Károly 1320-as birtokadománya Aba nembéli Compoldus fia Péter fia Gergely részére, aki örökadományba kapta a Heves megyei Fegyverneket, a Búzós éren szedett vámmal együtt, ám az uralkodó az oklevélben kikötötte, hogy cserébe Gergely mester az említett éren köteles jó hidat építeni és azt fenntartani.²⁰ Az eset alapján feltételezhetjük, hogy a királyi birtokok kezelőit ugyanígy terhelte ez a feladat, ahogy például a telepítési munkákban is részt vettek.²¹

Másrészt a kötelességek közé tartozott az úton közlekedő kereskedők és utazók védelme. Erre kiváló példákat láthatunk az alábbiakban részletesen ismertetendő magyar-cseh kereskedelmi szerződésben, illetve a kereskedelmi védelevekben. A források arra szintén kitérnek, hogy a honor kezelője maga is tisztában volt ezekkel a rá háruló feladatokkal. Hont vármegye ispánja 1338. október 28-án kiadott oklevelében tiltakozik az esztergomi káptalan szebelébi és nemcsényi népeinek azon túlkapása ellen, hogy felakasztottak egy rablót, noha, mint azt az ispán mondja, a rablók, tolvajok és más gonosztevők felett Hont vármegyében a megyei törvényszék joghatósága él, ahogy ez más

¹⁶ Fügedi 1982: 493–494.

¹⁷ „[...] universis tributariis tam in nostris hereditariis, quam in nostris dignitatibus seu honoribus pro tempore nunc constitutis, et in futurum constituendis.” Fügedi 1982: 493–494.

¹⁸ UGDS: II. 438–439.

¹⁹ Engel Pál vizsgálatait a honor jövedelmek megoszlására: Engel 2000: 47–54. A királyi és ispáni jövedelmek megoszlása azonban további kutatásokat igényel.

²⁰ AOkI: V. 328 (1320. július 18.). Hasonló esetekre: Weisz 2012a: 113.

²¹ Engel 1981: 8–9. Némileg eltérő magyarázatát adja a problémának: Fügedi 1982: 492–493.

megyékben is szokás.²² Az ügy ennek ellenére nem az ispán elvárásai szerint alakult, mivel a káptalan bemutatta a IV. Lászlótól kapott korábbi kiváltságait, melyek szerint az esztergomi érsek és a káptalan birtokain élők felett a honti ispán nem bíraskodhat, hanem maguk intézkedhetnek a területükön elfogott rablók ügyében.²³ Így, bár ez esetben az ispán visszakoyni kényszerült, az általa hangoztatott jogelv a forrásokból és a korabeli törvényekből is kiolvasható. Mindezek után lássuk, milyen alapon és milyen érvénnyel intézkedhettek a megyei hatóságok az 1340-es évekig.

Hajnik Imre szerint az 1291. évi XXXI. törvénycikk értelmében a megyei bíraskodás nemesekre lopási, rablási és tizedügyekben terjedt ki,²⁴ míg a földesúri joghatóság alatt élők a halálos kimenetelű nagyobb ügyekben szintén a megye alá tartoztak.²⁵ Ez a vérhatalom eleinte a királyt illette meg, aki e jogát a billogosokon keresztül gyakorolta. Később a billogosok először az ispán befolyása alá kerültek,²⁶ s így vérhatalmuk is a megyei hatóság kezébe került, majd a 14. században már a megyei törvényszék bírt a vérhatalommal.²⁷ Az 1298. évi XIII. törvénycikk szerint minden megyébe négy nemes, a szolgabírókat rendelték ki a fosztogatások kivizsgálására.²⁸ A kisebb települések esetében a megyei hatóságok az úgynevezett *tres causae*-t (a gyilkosságot, rablást és lopást) illetően szabadon intézkedhettek.²⁹ Az 1300 körüli dekrétum pedig kimondja, hogy minden megyében a király által kiválasztott tizenkét nemes, köztük a négy szolgabíró ítélezhet hatalmaskodási, emberölési, lopási és rablási ügyekben.³⁰ Ez a gyakorlat több oklevélben is dokumentálható.³¹ Az eljárás viszonylag egyszerű volt: ha egy levelesített személyt elfogtak, akkor az illetőt bemutatták az alispán és a szolgabírók előtt, akik, miután megbizonyosodtak róla, hogy valóban a „körözött” személyt fogták el, átadták őt az elfogó személynek, aki végrehajthatta rajta az ítéletet (többnyire az akasztást). Ez volt tehát a bűnügyek elintézésének rendes módja a 14. században.³² A nyilvános bűnözőket ugyanakkor a *generalis congregatio* is elítélhette.³³ Ezt a fórumot a legtöbb esetben a nádor tartotta, ám például Erdélyben a vajda, míg Szlavóniában és a többi bánságban a bánok elnökletével került rájuk sor. A *congregatio generalis*ok közötti időszakokban azonban

²² „[...] quod cum furum, latronum et quorumlibet malefactorum, in praedicto comitatu Hungtensi, sicut et in aliis comitatibus iudicatus, suspensiones et quelibet alie puniciones, sedi iudiciariae ipsius comitatus pertinere dignoscantur.” MES: III. 326.

²³ MES: II. 234 (1288. április 18.).

²⁴ Hajnik 1899: 82.

²⁵ Fügedi 1986: 197–198.

²⁶ Tringli 2009: 499.

²⁷ Tringli 2009: 502.

²⁸ Gerics 1995: 272.

²⁹ Kubinyi 1972: 197.

³⁰ Béli 2008: 71.

³¹ Piti (szerk.) 2004: 68 (234. sz., 1337. október 11.), 75 (265. sz., 1340. március 6.), 76. (269. sz., 1340. május 20.). UGDS: I. 523–525 (1342. május 8.). AOkl: VI. 156 (1322. január 19.).

³² Tringli 1998: 12.

³³ A kérdésre: Istványi 1939: 50–83; Nyers 1934: 1–75.

a megyei törvényszék maga intézte az ilyen ügyeket, illetve bírta ezeket a jogokat, tekintve, hogy a területén elfogott bűnözők felett a megye ítélte.³⁴

Érdeemes megvizsgálni a városi kiváltságlevelek bíraskodásról szóló formuláit is. Ezekből kitűnik, hogy az uralkodó a városbírók hatalmát kizárólag a városuk határai közötti területre korlátozta. Erről olvashatunk az 1242. évi zágrábi kiváltságlevélben, amelyet I. Károly 1319-ben írt át. Ez kimondta, hogy külföldit és helyi lakost a város határain belül lopás, rablás esetén egyaránt a városbíró ítél meg, illetve, hogy az ott tartózkodó külföldi felett a kiváltságlevél által felsorolt nagyobb bűnesetekben – akár az utcán, akár a piacon, akár egy házban követtek el azokat – szintén a városbíró dönt.³⁵ Néhány passzussal lejjebb pedig arról olvashatunk, hogy a polgárok és a közeli, városhoz tartozó falvak jobbágyai egyaránt a városbíró elé kötelesek állni. Hasonló tartalmú az ország másik részében fekvő Szomolnokbánya kiváltságlevele. Az 1339. február 16-i dokumentum szerint a szomolnoki bíró maga ítélkezhet a kisebb és a nagyobb ügyekben, amelyek a város területén történnek.³⁶ Ez esetben azt látjuk, hogy a király a (vérrel járó) nagyobb bűncselekedetekben is (éppen úgy, ahogyan a lopási, rablási és hatalmaskodási ügyekben) csak a város határáig engedte érvényesülni a bíró hatáskörét, ahogyan az ispán és közegeinek joghatósága is a városon kívül maradt. Ha a város a kisebb és nagyobb horderejű ügyekben is megkapta az intézkedés jogát, akkor a polgárok felett csakis saját bírójuk volt az illetékes közeg, míg a hospes joggal élő települések esetében, a nagyobb ügyekben valamely királyi közeg szintén belefolyt az ügymenetbe. A város határain túl azonban a városbíró nem tudott védelmet nyújtani a polgárainak, így az utakon a király közegei „felügyelték” őket, s jártak el a rajtuk esett sérelmek kapcsán. 1321. február 2-án I. Károly megparancsolta János szlavón bánnak, hogy vizsgálódjon a zágrábi polgárok jogtalan vámszedése ügyében, s ekkor leszögezte, hogy a városok maguk között és magukra nézve alkothatnak rendeleteket, illetve tilalmakat, de azokat nem terjeszthetik ki egyháziak és más, olyan személyek kárára, akik nem tartoznak a polgárok körébe.³⁷ A városi és a megyei hatóságok azonban sokszor működtek együtt, többek között a bűnüldözés területén is. 1351-ben például Wolfurtri Ulrik, Vas, Moson és Sopron vármegye ispánja azzal a hatalommal ruházta fel a soproni városi hatóságot, hogy a fosztogatók, szökevények és más kártevők ügyében az említett megyék erődítéseiben, falvaiban és birtokain a megyei szolgabírák bevonásával, közösen ítélkezhetnek, de ha a szolgabírók az együttműködést megtagadták, akkor váro-

³⁴ Lásd Péter fia János ispán és a külső szolnoki szolgabírók esetét 1333-ban: AO: III. 13–14. Nyilvánvaló, hogy amennyiben a szolgabírák teljesítik kötelességüket, akkor Tamás vajdának nem lett volna oka közgyűlés összehívására.

³⁵ „Si vero ex incolis civitatis aliquis, sive extraneus, infra terminos civitatis in furto vel latrocinio deprehensus fuerit, per iudicem civitatis puniatur.” Smičiklas (ed.) 1904–1981: IV. 173.

³⁶ AOkl: XXIII. 53.

³⁷ AOkl: VI. 18. „Licet autem civitates constitutiones, banna sive mulktas[!] inter semet ipsos et per se ipsos observandas constituere possint vel edere eas tamen non possunt extendere in ecclesiarum vel quorumlibet gravamen, qui ex suorum numero concivium non existunt.” Smičiklas (ed.) 1904–1981: IX. 1.

suk törvényei szerint járhattak el a latrokkal szemben.³⁸ Mivel a város határain túl nem adhatott teljesen szabad kezét a polgároknak, ezért rendelte melléjük a szolgabírákat. Bizonyos esetekben, amikor a városi hatóságok és a vármegyei igazgatás együttműködött, mindkét fél tudta, meddig mehet el saját hatáskörén belül. A fennmaradt oklevelek rendelkezéseiből tudjuk rekonstruálni azt, hogy az olyan bűnügyekben, amelyek túlnyúltak a város határain, ki volt illetékes intézkedni. A következőkben egy ilyen esetet szeretnénk bemutatni.

1341. augusztus 2-i oklevelével I. Károly hírül adta, hogy Disznói Gál fia Pál, Zsemberi Egyed fia Péter és Palásti Mihály fiai, János és Miklós, Sipéki Jakab fia Péter és testvérei, valamint Ivánka fia Mihály honti nemesek hűtlenségbe estek, mivel megkárosították a király zólyomi polgárait, áruik elvételével. Miután az említett nemesek félték megjelenni a színe előtt, a mondott károkért a király, az országa prelátsusaival és báróival folytatott tanácskozás után megfosztotta őket birtokaiktól, és azokat Marócsuk mester honti ispánnak adta azzal, hogy a birtokokat vagy bocsássa áruba, vagy a nevezett alperesek rokonai tőle váltsák vissza, s az így befolyt pénzből kárpótolja a zólyomiakat.³⁹ Az ispán teljesítette a rá bízott feladatot. Az év végéig sikerült túladnia Zsember birtokrészein, míg Sipéki Péter birtokait fia, Pál és Boka fia Lukács váltotta meg tőle.⁴⁰ Láthatjuk, hogy a város határain túl, főleg nemesek esetében a város bírója saját hatáskörében nem ítélezhetett, csakis a király, s annak közegei. Az ügghöz hozzá kell még tennünk, hogy 1342. április 7-én az uralkodó már nem csak a zólyomi, hanem Zsemberi Egyed fia Péter esetében a bakabányai polgárok megkárosításáról is beszélt, és a férfit nyilvános rablónak és gonosztevőnek nyilvánította.⁴¹ Az ő birtokait Marócsuk ispán végül Becsei Vesszős mester saskői várnagynak adta el 60 budai márkáért.⁴² Az oklevél ennek körülményeire is kitért. Mivel a király az esztergomi káptalan okleveléből értesült arról, hogy a vásári kikiáltásokon senki sem akarta megvásárolni Zsemberi Péter birtokait, a zólyomi és bakabányai polgároknak kártérítésül kiutaltak 60 budai márkát. Majd a király hozzájárult ahhoz, hogy a földeket udvari lovagja s egyben saskői várnagya, Becsei Vesszős mester vegye meg. Az oklevél arról is szólt, hogy Vesszős mester az ispánnak teljesen megadta az említett összeget, mely kitételre nem lett volna szükség, ha a vásárlásra előbb kerül sor, és a vételárat az ispán csak azután adja át a polgároknak.⁴³ A kárpótlás eljuttatását valószínűleg az ispán intézte, így közvetetten minden bizonnyal szerepe volt a polgárok kármentesítésében.

³⁸ Gábor 1900: 29; Nagy (szerk.) 1889: 223.

³⁹ MNL OL, DL 87121.

⁴⁰ MES: III. 394–395.

⁴¹ MNL OL, DL 87127.

⁴² MNL OL, DL 87127.

⁴³ „[...] sexaginta marcas latorum Vyennensium et florenorum eisdem persolvit [t.i. Marócsuk mester a polgároknak] ob hoc data per nos eidem licencia predictam possessionem dicti Petri filii Egidii pro eisdem sexaginta marcis latorum Vyennensium et florenorum magistro Vezzeus aule nostre militi, castellano de Sasku se dixit perpetuo vendidisse, asserens per ipsum magistrum Vessceus[!] ipsas sexaginta marcas pro dicta possessione similiter in latis

A fenti ügyben az alperesek Hont megyeiek voltak, így az általuk elkövetett bűnök miatt a szokásjog szerint az adott megyében tartoztak az ellenük felhozott vádakra megfelelni, nem beszélve arról, hogy a polgárok védelme arra az ispánra hárult, akinek a vármegyéjén éppen áthaladtak.⁴⁴ Ebben az esetben a királyi oklevél ki is jelentette, hogy Marócsuk ispán *auctoritate per nos sibi data*, vagyis királyi felhatalmazás alapján cselekedett. Ha azonban a honti ispán 1338-as oklevelét is idevesszük, mely szerint a megyei hatóságok a saját területükön a hasonló bűnözőkkel szemben országszerte maguk intézkedhetnek, akkor a király ez ügyben tett kijelentését már nem kizárólag erre az egy esetre érthetjük, hanem akár általános elvnek is vehetjük. Zólyom királyi város volt, ám az imént említett hazai szokásjogot is figyelembe véve, az uralkodó a leghatékonyabban eljáró hatóságot bízhatta meg az ügy kivizsgálásával, mely az ilyen esetekben a vármegye lehetett. Külön érdekes, hogy a honti nemeseket felségárulás vádjával fogták perbe, amit a királyi polgárok megkárosításával vontak magukra. I. Károly valóban komolyan gondolhatta a kincstár számára is igen fontos kereskedők védelmét, amennyiben a rablókat ilyen súlyosan megvádolta.

Egy adott terület királyi tisztségviselőjének tehát a források tanúsága szerint joga és feladata volt, hogy hasonló esetekben uralkodói paranccsal, olykor pedig anélkül intézkedjen. Mindezek fényében azt kell mondanunk, hogy a városbíró hatásköre, legalábbis a 14. században véget ért a város határainál, s azon túl már nem ő, hanem egy másik közeg kötelessége volt a polgárok személyi és vagyonszabadságának védelme. Erre pedig a legalkalmasabbnak a helyi igazgatás, vagyis a megye hatósága bizonyult. Ugyanakkor arra is találunk érdekes példát, hogy néha a megyei hatóság még városi ügyekbe is beleszóllhatott. Drugeth Vilmos szepesi és újvári ispán 1330. augusztus 9-én egy, a lengyel király megsegítésére induló hadjárat előtt végrendelkezett, és ekkor, többek között arról is megemlékezett, hogy királyi parancsra egykor elfogatta János löcsei *villicust*, illetve, hogy felakasztatta a gölnicbányai bírót, Perengeriust.⁴⁵ Ez utóbbi eset kapcsán az ispán azt is a tudomásunkra hozta, hogy mivel Perengerius beismerte bűnösségét a különféle vádpontokban, annak ellenére rászolgált a büntetésére, hogy az ispán valójában haragjában és indulatában akasztatta őt fel.⁴⁶ Vagyis felmerülhet a gyanú, hogy Vilmos mester királyi parancs nélkül hozott ilyen ítéletet, ám ennek ellenére sem kérdőjelezi meg saját illetékességét Perengerius ügyében,⁴⁷ csupán sajnálatát fejezi ki, hogy elvette egy ember életét. Gölnicbánya kiváltságai

Viennensibus[!] et florenis sibi integraliter persolutas exitisset [t.i. Vesszős mester adta meg Marócsuknak], propter reatus noticie maiestatis prefati Petri filii Egidii publici malefactoris et latronis.” MNL OL, DL 87127.

⁴⁴ Hajnik 1899: 82.

⁴⁵ AOkl: XIV. 285–287.

⁴⁶ „Et nota quod Nerengeum, condam iudicem de Gelnuchbanya, ex quadam ira et commotione feci suspendi, licet merito et suis diversis culpulis exigentibus, in quibus se culpabilem fore est confessus.” CD: V/3. 509–511.

⁴⁷ Az ügy szankcionálásáról nem maradt fenn irat, így feltehetjük, hogy az uralkodó sem tartotta hatásköre túllépésének Vilmos mester intézkedését.

szerint ugyanakkor a polgárok még vérontással járó esetekben is maguk között ítélezhettek, továbbá a büntetéseket is végrehajthatták, ahogy azt a jog rendje megkövetelte.⁴⁸ Amennyiben Vilmos ispán döntött a bíró felakasztása mellett, akkor annak valami olyan büntetést kellett elkövetnie, amelyik az ország szokásjoga szerint közbüntetésnek számított, és azt vagy a városon kívül, vagy esetleg idegen ellen követte el. Ez esetben nem meglepő az intézkedés, ráadásul az akasztás elég gyakori eljárásnak számított a tolvajok és a rablók esetében.⁴⁹

Az utazók és a kereskedők védelme azonban, véleményünk szerint nem pusztán köztiszttség viselése miatt testáltatott a megyei hatóságra, elsősorban az ispánra és officialisaira. Elképzelhető, hogy I. Károly a honorokon keresztül szeretne volna ezt a védelmet hathatósabbá tenni, vagyis ez a kötelezettség az ispáni és/vagy várnagyi honor birtoklása miatt terhelte a király helyi embereit, amint arra a munkánk végén még kitérünk. Ez valószínűleg azért is egyértelműen az ő feladatkörükbe tartozhatott, mivel a királyi kincstár és a királyi kamara érdekeit helyi szinten az ispánok voltak kötelesek védeni.⁵⁰ S noha az ispánok Gábor Gyula szerint az adminisztratív feladatok elvégzését nem vállalhatták magukra,⁵¹ Holub József rámutatott, hogy a 14. század első feléig gyakrabban vettek részt a *sedria* ülésein.⁵² Mindezekén túl az alispán, noha maga sem volt mindig azon megyéből való, ahol a hivatalát viselte, a megyei szolgabírók együttműködésével hathatósan kezelhette ezeket az ügyeket. Hogy erre a források milyen támpontokat nyújtanak, és hogy ez mi módon érvényesült, arra az alábbiakban térünk ki.

A MAGYAR-CSEH KERESKEDELMI EGYEZMÉNY

Talán furcsának tűnhet egyetlen oklevél külön alfejezetben történő tárgyalása, ám ez az oklevél „súlya”, valamint a benne rejlő értékes információk miatt egyaránt szükséges. Az oklevél keltének körülményei jól ismertek, így arra helyütt nem térnénk ki. A visegrádi királytalálkozót követően, 1336. január 6-án János cseh és Károly magyar király kereskedelmi szerződést kötöttek.⁵³ Az egyezmény magyar részről a német és flandriai, míg cseh részről az észak-itáliai területek felé biztosította a közvetlen közlekedést.⁵⁴ Magyar részről I. Károly kinyilvánította, hogy az oklevél keltéig az út a gonosz emberek csalárdsága és a jogtalan vámok miatt teljesen kihalttá vált, ám feltett szándéka volt annak újbóli megnyitása.

⁴⁸ „[...] ut omnes causas in medio ipsorum et populorum, infra metas eorumdem constitutorum emergentes, sanguinis videlicet, furti, et latrocinii iudicare possint, et finem debitum imponere, ut postulat ordo iuris.” Juck (ed.) 1984: 67–68.

⁴⁹ Balogh–Tóth (szerk.) 2010: 220.

⁵⁰ Holub 1917b: 132.

⁵¹ Gábor 1900: 60–61.

⁵² Holub 1917b: 133. Az ispán és az alispán feladatkörére, tevékenységükre, egymáshoz való viszonyukra: Holub 1917a: 181–211.

⁵³ Kristó–Makk (szerk.) 1988: 175–177.

⁵⁴ Hóman 1921: 67.

Részletesen szabályozta, hogy a Brünnből a magyar határra érkező kereskedőknek milyen irányban kellett Buda felé továbbhaladniuk. E szerint az útirány Holics – Sasvár – Jablonica – Bikszárd/Binóc – Nagyszombat – Farkashida – Sempte – Nyárhíd – Udvard – Esztergom – Csaba – Szentjakabfalva – Buda volt. Azt is megszabta, hogy hol és mennyi vámot kellett fizetni, s kikötötte, hogy a szekereket a harmincadhelyek kivételével másutt nem kellett kipakolni. Az oklevél végén egy „jegyzék” található azon személyekről, akiknek a király utastításba adta az utak és az azokon közlekedő kereskedők védelmét. Az elejtett szavak miatt érdemes az egészet idézni:

„Az előbb említett vámhelyeken most és a jövőben is szabadon haladhatnak át. Következésképpen Lack fia: István mesternek, az újvári, berencsi és bolondóci várnagynak, Treutulnak mondott Miklós, pozsonyi ispánnak, a korlátkői és hedrichi várnagynak, továbbá Tót Lőrinc mesternek, a semptei várnagynak, akik jelenleg tisztségeinket viselik, s azoknak is, akik a jövőben lesznek majd официálisaink és várnagyaink, királyi rendeletünk által igen erős parancsba adjuk, s hasonlóan nektek is, akik az esztergomi érsek úrhoz szoktatok folyamodni, s veletek együtt az egyházak bármely más főpapjának, a nemeseknek s egyéb különféle méltóságú és helyzetű embereknek, akik az említett vámhelyek valamelyikét is őrzik és tartják, ezen oklevelünkkel ugyancsak szigorúan kötelességetekké tesszük, hogy – figyelembe véve a mi kiváló kegyünket és szeretetünket – egyrészt kötelesek vagytok az előbb mondott utakat az említett kereskedők számára szabadon, minden akadálytól mentesen, biztonságosan és békében fenntartani, másrészt magukat a kereskedőket semmiképpen sem lehet zaklatni és zavarni s a nevezett vámhelyeken a vámkiszabás előbbieken tárgyalt mértékén túlmenően megterhelni és sújtani.”⁵⁵

A szöveg ezen passzusa révén több olyan információ birtokába jutunk, mely segít a rendszer jobb megértésében. Amikor ugyanis a szabad és háborítatlan haladásról beszélt, az említett utak védelmi kötelességét a „következésképp” (*igitur*) szóval vezette fel, vagyis mintegy evidenciaként közölte, hogy a terület fontosabb pontjain a honorral bíró utak voltak kötelesek szavatolni az utazók biztonságát. Ráadásul ez a feladat nem csak személy szerint rájuk, hanem az őket az adott tisztségben követőkre is hárult, vagyis nem egyszeri parancsról, hanem szokásról lehetett szó. Az igazán lényeges elem azonban az a rész, hogy „akik az említett vámhelyek valamelyikét is őrzik és tartják”.⁵⁶ Ebből ugyanis egyértelmű, hogy a vámhelyek védelme már az út újbóli megnyitása előtt ezen utak feladatahoz hozzá tartozott, s ezáltal nyilván az adott helyeken áthaladó kereskedőket

⁵⁵ Kristó–Makk (szerk.) 1988: 176; Wenzel (szerk.) 1874: 343–345. Lackfi István említése azért is külön érdekes számunkra, mert ekkor ő volt a királyi lovászmester, s bár az oklevél csak holicsei, berencsi és bolondóci várnagyságáról beszél, tudjuk, hogy 1336-ban ő volt Nyitra vármegye ispánja is. Engel 1996: I. 159.

⁵⁶ „[...] locum predictorum tributorum aliquem servantibus et habentibus [...]”. Wenzel (szerk.) 1874: 345.

is ellenőrizniük és óvniuk kellett. Nem beszélve arról, hogy a szöveg a királyi vámhelyek őrzéséről és tartásáról, nem pedig azok birtoklásáról szól. Nem elhanyagolható a „mi kiváló kegyünk és szeretetünk”⁵⁷ említése sem, amellyel valószínűleg épp a felsorolt személyek tisztáseire és honorjaira utal, amelyeket a királytól kaptak, s ennek említése világossá teszi, hogy az uralkodó mit várt el tőlük, anélkül, hogy azt külön parancsba adta volna.

Szűk két hónappal a fenti egyezmény megkötése után, február 22-én I. János cseh király garانتálta országában a frankfurti kereskedők védelmét, s leírta, hogy a magyar és a lengyel uralkodók hasonlóan védték őket áruikkal együtt.⁵⁸ I. Károly pedig május 5-én „országá kedvezőbb és hasznosabb állapota érdekében elrendelte”, hogy különösen a Csehországból jövő kereskedőket senki se merje zaklatni.⁵⁹ A következő lépésre Telegdi Csanád esztergomi érsek közbenjárására került sor, amikor 1337. december 24-én az esztergomi egyházat sikerült rávennie a cseh és a rajnai kereskedők számára kedvezőbb vámtarifa kiállítására.⁶⁰ Arra, hogy a fent említett útvonal mentén ezt a védelmi feladatot a gyakorlatban ténylegesen ellátták, Nagy Lajos idejéből nyerünk bizonyosságot. 1344-ben Köln, Huy és más Rajna-menti városok kereskedőinek Lajos király ugyanazokat a vámkedvezményeket biztosította, amelyeket atyjától 1336-ban a cseh kereskedők kaptak.⁶¹ 1345-ben Semptén és Farkashidán a vámtisztek mégis magasabb vámot követeltek a két német város polgáraitól. Ezért Tót Lőrinc tárnokmester az említett vámszabadalmakat biztosítandó, felszólította semptei és farkashidai vámosait, hogy az illetéket a kiváltságlevél szerint szedjék.⁶² Vagyis a nevezett királyi vámosokat az ekkor a nyitrai honort birtokló Lőrinc tárnokmester sajátjaiként kezelte, amit nyilvánvalóan azért tehetett, mert a honorhoz a vámok felügyelete is hozzátartozott,⁶³ ahogyan azt a szakonyi és fülesli vámosok és a vasi (valamint soproni) ispán kapcsolatában fentebb már tapasztaltuk. Lőrinc tárnokmester tulajdonképpen az 1336. évi oklevélnek megfelelően járt el, hisz az a vámhelyek védelmét az azokat birtokló honorosok hatáskörébe tartozóként említi. A kereskedelem terén tehát megfigyelhető azon uralkodói akarat, amely a királyi jövedelmek gyarapítását célozta, vagy közvetlenül a vámhelyekből, vagy közvetetten a polgároktól befolyt adók formájában.⁶⁴ Az egyházi vagy magánkézben lévő vámhelyek esetében valószínűleg ugyanilyen tényezőket figyelhetnénk meg, ám

⁵⁷ „[...] nostre amplioris gracie et dileccionis intuitu [...]”. Wenzel (szerk.) 1874: 345.

⁵⁸ Pleidell 1925: 38.

⁵⁹ Wenzel (szerk.) 1874: 345–346.

⁶⁰ Pleidell 1925: 39–41.

⁶¹ Wenzel (szerk.) 1875: 47.

⁶² „[...] suis famulis et tributariis Lucachio et Desew in nostris tributis scilicet in Sempte et Farkashida [...]”. Wenzel (szerk.) 1875: 63–64.

⁶³ Sempte királyi vár várnagya 1328–1348 között Lőrinc tárnokmester volt, míg a Pozsony megyei Farkashida 1419-ben a semptei vár tartozékaként szerepelt. Így az említett vámhelyek az ispáni honorhoz tartoztak, élükön a honorbirtokos familiárisaival. Engel 1996: I. 160; Házi 2000: 282–283.

⁶⁴ Szende 2008: 439; Hóman 1921: 71.

mivel azok vizsgálata nem képezi tanulmányunk tárgyát, e vámhelyek működésének feltárása további elemzést igényel.

AZ ÚT SZABADSÁGA

Az imént megfigyeltékhez hasonló konklúziókat vonhatunk le a kereskedelmi védlevelek vizsgálata kapcsán is. Korszakunkból, a magyar-cseh egyezményt is beleszámítva, összesen öt ilyen jellegű dokumentum maradt fenn. Az első általunk ismert védlevél 1316-ban kelt, s az Itália felől a Zára – Zágráb – Zákány – Kanizsa – Veszprém útvonalon Buda felé érkező kereskedők számára állították ki.⁶⁵ Ebben az uralkodó kikötötte, és garanciát is vállalt arra, hogy a köteles vám, valamint a Száva révén felállított harmincad megfizetése után a kereskedők az országba jövet és onnan távozván szabadon és biztonságosan közlekedhettek.⁶⁶ Ezen az úton is hallunk arról, hogy a védelem valóban létezett, noha csak a vizsgált korszak végén, 1342-ben. Egy igen szerteágazó ügyről van szó, amelybe az ország majd minden fontosabb bírása bekapcsolódott.⁶⁷ Dobrukaúcai Demeter fia Lőrinc fiait, Pétert és Lőköst egy itáliai kereskedő kifosztása és más kihágásai miatt Mikcs szlavón bán bebörtönöztette és halálra ítélte. Az említett Pétert egy másik tette miatt Nagymartoni Pál országbíró szintén fővesztésre ítélte, továbbá Baranya és Tolna megyék nemessége tanúsította a királynak, hogy nevezettek útonálló tolvajok és rablók. Hasonló eredményre jutott az előbb János, majd Vilmos nádor vezetésével ülésező Hont megyei *generalis congregatio* is, mivel Péter és Lőkös ezt a területet is feldúlták, és többeket borzalmasan megkínoztak. Mindezek ellenére az uralkodó végül megkegyelmezett a vádlottaknak, persze nem ingyen, birtokaik tekintélyes részét ugyanis – köztük két Litva nevű várat – át kellett adniuk. Ez az eset abból a szempontból rendhagyó, hogy nem egy hazai város kereskedőjéről volt szó. Zágráb kiváltságaiban azonban szerepelt, hogy a megkárosított polgárt annak a területnek az ura köteles kárpótolni, ahol a károkozás történt,⁶⁸ s azt is tudjuk, hogy – mint azt az 1316-i oklevél tanúsítja – a szlavón bán kötelessége volt az itáliai kereskedőket megvédeni, míg azok el nem hagyták a felügyeletére bízott területet. Amint láthattuk, ez esetben ugyan a bűnözőket több bünténnel is vádolták, Mikcs bán számára a jogalapot az intézkedésre az itáliai kereskedő (valószínűleg Szlavóniában történt) kifosztása jelentette.

Hasonló a megfogalmazása a velenceieknek szóló 1318-as védlevélnek is. Ebben az uralkodó azzal a sommás kijelentéssel szól az út védelméről, hogy „[a] kölcsönös érintkezés és az utazás biztonsága mindkét részről nyilvánvaló

⁶⁵ Wenzel (szerk.) 1874: 207.

⁶⁶ „[...] venientes cum rebus et mercimoniis, debitis tributis solutis [...] ac soluto tricesimo sub nostro castro [...] libere et secure procedatis in eundo et redeundo, etiam cum personis vestris, fide nostra regia mediante.” Wenzel (szerk.) 1874: 207.

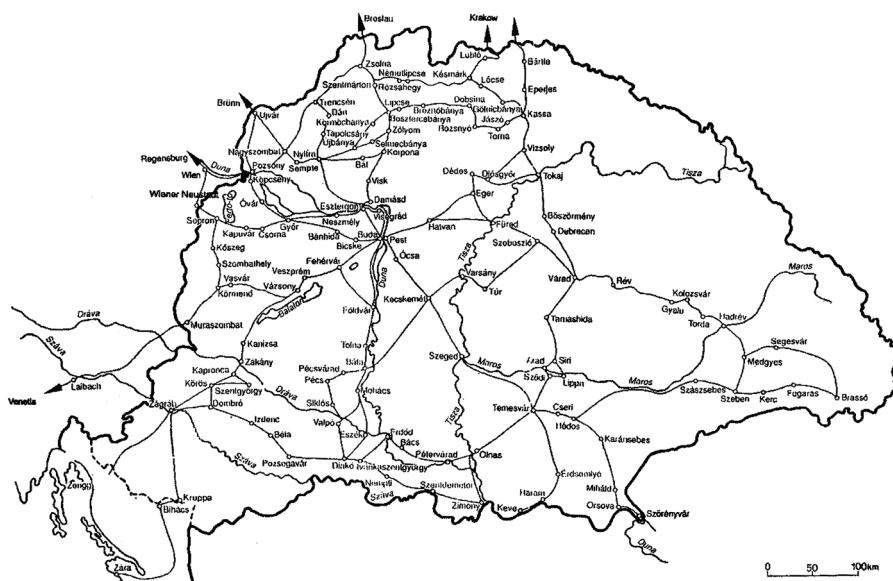
⁶⁷ AOkI: XXVI. 116–117 (1342. március 17.).

⁶⁸ Tkalčić (ed.) 1889–1905: I. 15.

legyen”.⁶⁹ Ugyanebben az évben I. Károly a bécsiek számára is kiállított egy hasonló védlevelet, amelyben szintén a köteles vám megfizetéséhez köti a szabad és biztonságos közlekedést, és egyúttal különleges védelmébe veszi a bécsi kereskedőket.⁷⁰ Az ötödik ilyen jellegű irat a fentebb már említett 1336. évi dokumentum, amely kifejezetten a cseh kereskedők részére biztosítja a zavar-talan és indokolatlan vámszedéstől mentes közlekedést. Bár ebben külön nem említik a különleges királyi védelmet, ez azonban a néhány hónappal korábbi magyar-cseh megegyezésben *de facto* már szerepelt.

1. térkép

A fontosabb kereskedelmi utak a Magyar Királyságban a 13–14. században

Forrás: Szende 2011: 185.

Mielőtt rátérnénk arra, mit is takar ez a különleges uralkodói védelem, rövi-den szeretnénk felvázolni az Ausztria felé irányuló kereskedelem buktatóit, amelyek végül a holicisi és a lengyel út, illetve a *via latinorum* szerepének növekedéséhez vezettek. (1. térkép) A problémák fő forrását Bécs árumegállító, avagy lerakati jogának 1312-es megerősítése jelentette.⁷¹ Károly és unokatestvérei viszonyában ugyan ezt követően is akadtak békésebb időszakok, például az említett védlevél kiállításakor vagy Komárom 1317-es ostromakor, amikor Frigyes római király

⁶⁹ „[...] mutua conversatio et securitas itineris utrinque pateat.” Wenzel (szerk.) 1874: 211.

⁷⁰ CD: VIII/2. 154–155.

⁷¹ A probléma új szempontú megközelítésére: Skorka 2012a.

Károly oldalán harcolt.⁷² A magyar uralkodó lehetőségeihez mérten hol diplomáciai, hol katonai eszközökkel próbálta meg kiküszöbölni a viszály okait. Ezekkel a próbálkozásokkal azonban 1324-ben felhagyott, amikor a nyugati irányú kereskedelem végállomásának (legalábbis egy időre) Sopront tette meg, s a magyar kereskedők számára megtiltotta, hogy Ausztriába menjenek, az osztrákoknak pedig, hogy a Magyarországon birtokolt földjeiken dolgozzanak (elsősorban szőlőt műveljenek), vagy az azokból származó hasznot behajtsák.⁷³ A fő problémát az jelentette, hogy az osztrák hercegek I. Károly kifejezett kérése ellenére sem engedték át területeiken a magyar kereskedőket Csehország és Lengyelország, valamint a délnémet területek felé, mivel a bécsi és bécsújhelyi szőlőtermesztőket igyekeztek védeni a magyar bor konkurenciájával szemben. Ellenlépésként a király olyan lerakati jogot biztosított Sopronnak, amelyik csak a Magyarországról Ausztriába menő kereskedőkre terjedt ki.⁷⁴ Weisz Boglárka szerint ezzel nem csak a magyar kereskedők Ausztrián át Csehország felé történő kereskedelmét igyekezett meggátolni, hanem egy határhoz közeli lerakat létrehozásával Sopront is vonzóvá kívánta tenni a bécsiek és bécsújhelyiek számára, akiknek Magyarországra jövetelét nem tiltotta meg.⁷⁵ Mindemellett 1338. január 13-án I. Károly utasította a pozsonyi, vasi, soproni, nyitrai tisztségviselőit és más határszéli ispánjait, valamint Pozsony városát, hogy jogtalanul se a soproniakat ne vámoltassák boruk szállítása közben, se azon lengyel, cseh vagy más magyar kereskedőket, akik soproni bort szállítanak.⁷⁶ Ennek következtében a soproni kereskedők eljutottak áruikkal (elsősorban a borral) a lengyel, illetve a holicai útra, ám a fáradságos út és a megnövekedett távolság miatti magasabb szállítási költségek igen érzékenyen érinthették a várost. Hiszen számukra sokkal gazdaságosabb lett volna a szomszédos osztrák területeken keresztül exportálni. A később trónra lépő Nagy Lajos valószínűleg ezt felismerve oldotta fel az osztrák hercegek elleni kereskedelmi zárlatot. Következésképpen amennyit használt I. Károly intézkedése Sopronnak, legalább annyit ártott is. 1324-ben ráadásul súlyos szankciókat foganatosított azokkal szemben, akik nem tartották be a fenti intézkedését. Mindez bizonyítja, hogy I. Károly milyen fontos szerepet szánt Sopronnak a kereskedelmi terveiben.⁷⁷ Ezek a fejlemények Moson és Pozsony háttérbe szorulására is magyarázatot adhatnak. A nyugati főút Mosonon és Pozsonyon veze-

⁷² Frigyes ugyanis 1317. október 8-án a Komárom előtti táborból intézett levelet az akkor az ő fennhatósága alatt lévő pozsonyiakhoz. AOKl: IV. 222.

⁷³ Házi (szerk.) 1921: 41–42.

⁷⁴ Weisz 2012a: 60.

⁷⁵ Weisz 2012a: 59. Mindezek mellett felveti, hogy a soproni lerakati jogot a győrit váltotta ki. Így tehát elmondhatjuk, hogy az utóbbi elszorvadásáért szintén a soproni lerakati jogot, közvetve pedig a király gazdaságpolitikája volt a felelős. Weisz 2012a: 58. Mindez viszont megerősíti azt a feltételezést, hogy a Duna mentén haladó nyugati főút jelentősége a 14. század első felében csökkent.

⁷⁶ Házi (szerk.) 1921: 70–72.

⁷⁷ „[...] suis mercimoniis in civitate Soproniensi depositis forum et commutationes in eadem civitate et non alias facere teneantur, si qui autem mercatorum regni nostri cum suis mercimoniis transierint civitatem Soproniensem in terram Austriæ, rerum et bonorum suorum damna patiantur.” (1324. december 10.) Házi (szerk.) 1921: 41–42.

tett ugyan keresztül, a 14. század elején azonban az itteni kereskedelmi forgalom nagyságrendekkel kisebb lehetett, mint akár az Árpád-korban, akár a későbbiekben, Nagy Lajos idején.⁷⁸ Pozsony városa és a vármegye csak 1323-ban került vissza a Magyar Királysághoz, ám feltűnő, hogy a területet I. Károly ezt követően sem rendelte valamelyik országbárá alá. Uralkodása alatt különálló ispáni honor maradt (bár ilyen minőségében az egyik legjelentősebb), ami szemben állt az Árpád-kori és a Károly utáni időszakok tendenciáival, amikor Pozsony gyakran került országnagyok kezelésébe.⁷⁹ Hasonló helyzet figyelhető meg Moson esetében is. Figyelemreméltó, hogy az uralkodó legalábbis 1323 után Mosont és Pozsonyt elkerülve próbálta meg a külkereskedelmet fejleszteni, és e területektől délre, illetve északra fejtett ki aktívabb gazdaságpolitikát.⁸⁰ Weisz Boglárka véleménye szerint ráadásul I. Károly kereskedelem-politikáját nem elsősorban a magyar kereskedők exportjának, hanem a külföldiek importjának, illetve a hazai áruk általuk történő kivitelének a támogatása jellemezte.⁸¹

A jogi támogatás gyakorlati megvalósításához szolgáltat információkat a különleges védelem intézménye. Az eddig feltárt, *specialis protectio*hoz köthető oklevelek száma I. Károly uralkodása minket érdeklő időszakában ötvenegy, s ezeknek döntő többsége (negyvennégy eset) a legtöbbször „másodállásként”⁸² szereplő vármegyékből való. Sok köztük a kereskedelmi tartalmú dokumentum, emellett azonban előfordulnak egyházakat érintőek is.⁸³ Azt azonban a tartalmuk alapján nehéz eldönteni, hogy melyik tisztviselőnek kellett gondoskodnia a védelemről. Akad köztük ugyanis olyan eset, amikor a királyné Bakonybél védelmével Tamás erdélyi vajdát bízta meg.⁸⁴ Ezen oklevelek vizsgálata a védelem alá vett személyekre, a települések jogállására és elhelyezkedésére, illetve a kereskedelmi vagy más pénzügyi kérdésekre (például birtoktelepítésre, vásárok védelmére) vonatkozó tartalmuk miatt fontos.

⁷⁸ Pleidell 1925: 35.

⁷⁹ A Pozsony számára ekkor ismételtlen megerősített kiváltságlevelében az uralkodó biztosította a háborítatlan és szabad kereskedést, míg 1318-as védlevelében a bécsieknek ígért zavartalan haladást áruikkal szárazon és vízen. Skorka 2012b: 303.

⁸⁰ Mindezt talán az Ausztriához fűződő feszült viszonya magyarázhatja. A bécsi út I. Károly alatti mesterséges elszorvasztása kapcsán ezt már Szende Katalin is lehetséges oknak vélte (Szende 2004: 36). Ez a politika pedig nagyban gátolta Pozsony nyugati kereskedelmi kapcsolatait. Bár 1336-ban engedélyezte a pozsonyi kereskedőknek, hogy Bécsből és Ausztriából árut hozzanak be, ki azonban nem vihettek semmit (Pleidell 1925: 36). Egyértelmű a párhuzam a soproni lerakati jog szintén egyirányú érvényesítésével.

⁸¹ Weisz 2012a: 59.

⁸² A „másodállás” az országos vagy udvari tisztviselők által viselt ispáni tisztség. A kifejezés Fügedi Eriknél jelenik meg. Fügedi 1986: 247.

⁸³ UGDs: I. 301–302, 321–322, 412, 419–420; CD: VIII/2. 53–56, 154–155, 328–336, VIII/3. 487, VIII/4. 165–166, VIII/6. 167–168; HO: II. 33, 36, 37, 41–42, 46, III. 83–84, 102, 140; AOkl: V. 133, 302, VI. 201, 246; AOkl: IX. 80, 121, 187, X. 77, XIII. 160, XIV. 51, 209, XVII. 12, XXIII. 83, 97–98, XXIV. 74–75, 281, 319, XXV. 37, 240; AO: I. 604, II. 219–220, 386–387, 549–550, III. 53, 569–570, 584–585, IV. 125–126; MES: III. 80; Nagy (szerk.) 1889: 105–106; Knausz 1875: 251; Wertner 1911: 136; MNL OL, DL 62695, DL 62696.

⁸⁴ AOkl: XVII. 222 (1333. november 22.).

A különleges védelem kérdése már korábban megjelent a szakirodalomban, jobb megvilágításba helyezve a problémát. Kubinyi András a *forum liberum*mal hozta összefüggésbe, és a vásár nyilvánosságával valamint az oda tartók királyi védelmével kapcsolatos elemeket tartotta lényegesnek. Tringli István 2010-es tanulmányában azt hangsúlyozta, hogy bár a védelem a vásárosókra irányult, őket nem a rablók vagy útonállók, hanem a törvénytelen lefoglalások ellen óvta.⁸⁵ Az ilyen jellegű védelmek konkrét személyeknek, testületeknek vagy csoportoknak szóltak, s ha tőlük vásárra menet illetéktelen vámokat akartak szedni, erre hivatkozva tudták azokat – jó esetben – elkerülni. Tringli többnyire 15. századi, illetve néhány 14. század második felére vonatkozó adatot említett. Ezt az időintervallumot az alábbiakban megkíséreljük kitágítani.

A források világosan beszámolnak róla, hogy a védelem mely személyeknek vagy csoportoknak szólt.⁸⁶ Az illusztrációként hozott kései példa nyomán az is jól látszik, hogy egy jogtalan vámszedés milyen nagy károkat okozhatott. Egy 1341. július 26-ra datált oklevél ugyanis arról tudósít, hogy Ite fia János, a Sáros vármegyei Kapronca birtokosa azzal kereste fel I. Károly királyt, hogy tolvajok, útonállók és jogtalan vámszedők tevékenysége miatt a birtoka már többször elnéptelenedett. Az uralkodó felhívta az ország főpapjainak, báróinak, nemesinek és várnagyainak figyelmét, hogy a továbbiakban ne zaklassák a János mester birtokán élőket, nehogy ezért még egyszer hozzá kelljen fordulnia.⁸⁷ A szövegből egyértelmű, hogy kik miatt kellett a védelemről szóló okiratot kiállítani: a tolvajok, az útonállók és a jogtalan vámszedők miatt. Vagyis azok ellen kellett így védekezni, akik a kereskedelmet akarták megcsapolni, s akik ellen a megyei hatóságoknak is joguk volt fellépni. Ugyanakkor az eset kapcsán azt is leszögezhetjük, hogy a középkorban a „hatóságok” feladata nem a mai értelemben vett megelőzés, hanem legtöbb esetben inkább az „utólagos jogorvoslat” lehetett.

A különleges védelemről szóló oklevelek kiadásának körülményei sarkallhatták I. Károlyt a magyar-cseh kereskedelmi egyezmény megkötésének indoklására is, hiszen abban a király ezekről a tényezőkről azt írta, hogy „az országos közút [...] a háborús és békétlen idők óta gonosztevő emberek csalárdságai s jogtalan vámkivetések következtében jóformán mindeddig és egészen mostanáig elhagyott volt”.⁸⁸ Nyilvánvaló, hogy az országút védelmezőiül állított urakról szóló – fentebb idézett – részben a védelemre vonatkozó kötelezettség szintén

⁸⁵ Tringli 2010: 1324.

⁸⁶ A magánszemélyekre (például özvegyekre, árvákra) az ország fő gyámjaként terjedt ki a királyi védelme (Hajnik 1899: 43), míg az egyházakra főkegyúrként, az utazókra és kereskedőkre pedig a közrend legfőbb őreként, az állami erőszak-monopólium legfőbb birtokosaként. Az uralkodó ezt a hatalmát delegálta a helyi tisztségviselőinek, s ezért fordultak a helyi közegekhez az érintett személyek vagy testületek.

⁸⁷ AOkl: XXV. 240.

⁸⁸ Kristó–Makk (szerk.) 1988: 175. „[...] a temporibus guerosis et impaccatis propter maleficorum hominum insidias et indebitas exactiones tributorum fere hactenus et usque modo disueta fuisse.” Wenzel (szerk.) 1874: 343.

a tolvajok, útonállók és a jogtalan vámkivetők ellen irányult.⁸⁹ Egy szepesi adat ugyanakkor arra utalhat, hogy ez a feladat nem feltétlenül volt királyi parancshoz kötve, vagyis a rendszer része lehetett. 1318. november 26-án, Budán a király, a szepesi prépost kérésére oltalmába vette a prépost almási (Szepesalmás) birtokán a mondott oklevéllel engedélyezett szerdai vásárt.⁹⁰ Ugyanezen év december 12-én szintén a prépost kérésére a megye ispánja, Fülöp mester Szentmártonról (Szepeshely) keltezve átírta a király oklevelét, és kimondta, hogy a kereskedők áruikkal szabadon jöhetnek és távozhatnak Almásról, valamint hogy az ő különleges védelmét élvezik.⁹¹ Egy nappal később, egy teljesen más ügyben a király Temesváron adott ki oklevelet,⁹² vagyis gyakorlatilag kizárható, hogy előző nap Fülöp mester szóban kapott volna tőle parancsot a védelemre.⁹³ Így valószínűleg saját hatáskörében, eredeti feladataival összhangban járt el, amikor a védelmet megerősítette. Ráadásul a prépost tette, vagyis, hogy I. Károly után Fülöp mesterhez fordult, szintén azt a benyomást kelti, mintha ezzel a feladatkörrel nem csak a király és „beosztottja”, hanem mások is tisztában lettek volna. E jogkör bizonyítását szolgálta István vasi és soproni ispán 1331-es oklevele is. Ebben az ispán kijelenti, hogy a soproni polgárok kérésére, valamint a korábbi uralkodók és különösen I. Károly soproniak részére kiállított okleveleit tekintve (főleg azt, amelyik a soproniak Sárvíz és Rába folyók közötti vámmentességéről szól), utasította szabadságuk megőrzése érdekében a mondott területek vámszedőit és a területen vámmal bíró nemeseket, hogy a polgároktól vámokat ne szedjenek.⁹⁴ Ebben az ügyben a király nem küldött külön parancsot az ispánnak, így pusztán a polgárok kérése az, ami István mestert a diploma kiállítására sarkallta, tehát tisztában lehetett a rá háruló feladatokkal.

A szepesalmási eset kapcsán meg kell még emlékeznünk a *forum liberum*ről is, mivel ez nagyban összefügg a védelmi kötelezettséggel. Ez a *forum* ugyanis azt a vásártípust jelentette, amely fölött az ispán joghatósága megszűnt, a vásározók különleges védelmét pedig a király garantálta. Az ilyen vásáradománynál az uralkodó kikötötte, hogy az más vásár sérelme nélkül tartassék. A *forum liberum*on ráadásul minden ember szabad volt, vagyis a vásár ideje alatt kizárólag a vásáron elkövetett bűntett miatt lehetett bárkit is elfogni.⁹⁵ Már a 13. századi források is utalnak arra, hogy az állam mégsem esett el a teljes vásári jövedelemtől. Ezt példázza Győr esete, ahol a *forum liberum* jövedelme a városkasszába folyt be, szemben a szombati vásár jövedelmével, ami fölött továbbra is az ispán rendelkezett.⁹⁶ Azt azonban meg kell említenünk, hogy a 14. századtól a vásáregedélyek csak

⁸⁹ Az út korábbi elnéptelénítéséből valószínűleg ők is kivették a részüket, a beháborús idők pusztításain túl is. Skorka 2012a: 11.

⁹⁰ AOkl: V. 127.

⁹¹ AOkl: V. 133.

⁹² AOkl: V. 134.

⁹³ Spekner 2010: 147–148.

⁹⁴ AOkl: XV. 40–41.

⁹⁵ Weisz 2010: 1415.

⁹⁶ Fügedi 1981: 244.

*forum liberum*ról tesznek említést, így feltehető, hogy a vásárokon az ispánok joghatósága valóban elég csekély lehetett.⁹⁷ A *forum liberum*-engedélyek többek között külön tartalmazták a vásárra érkezők és onnan távozők királyi védelmét. E kitételeire Weisz Boglárka szerint azért volt szükség, mert a kereskedők a védelmet a vám megfizetésével nyerhették volna el, a *forum liberum* vámmentessége okán azonban erre automatikusan nem számíthattak, ezért kellett külön kiemelni, hogy védelmüket az uralkodó biztosítja.⁹⁸ A szepesalmási esetre visszatérve, ott I. Károly *forum liberum* tartását engedélyezte, így Fülöp ispánnak parancs nélkül is tudnia kellett, hogy a vásározók védelme ezentúl az ő hatáskörébe tartozik. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy ha a király különleges védelmébe vett egy vásárt, vagy egy személyt, és erről a helyi emberét tudósította, akkor nem kellett külön parancsba adnia az ispánjának, hogy hasonlóképpen cselekedjen, mivel ő anélkül is tisztában volt a kötelességével.

A továbbiakban érdemes megvizsgálnunk, hogy Európa más területein milyen megoldások születtek a kereskedők védelmére. A kor délnémet gyakorlatában például a kereskedők mellé kirendelt emberekkel biztosították az utat. Firenzében többek között a Bolognába vezető út biztonságossá tétele jelentett komoly problémát, mivel a környéket sakkban tartó nemesek, az Ubaldiniek folyton megsarcolták az arra közlekedőket. Emiatt a firenzeiek a bolognai út mentén erődített helységeket, úgynevezett *castellá*kat emeltek, az első ilyen 1306-ban, de a legfontosabb utak mentén a későbbiekben még további hat épült fel.⁹⁹ Savoya hercegei a 14. században hasonló védművekkel zárták el az Alpok déli hágóit.

Mindez magyar viszonylatban például Szarvkő 1340-es,¹⁰⁰ illetve Dunajec 1313–1322 közötti építésével mutat hasonlóságot,¹⁰¹ de az 1316-os, velenceieknek szóló oltalomlevélben említett Zágráb melletti Szomszédvár esete szintén párhuzamba állítható ezzel.¹⁰² Míg Szarvkőt a magyar-osztrák határ védelmére, Kismarton közelében királyi parancsra emelte Lackfi István lovászmester, addig Dunajecet királyi engedéllyel Drugeth Vilmos a Dunajec völgyének ellenőrzésére építette. Szarvkő királyi várként már ekkor az ispáni honorhoz tartozott Sopronban, Szomszédvár pedig a szlavón báni honorhoz Zágráb megyében, Dunajec azonban csak Vilmos mester halála után került a szepesi ispánok ellenőrzése alá, igaz, csak 1347-ig tartozott oda.¹⁰³

Hasonló megállapításokat tett Szűcs Jenő a tatárjárás utáni várépítések kapcsán. Az új várak szerinte kettős funkciót láttak el, egyrészt védelmit, másrészt stratégiai. Ugyanakkor Szűcs észrevett egy számunkra is lényeges tényezőt, mégpedig azt, hogy a várak többsége valamely szabad vendégtelepes község vagy falu-

⁹⁷ Weisz 2010: 1416.

⁹⁸ Weisz 2007: 877.

⁹⁹ Spufford 2007: 216.

¹⁰⁰ Engel 1996: 422.

¹⁰¹ Fügedi 1977: 128.

¹⁰² Prister (szerk.) 1998.

¹⁰³ Engel 1996: I. 306 (Dunajec), 422 (Szarvkő), 434 (Szomszédvár).

csoport mellé épült, és ebben ő valamilyen „területi-funkcionális” összefüggést látott.¹⁰⁴ Weisz Boglárka szerint ugyanakkor IV. Béla vámpolitikáját kettős cél határozta meg: egyrészt lefölnözni a külkereskedelem hasznát, másrészt a belső vámok háttérbe szorításával tehermentesíteni a belkereskedelmet.¹⁰⁵

A kereskedelem védelmére további európai példákat is fel tudunk sorolni. Dél-Itáliában a normann időkől kezdve a helyi tisztségviselők kiváltságának számított, hogy bizonyos vámokat a saját maguk számára szedjenek be, cserébe azonban a kereskedők és utazók mellé fegyveres kíséretet kellett adniuk. Ettől a kiváltságuktól 1323-ban Róbert király fosztotta meg őket, mivel nem teljesítették a kötelességüket.¹⁰⁶ Firenze példája ez esetben is tanulságos. A város, abból a megfontolásból, hogy a belső vámok csak a helyi urak vagyont növelik, és a központi hatalom bevételeit nem igazán gyarapítják, kiengedte a kezéből azokat, a vámhivatalait pedig a határ mellé állította.¹⁰⁷ Ezt a rendszert csakhamar délnémet területeken is átvették, ami elsősorban Nürnberg esetében figyelhető meg.¹⁰⁸ Az említett példák nem azt a célt szolgálták, hogy magyar átvételüket bizonyítsuk, hanem inkább azt, hogy egy Nyugat-Európában ismert gyakorlat magyarországi jelenlétére hívjuk fel a figyelmet. Az alapelgondolás mindenütt ugyanaz lehetett: a kincstár jövedelmeit a leghatékonyabb módon, s a lehető legtöbb biztonsági intézkedéssel növelni. A belső vámokról a hangsúly a Magyar Királyságban is a külső vámrendszerre helyeződött át,¹⁰⁹ s az utak és hidak karbantartásának kötelessége a vámszedés jogával is összefüggött.¹¹⁰

I. KÁROLY HONORPOLITIKÁJA ÉS A MEGYÉK KERESKELEMVÉDELMI SZEREPE

A középkori magyar megye kereskedelmi feladatainak taglalása után tekintsük át, hogy a honorral kapcsolatos megfigyeléseink mennyiben egészítik ki a fenti képet, s milyen következtetéseket vonhatunk le I. Károly honorokkal kapcsolatos politikájából. Mivel Engel Pál archontológiája új távlatokat nyitott az intézménytörténeti kutatások számára, az ő eredményeit felhasználva és a kutatást az 1313–1342 közötti időszakra szűkítve kíséreltük meg feltérképezni a királyi politika már említett szeletét. E szűkítést az 1300-as évek zavaros belső viszonyai tették indokolttá, továbbá az, hogy I. Károly uralkodása ezen időszakában a tisztségek betöltése

¹⁰⁴ Szűcs 2002: 72.

¹⁰⁵ Weisz 2007: 913.

¹⁰⁶ Spufford 2007: 219.

¹⁰⁷ Spufford 2007: 224.

¹⁰⁸ Spufford 2007: 225.

¹⁰⁹ Weisz Boglárka kutatásai nyomán tudjuk, hogy a harmincadvám már az Árpád-korban is funkcionált, mint a külföldről behozott árukra kivetett külkereskedelmi érték vám, de nem határvám volt. Vagyis a belső vámok tekintetében az átrendeződés már a 13. század elején elkezdődött. Weisz 2012a: 275.

¹¹⁰ Gárdonyi 1908: 8.

nem feltétlenül a király személyes döntéseit tükrözték. Az 1313-as kezdő évszám mindemellett jelképes, ugyanis az uralkodó ekkor nevezte ki egyik első, tisztségét a haláláig viselő belső emberét, Hermány nembéli Lampertet országbíróvá.

Bár jelen kutatás valamennyi megyére kiterjedt, az archontológiai adatok áttekintése után feltűnt, hogy I. Károly uralkodása idején bizonyos területek gyakrabban kerültek az országbárok kezelésébe. Hasonló jelenség ugyan már a korábbi évszázadban is megfigyelhető volt,¹¹¹ érdeklődésünket mégis felkeltette ez a tény. Ezért egy szempontrendszer felállításával megkíséreltük kiszűrni azokat a területeket, amelyek nagy valószínűséggel kívül estek ezen a rendszeren. Az archontológiai adatok mentén két szempontot találtunk. Az első szerint egy vármegyének legalább három, nem feltétlenül egymás utáni periódusban kellett valamely országbárok honorjaként szerepelnie. Itt elsősorban az számított döntő tényezőnek, hogy három vagy annál többszöri kiosztás viszonylag ritkán fordult elő, és a vármegyék egy szűkebb csoportját érintette. A következő szempont pedig az volt, hogy egy területnek legalább tíz évig kellett valamely országos vagy udvari méltóságviselő kezelésében lennie. Természetesen itt sem feltétlenül egyhuzamban, megszakításra ez esetben is sor kerülhetett. Az elsőhöz hasonló indokok merültek fel itt is, jelesül, hogy tíz vagy annál több évre kevesebb vármegye került az országnagyok kezelésébe, ráadásul egy hosszabb időtartamú megbízás esetén az ügyintézés is hatékonyabb lehetett.

Az adatok kiértékelése után kirajzolódott, hogy a tíz évnél rövidebb ideig és a három alkalomnál kevesebbszer kiosztott vármegyék a határtól távolabb fekszenek, míg a fenti kritériumoknak megfelelő területek a határ, illetve a királyság határa felé futó, nagyobb utak mentén találhatóak (*2. térkép*). Következésképpen azt mondhatjuk, hogy valamilyen okból az uralkodó bizonyos vármegyéket szívesebben adott át honorként fő tisztségviselőinek. Arra azonban mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet, hogy a középkorban számos más területhez hasonlóan ez esetben sem lehet teljesen következetes királyi politikáról beszélni.

Néhány, a fenti kritériumoknak ugyan megfelelő megye mégsem illik a felállított „rendszerbe”. Ezek Fejér, Csanád, Szolnok és Arad megyék.¹¹² Csanád esetében figyelemre méltó, hogy a terület addig tartozott országos jelentőségű báróhoz, míg Hermány nembéli Lampert országbíró 1324-ben meg nem halt,¹¹³ másrészt az évszám érdekes módon párhuzamba állítható azzal, hogy I. Károly 1323-ban tette át a székhelyét Temesvárról Visegrádra. Csanád 1313-tól volt Lampert mester kezelésében, s talán nem járunk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy ez összefügg a király által a korai időszakban birtokolt területek kiterjedésével. Fejér megye kapcsán a kérdés további vizsgálatokat igényelne.¹¹⁴ Szolnok és Arad ugyanakkor intézményesen kapcsolódott az erdélyi vajdához, előbbi már a 13. század óta, így az, hogy a vajda kezébe kerültek, egyáltalán nem

¹¹¹ Nógrády 1995: 157–194.

¹¹² Engel 1996: I. 97 (Arad), 122 (Csanád), 127 (Fejér), 200 (Szolnok).

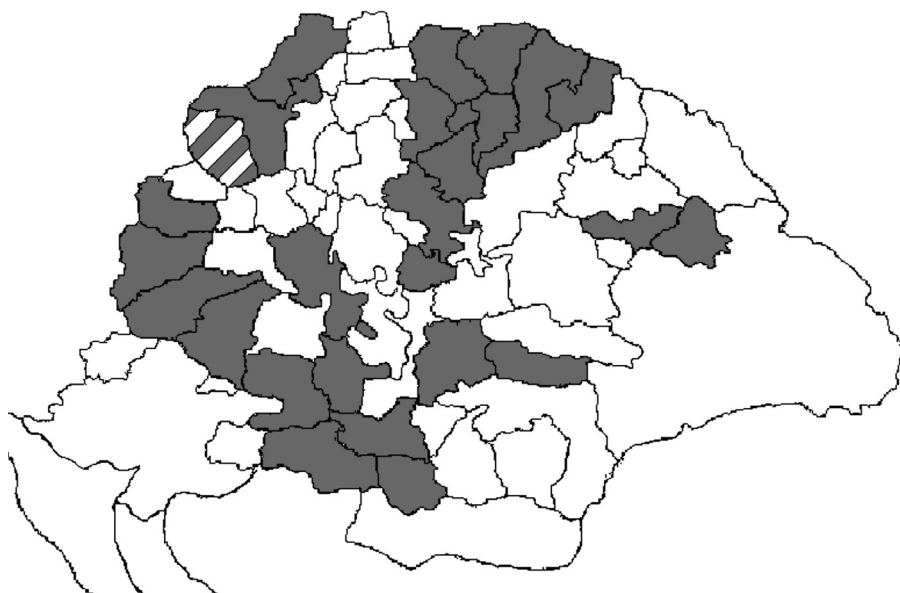
¹¹³ Lampert mester működésére: Bertényi 1976: 62–65; Tóth 2003.

¹¹⁴ Fejér megyére: Engel 1996: I. 127.

meglepő.¹¹⁵ Erdély és Szlavónia ebben a tekintetben mindenesetre külön kutatást érdemelne. Annak a ténynek, hogy az erdélyi megyék élére a vajda, a szlavóniai megyék élére pedig a szlavón bán nevezte ki az ispánokat saját familiárisai közül, I. Károly uralkodói politikája szempontjából nincs különösebb jelentősége, itt inkább az egész terület élén álló személy kiléte utalhat a királyi politikában bekövetkezett változásokra. E területeken a bonyolult kapcsolati rendszer miatt lenne érdemes különálló kutatásokat végezni, noha, mint láttuk, innen is felbukkannak a jelen vizsgálódással egybevágó adatok. Mindent egybevéve azonban az érintett területek térképen való elhelyezkedése azt mutatja, hogy a legtöbbször kiosztott országbároi honorok a határ és a határra futó nagyobb utak mentén feküdtek. Mi lehetett ennek az oka, mi lehetett a közös ezekben a területekben, s mi különböztette meg őket a többitől?

2. térkép

A honor rendszerben legtöbbször kiosztott megyék¹¹⁶

Az egyik lehetséges magyarázatot a század eleji tartományúri területek vizsgálatában kereshetjük. Hiszen amennyiben a király hatékonyabban kívánta kormányozni a korábban problémás területeket, akkor adta volna magát a lehetőség, hogy azok a feltétlen hívei kezére kerüljenek. Ilyen megközelítésből azonban az

¹¹⁵ Szolnok 1262 óta tartozik a vajdai méltóságához (Zsoldos 2011a: 209). Arad viszont a marosi sóút miatt lehetett ilyen szempontból fontos.

¹¹⁶ A sávozott Pozsony megye besorolása a rendszer szempontjából nem teljesen problémamentes.

egyezés csak részleges. Bizonyos területek esetében az átfedés egyértelmű, akadnak azonban olyan korábbi „tartományok”, amelyeket a király sohasem kapcsolt valamelyik tisztségviselőjéhez. Ezek közé tartozott például Moson, Árva vagy Pozsony megye.¹¹⁷ A Borsák területei is csak darabokban és nagy hiátusokkal kerültek I. Károly alatt honorként a méltóság viselőihez,¹¹⁸ ahogyan a Kőszegiek és Csák Máté, illetve kisebb részben az Abák területeivel kapcsolatban is hasonló következtetéseket vonhatunk le.¹¹⁹ Ezekből a példából leszűrhető, hogy a tartományurak által birtokolt területek és a legtöbbször honorként kiosztott megyék között megfigyelhető bizonyos kontinuitás. Ez pedig a honor Engel Pál által hangsúlyozott hatalmi szempontú kiosztását erősíti.

A források, illetve a megyék elhelyezkedésének vizsgálata alapján azonban felmerül egy másik, lehetséges magyarázat is, mely szorosabban kapcsolódik a fentiekben tárgyaltakhoz. Először is feltűnő, hogy a 14. század első feléből eddig ismert városi kiváltságleveleink 77%-a az érintett megyékre koncentrálódik.¹²⁰ Az ispáni honorok vizsgálata során pedig azt tapasztalhatjuk, hogy a királyi várak több mint a fele szintén e megyékben található.¹²¹ Ráadásul a különleges védelemről szóló (fennmaradt) oklevelek közel 90%-a szintén ezekről a területekről ismert. A megyék gazdasági ügyintézésrel kapcsolatos feladatai, valamint az iménti adatok összevetése arra utal, hogy a honorok ilyen szisztémában történő elhelyezkedése nem csupán hatalmi célokat szolgált. A királyi katonai vállalkozásaival a honorok kiosztási mechanizmusát nem lehetett összhangba hozni,¹²² ugyanakkor a területi elhelyezkedés, a gazdasági kapcsolatok kiépítése, a városfejlesztés egyaránt arra utalnak, hogy ez az intézmény gazdaságilag, elsősorban a kereskedelem terén jelentékeny volt. A magyar-cseh kereskedelmi

¹¹⁷ Engel 1996: I. 99 (Árva), 155 (Moson), 166 (Pozsony).

¹¹⁸ Zsoldos Attila azonban nemrég rámutatott arra, hogy Borsa nembeli Tamás fainak „tartománya” nagyjából egybeesik azzal a területtel, amelyre Debreceni Dózsa kiküldték királyi bírónak. Ugyanakkor, bár Dózsa bihari ispán is volt, a Borsák területei ritkán képezték valamely országbárok honorját. Ispánként pedig Dózsa sohasem felügyelte egyszerre a teljes egykori Borsa tartományt. Zsoldos 2011b: 55; Engel 1996: I. 112 (Bihar), 183 (Szabolcs), 187–188 (Szatmár), 217 (Ugocsa), 146 (Kraszna), 108 (Békés), 239 (Zaránd).

¹¹⁹ Kristó 1983: 241–268; Zsoldos 2012: 577–585.

¹²⁰ CD: V/2. 345, VIII/1. 438–439, VIII/2. 73–76, 514–517, VIII/4. 439, 441–442, 443–445, 666–667, VIII/7. 126–127, 229, XI/7. 762–763; Iványi 1931: I. 12–13; Szentpétery–Borsa (szerk.) 1961–1987: II/2–3. 386–387, II/4. 55; Jakab 1870: 31–34, 41–42; UGDS: I. 322–323, 346, 373, 395–396, 437–438; Házi (szerk.) 1921: 26–28, 37–39, 49–50, 52–53, 59–60; Juck (ed.) 1984: 88–90, 93–96, 97–99, 102–104, 110–111, 118–120, 125, 128–129, 130–134; AOkl: V. 161, 298, 334, VI. 70–71, VII. 14, 19, 157–158, 316, VIII. 33, 288, 292, 304, XII. 116, 158–159, 179, 253, XIII. 131–132, 167, 242, XIV. 141, 334, XIX. 236–237, 298, XX. 347; Tkalčić (ed.) 1889–1905: I. 94–95, 105, 108–109, 140, 142–143, 443–444; Thalóczy–Horváth 1912: 29, 32; AO: II. 86–87, 527–528; Érszegi 1978: 204–205; HO: V. 110–111, VI. 42 (Körmend 1328-ban átírt kiváltságainak eredetije); Smičiklas (ed.) 1904–1981: IX. 418–419, X. 105–106; Balogh et al (szerk.) 2000: 22–27; Szentpétery (szerk.) 1923–1943: I/2. 217–218 (Petrina, Jasztrebarszka, Szamobor 1333-ban átírt kiváltságainak eredetije); MNL OL, DL 24671, DL 24671, DL 24671, DL 2824; MNL OL, DF 268707, DF 285681.

¹²¹ Engel 1996: I. 261–496.

¹²² Wertner 1905: 420–451; Kristó 1988: 9–65.

egyezmény, a kereskedelmi védlevelek konkrétan is kimondják, hogy a várnagyk, az ispánok védelmi kötelessége a kereskedők felé nagyobb súllyal esett a latba, mint amennyire ezt a szakirodalom eddig hangsúlyozta. Többek között Hont megye fentebb tárgyalt 1338-as oklevele is jól mutatja a megye hatáskörét ezekben az ügyekben. Ráadásul, ahogyan azt láthattuk, arra is találhatunk példákat, hogy a fő útvonalak mentén a védlevelek védelmi kötelezettségének eleget tettek. A különleges védelem és a vásárosok védelme szintén ezt az aspektust jelzik. A kereskedelem fejlesztése a királyi bevételek növelése szempontjából is nagyon fontosnak bizonyult. Ehhez az uralkodó a biztos támogatást és mai szóval élve, a „karhatalmat” a királyi honorok kezelőitől és azok beosztottaitól várta. További kutatásokat igényel azonban az a kérdés, hogy ez a királyi akarat mennyiben volt I. Károly sajátja, s mennyire jellemezte magát a kort. Erre azonban csak akkor tudunk majd megnyugtatóan válaszolni, ha a honor összes, feltehetően Árpád-kori előzménye, az I. (Nagy) Lajos-kori teljes kifejlődése, valamint Zsigmond-kori elhalásának folyamata tisztázottá válik.

* * *

Összegzésként mindenesetre elmondhatjuk, hogy a fentiek alapján I. Károly korában a honornak két rétegét különböztethetjük meg. A rendszer alapját az jelentette, hogy a központi hatalom a megbízható embereit kiküldte a megyékbe, hogy ott az uralkodó érdekeit védjék, az ő képében biztosítsák a zavartalan életet, és megakadályozzák a század eleji polgárháborúk kiújulását. Ehhez kapcsolható I. Károly feltehetően személyes elképzelése, amely mintegy az alapokra építkezve kívánta felhasználni a rendszert saját további céljaira, vagyis a potenciális adóalanyok, és rajtuk keresztül a kincstár bevételeit is nagyban gyarapító (távolsági) kereskedők védelmére. Jelen írásunkban ennek a rendszernek a körvonalait igyekeztük felvázolni, részletesebb elemzéséhez azonban még további alapos kutatásokra van szükség.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL)

A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa (DF–DL)

<http://mol.arcanum.hu/dldf/opt/a101129htm?v=pdf&a=start> (Utolsó letöltés: 2012. szeptember 16.)

AO = Nagy Imre (szerk.) 1878–1920: *Anjoukori Okmánytár*. I–VII. Budapest.

AOKl = Almási Tibor – et al. (szerk.) 1990–2007: *Anjou-kori Oklevéltár*. I–XXVI. Budapest–Szeged.

- CD = Fejér, Georgius (ed.) 1829–1844: *Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Budae.
- DRH = Döry, Franciscus – Bónis, Georgius – Bácskai Vera (ed.) 1976: *Decreta Regni Hungariae Gesetze und Verordnungen Ungarns, 1301–1457*. (Publikationen des Ungarischen Staatsarchivs. II. Quellenpublikationen.) Budapest.
- HO = Nagy Imre – et al. (szerk.) 1865–1891: *Hazai Okmánytár*. I–VIII. Győr.
- MES = Dedek, Ludovicus Crescens – et al. (ed.) 1874–1999: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis*. I–IV. Strigonii.
- UGDS = Zimmermann, Franz – Werner, Carl (ed.) 1892–1937: *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. I–IV. Hermannstadt.
- Balogh István – Érszegi Géza – Henzsel Ágota (szerk.) 2000: *Középkori oklevelek a Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei levéltárban. 1300–1525*. Nyíregyháza.
- Házi Jenő (szerk.) 1921: *Sopron szabad királyi város története*. I. rész 1. kötet. *Oklevelek 1162–1406-ig*. Sopron.
- Iványi Béla 1931: *Eperjes szabad királyi város levéltára*. I–II. Szeged.
- Jakab Elek 1870: *Oklevéltár Kolozsvár története első kötetéhez*. I. Buda.
- Juck, Ľubomir (ed.) 1984: *Výsady miest a mesteciek na Slovensku I. 1238–1350*. Bratislava.
- Knauz Nándor 1875: Okmány kalászok. *Magyar Történelmi Tár* (8.) 20. 243–275.
- Kristó Gyula – Makk Ferenc (szerk.) 1988: *Károly Róbert emlékezete*. Budapest.
- Piti Ferenc (szerk.) 2004: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei*. I. Szeged–Nyíregyháza.
- Nagy Imre (szerk.) 1889: *Sopron vármegye története. Oklevéltár. I. kötet: 1156–1411*. Sopron.
- Smičiklas, Tadija (ed.) 1904–1981: *Codex Diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVII. Zagrabiae.
- Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.) 1961–1987: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. II/2–4. Budapest.
- Szentpétery Imre (szerk.) 1923–1943: *Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I/1–II/1. Budapest.
- Thallóczy Lajos – Horváth Sándor 1912: *Alsó-szlavóniai Okmánytár (Dubicza, Szana, Orbász vármegyék) 1244–1710*. Budapest.
- Tkalčić, Johannes Baptista (ed.) 1889–1905: *Monumenta Historica Liberae Regia Civitatis Zagrabiae Metropolis Regni Dalmatiae, Croatiae et Slavoniae*. I–XI. Zagrabiae.
- Wenzel Gusztáv (szerk.) 1874: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból I*. Budapest.
- Wenzel Gusztáv (szerk.) 1875: *Magyar diplomáciai emlékek az Anjou-korból II*. Budapest.
- Wertner Mór 1911: Kiadatlan oklevelek. Új sorozat: hatodik közlemény. *Történelmi Tár* (12.) 1. 127–150.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Balogh Ágnes – Tóth Mihály (szerk.) 2010: *Magyar büntetőjog: általános rész*. Budapest.
- Béli Gábor 2008: *A nemesek négy bírója. A szolgabírók működésének első korszaka, 1268–1351*. Budapest–Pécs.
- Bertényi Iván 1976: *Az országbírói intézmény története a XIV. században*. Budapest.
- Boreczky Elemér 1905: *A királyi tárnokmester hivatala 1405-ig*. Budapest.
- Csánki Dezső 1897: *Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest.
- Draskóczy István 1998: Sáros megye vámhelyei a 14. században. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Budapest, 45–61.
- Eckhart Ferenc 1908: *A királyi adózás története Magyarországon 1323-ig*. Arad.
- Engel Pál 1981: A honor. (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). *Történelmi Szemle* (25.) 1. 1–20.
- Engel Pál 1990: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* (124.) 1. 25–93.
- Engel Pál 1996: *Magyarország világi archontológia 1301–1457*. I–II. Budapest.
- Engel Pál 2000: A vasi várispánság a XIV. században. *Vasi Szemle* (54.) 1. 47–54.
- Érszegi Géza 1978: Középkor. In: Horváth Ferenc (szerk.): *Sárvár monográfiája*. Szombathely, 77–239.
- Fügedi Erik 1977: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest.
- Fügedi Erik 1981: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Fügedi Erik: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek*. Budapest, 238 – 311.
- Fügedi Erik 1982: Királyi tisztség vagy hűbér? *Történelmi Szemle* (25.) 3. 483–509.
- Fügedi Erik 1986: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. Budapest.
- Gábor Gyula 1900: *A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt*. Budapest.
- Gárdonyi Albert 1908: *Felső-Magyarország kereskedelmi útjai a középkorban*. Budapest.
- Gericz József 1995: Árpád-kori jogi intézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékében. In: Gericz József: *Egyház, állam és gondolkodás Magyarországon a középkorban*. Budapest, 248–274.
- Hajnik Imre 1899: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád-, és a Vegyes-házi királyok alatt*. Budapest.
- Holub József 1917a: A főispán és alispán viszonyának jogi természete. In: *Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szeminaryumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére*. Budapest, 181–211.
- Holub József 1917b: *Zala megye története a középkorban*. Budapest.
- Hóman Bálint 1921: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest.
- Házi Jenő 2000: *Pozsony vármegye középkori földrajza*. Pozsony.
- Istványi Géza 1939: A generalis congregatio. Első közlemény. *Levéltári Közlemények* (17.) 1. 50–83.
- Kristó Gyula 1983: A Kőszegiek kiskirálysága. In: Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról*. Budapest, 241–268.
- Kristó Gyula 1988: *Az Anjou-kor háborúi*. Budapest.

- Kubinyi, András 1972: Der ungarische König und seiner Städte im 14. und am Beginn des 15. Jahrhunderts. In: Rausch, Wilhelm (ed.): *Stadt und Stadtherr im 14. Jahrhunderts Entwicklungen und Funktionen*. Linz, 193–220.
- Kubinyi András 2008: Belkereskedelem a késő középkori Magyarországon. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 229–251.
- Pleidell Ambrus 1925: *A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban*. Budapest.
- Nógrády Árpád 1995: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok* (129.) 1. 157–195.
- Nyers Lajos 1934: *A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386)*. Kecskemét.
- Prister, Lada (szerk.) 1998: *Szomszédvár, avagy egy befejezetlen történet egy várról. Kiállítás katalógus (Horvát Történelmi Múzeum)*. Zágráb. http://jupiter.elte.hu/forr_munkak.php (Utolsó letöltés: 2012. december 19.)
- Skorka Renáta 2012a: A bécsi lerakat Magyarországra vezető kiskapui. *Történelmi Szemle* (54.) 1. 1–16.
- Skorka Renáta 2012b: Pozsony a bécsi közvetítőkereskedelem árnyékában. In: Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Tiszteletkőr. Történelmi tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, 301–311.
- Spekner Enikő 2010: *Buda királyi székhelyé alakulása a 13–14. században*. (Ph.D. disszertáció) Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest.
- Spufford, Peter 2007: *Hatalom és haszon. Kereskedők a középkori Európában*. Budapest.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban: Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Budapest.
- Szende Katalin 2008: Városi gazdálkodás a középkori Magyarországon. In: Kubinyi András – Laszlovszky József – Szabó Péter (szerk.): *Gazdaság és gazdálkodás a középkori Magyarországon. Gazdaságtörténet, anyagi kultúra, régészet*. Budapest, 413–446.
- Szende Katalin 2011: Towns Along the Way. Changing Patterns of Long-Distance Trade and the Urban Network of Medieval Hungary. In: Budak, Neven – Houben, Hubert (ed.): *Towns and Communication. Communication Between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns*. Zagreb, 161–226.
- Szücs Jenő 2002: *Az utolsó Árpádok*. Budapest.
- Tóth Ildikó 2003: Adalékok Hermány nembéli Lampert országbírói működéséhez. In: Weisz Boglárka (szerk.): *Középkortörténelmi tanulmányok. A III. medievisztikai PhD konferencia*. Szeged, 181–192.
- Tringli István 1998: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények* (69.) 1–2. 3–31.
- Tringli István 2009: Megyék a középkori Magyarországon. In: Neumann Tibor – Rácz György (szerk.): *Honoris Causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére*. Budapest, 487–519.
- Tringli István 2010: Vásártér és vásári szabadság a középkori Magyarországon. *Századok* (144.) 6. 1291–1345.
- Weisz Boglárka 2007: Vásártartás az Árpád-korban. *Századok* (141.) 4. 879–942.

- Weisz Boglárka 2010: Vásárok a középkorban. *Századok* (144.) 6. 1397–1454.
- Weisz Boglárka 2012a: *Vásárok és lerakatok a középkori Magyar Királyságban*. Budapest.
- Weisz Boglárka 2012b: A szatmári kamara története a 14. század közepéig. In.: Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert (szerk.): *Az ecsedi Báthoriak a XV–XVI. században*. (Báthori István Múzeum Kiadványai 34.) Nyírbátor, 73 – 92.
- Wertner Mór 1905: Magyar hadjáratok a XIV. században. *Századok* (39.) 5. 420 – 451.
- Zsoldos Attila 2011a: *Magyarország világi archontológiája 1000–1301*. Budapest.
- Zsoldos Attila 2011b: Debrecen, mint igazgatási központ a 14. század elején. In: Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás (szerk.): *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Debrecen.
- Zsoldos Attila 2012: A Drugetek és a „hét vármegye”. In: Bagi Dániel – Fedeles Tamás – Kiss Gergely (szerk.): *Köztes Európa vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére*. Budapest, 577–585.

Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1944 című könyve kapcsán

Jelenkor Kiadó – OSZK, Pécs – Budapest, 2012. 650 oldal.

A könyv bevezetőjének első mondata szerint az alcím magyarázatra szorul. (5.) A szerző véleménye alapján a diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus összefüggése nem ismeretes a magyar szakirodalomban. A korszak, illetve a téma iránt érdeklődőkre ez nem áll, mert nem csak a korabeli források szövegei sugallják a kapcsolatot, hanem egy ideje a szakirodalom is figyelmet fordít a kérdésre, melynek historiográfia jelentősége is nyilvánvaló.¹ Annál inkább magyarázatra szorulna a főcím. Egy történeti korszakról való mérlegkészítés – különösen úgy, ahogy azt Ungváry célozza – nem igazán történetírói szakmai feladat. Elmúlt politikai rendszerek „mérlegének” mai megállapítása inkább tartozik az emlékezetpolitikai kérdések közé, mint a szakmán belül izgalmasnak tűnő problémafelvetésekhez. Természetesen történész is hozzászólhat a közbeszéd identitáspolitikai, emlékezetpolitikai kérdéseire, ám tudatában kell lennie, hogy ilyenkor elhagyja a szorosabban vett szakma területét. A historiográfia elemzések és eredmények csak bizonyos közvetítéssel helyezhetők át az emlékezetpolitikai kontextusba, hiszen utóbbiban az álláspontok a történeti szakmai diskurzust szervező szempontoktól eltérő logika szerint rendeződnek. A közvetítés a kettő között nem lehetetlen, de nem is könnyű. Mindenképpen érdemes lett volna rávilágítani arra, hogy a szerző ezt miként kívánja megoldani.

Ungváry vállalt célja a magyar antiszemita politika hátterének feltárása. Véleménye szerint az eseményeket nagyjából már ismerjük, a feladat a „miértek” megértése. A kérdés nem az – írja a szerző Hayden White-ra utalva² –, hogy „mik a tények”, hanem az, hogy miként írhatók le az ismert tények úgy, hogy az meggyőző magyarázatot nyújtson. Ungváry „más típusú leírása” (8.) a holokauszthoz vezető útról szándéka szerint társadalomtörténeti. „A magyar holokauszt eseményei akkor válnak érthetővé, ha azokat egy tágabb társadalomtörténeti és szociálpolitikai keretbe helyezzük.” (6.) A továbbiakban a munkát társadalomtörténeti szemszögből olvasva, a „tágabb társadalomtörténeti és szociálpolitikai

¹ Götz, Aly – Gerlach, Christian 2005: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest; Kádár Gábor – Vági Zoltán 2005: *Hullarablás: a magyar zsidóság gazdasági megsemmisítése*. Budapest; Szikra Dorottya 2008: A szociálpolitika másik arca. Fajvédelem és produktív szociálpolitika az 1940-es évek Magyarországon. *Századvég* (48.) 2. 39–79. Nem utolsó sorban pedig Ungváry Krisztián 2002: „Nagy jelentőségű szociális akció.” Adalékok a zsidó vagyon begyűjtéséhez és elosztásához Magyarországon 1944-ben. *Az 1956-os Intézet Évkönyve*. Budapest, 287–321. Ungváry Krisztián 2002: „Árjásítás” és „modernizáció”. Adalékok Imrédy Béla miniszterelnöki működéséhez és a zsidótörvények genesiséhez. *Századvég* (26.) 4. 3–37.

² White, Hayden 1978: The Fictions of Factual Representation. In: *Tropic of Discourse. Essays in Cultural Criticism*. Baltimore.

keret” – továbbá a forráskezelés – szempontjaiból vesszük szemügyre, és a nyitva maradó kérdéseket próbáljuk meg helyenként továbbgondolni.³ Nem tudunk tehát kitérni a több mint 600 oldalas munka minden dimenziójára, csupán a fenti szempontokból koncepcionális és elvi jelentőségű kérdéseket tárgyaljuk.

A szerző még a bevezetőben bemutatja a „konceptiót [...] amely ennek a könyvnek alapját képezi”. (8.) Ungváry az antiszemitizmus magyarázatai közül a bibói mellett foglal állást, elutasítva a pusztán lélektani megközelítéseket, amelyek pszichológiai mechanizmusokban, projekcióban, illetve az irracionalitás területén keresik az antiszemitizmus okait. A szerző, Bibóhoz hasonlóan⁴ úgy véli, hogy az antiszemitizmus mögött szociológiai okok, reális – bár torz módon interpretált – tapasztalatok állnak, épp ezért lehet releváns a társadalomtörténeti megközelítés. „Bizonyos típusú társadalomfejlődés esetén zsidók és nemzsidók egymással kapcsolatos élménye rossz kontextusban jelenik meg.” (9.) E határozott állásfoglalások után Ungváry összefoglalja azt a „bizonyos típusú” társadalomfejlődést, amely szerinte Magyarországra jellemző. Ebben lényegében az Erdeitől eredeztethető kettős társadalom koncepciót követi, melyet a kapitalizmus viszonylagos magyarországi fejletlenségének elméleteként értelmez.⁵

Ungváry számára a „kettős társadalom elmélet” bizonyítja, hogy a „gentry (dzsenti), azaz »úri középosztály« (a társadalom kb. 5%-a)” távol maradt a kapitalista átalakulástól, míg a „zsidóság [...] a polgári átalakulás során [...] élvezhette a vagyonosodás és a modernizáció gyümölcseit”. (15.) Kérdés, hogy kiket értsünk itt zsidó vagy dzsenti alatt – a szerző ezekhez nem ad meghatározást –, és honnan tudni, hogy utóbbiak a társadalom 5%-t tették ki, ugyanis ehhez az adathoz hivatkozás sem szerepel. E bizonytalanul hagyott fogalommal jelölt réteghez azután olyan leírást társít a szerző, ismét hivatkozás nélkül, mely legfeljebb Mikszáth-anekdoták utánérzésének tűnik. (15.) Az Erdeitől eredő modellt Ungváry kiegészíti a modernizáció, illetve helyenként a modernitás fogalmával, azt azonban nem közli, hogy milyen modernitás – illetve modernizáció – koncepciót követ, s hogy e fogalmak miként viszonyulnak a kapitalizmushoz, illetve a polgárosodáshoz. Csupán az egyértelmű a szövegből, hogy a magyar társadalmat kevésbé, vagy részlegesen modernnek tartja, s valamiféle modernizációt szükségesnek tekintene.

³ Érdemes lenne itt egy fogalmi distinkciót tenni. Amire Ungváry Krisztián antiszemitizmus kapcsán gondol, az valószínűleg nem egyszerűen a szociálpolitika, amelynek megvannak a maga jól ismert formái, szintjei és intézményei – szegénygondozás, társadalombiztosítás, stb. –, hanem a társadalmpolitika, amely a főbb makrocsoportok viszonyainak átrendezésére irányuló tudatos politikai programot, illetve az erre irányuló állami intézkedéseket jelentené.

⁴ Bibót e vonatkozásban a 9–10., a 170. és a 609. oldalon említi Ungváry, mindannyiszor konkrét hivatkozás nélkül. Nyilván „A zsidókérdés Magyarországon 1944 után” című tanulmányára gondol. In: Bibó István: *Válogatott tanulmányok* 2. Budapest, 1986.

⁵ Az ehhez kapcsolódó kritikus írások egy részét – a Gyáni Gábor és Karády Viktor között 1997–1998-ban a Bukszban zajlott vitát – hivatkozva Ungváry, de az érvek taglalásába nem megy bele (13, 1. jegyzet).

Ungváry számára adott, hogy a magyar birtokstruktúra – amelyről egyébként adatok nem találhatóak a kötetben – valamint társadalomszerkezet „elavult”, sőt „feudális” (például a 160. oldalon, Gömbös programjának értékelése kapcsán). A szerző azonban egyáltalán nem tisztázza, hogy mi alapján lehet megítélni egy birtok-, és társadalomszerkezet „elavultságát”. Egy nemzetközi összehasonlítás azonnal relativizálná az erről szóló megállapításokat, hiszen Angliától az egyes balkáni országokig a kis-, közép-, és nagybirtok dominanciája nem a „fejlettség” szintjeivel esik egybe. A fejlettség, illetve elmaradottság kérdésének és vele összefüggésben a társadalomszerkezet problémájának megfogalmazására a szerző ennél több figyelmet nem fordít. Modernség, illetve modernizáció jelentése kapcsán pusztán az látszik, hogy a szerző a társadalmi egyenlőtlenségek (vagyon- és jövedelemkülönbségek) kiterjedtségét tartja nem modern jelenségnek, s az egyenlőtlenség mérséklődését – és ezzel az állami újraosztás növekedését – a modernizáció részének tekinti (ami sem elméleti, sem empirikus szempontból nem magától értendő).

Ungváry számára a fejletlen kapitalizmus, kettős társadalom, hiányos modernizáció e képletéből következik, hogy a nemességgel nagymértékben kontinuumnak tekintett „dzsentrí [...] a kapitalizmust, azon belül is a zsidóságot tette felelőssé sorsáért”. (60.) Reakcióképpen pedig „nemcsak a politikai elit egyes szélsőséges szegmenseiben, hanem a társadalom szélesebb rétegeiben is [...] teret nyert az antiszemita elemekre is támaszkodó modernizáció- illetve kapitalizmus-ellenesség”. (61.) Vagyis a polgárosodás jelenségére, illetve a kapitalizálódásra a „keresztény középosztály” antimodern mozgalmakkal, mindenekelett antiszemitizmussal reagált.⁶

Az antiszemitizmus társadalmi háttéréről adott fenti, igencsak elnagyolt értelmezési séma a munka további részében nagyon is problematikusnak bizonyul. Mielőtt azonban ezt részleteznénk, érdemes megnézni, milyen forrásokból és hogyan tölti fel tartalommal, konkrét anyaggal a szerző e társadalomfejlődési sémát. Ungváry ugyanis gyakran sajátos forrásokból származó és elnagyolt adatokkal dolgozik a zsidó és nem zsidó társadalom részletes leírásánál. Néhány példa erre. Az egy főre jutó nemzeti jövedelem adatait a Baranyai Zoltán által szerkesztett, a külföldi országimázs-építést szolgáló, 1940-es kötetből hivatkozta.⁷ (118.) Az egyes értelmiségi pályák számszerű bővüléséről szóló táblázatot (21.) Ulain Ferenc és Buday Dezső *Rabszolgaság útján* című füzetéből veszi át.⁸ A zsidók és nem zsidók arányáról a kereskedelemben egy olyan táblázatot

⁶ Az antiszemitizmus általánosságának igazolására Ungváry egyebek mellett a szélsőjobbna az 1939-es választásokon elért eredményére hivatkozik, amely szerint titkos és általános választásokon született. (609.) Mint közismert, 1939-re ugyan titkossá vált a választójog, de ezért cserébe a korábbinál is szűkebbre szabták a választójogosultak körét, tehát általánosnak éppen nem lehetett mondani.

⁷ Baranyai Zoltán (szerk.) 1940: *Ungarn – Das Antlitz einer Nation*. Budapest.

⁸ Ulain Ferenc – Buday Dezső 1925: *Rabszolgaság útján: beszéd*. (Különlenyomat. Az Ébredő Magyarok Egyesületének 1924. évi Országos Kongresszusán tartott előadások sorozatából.) Budapest.

közöl, melynek forrása a *Die Judenfrage in Ungarn* 1940-es propagandisztikus könyvecske.⁹ (30.) A vidéki életviszonyokhoz a *Parasztors – Parasztgond* című 1960-as Hazafias Népfront-kiadványt hivatkozza.¹⁰ (119.) A 131. oldalon halál- és csecsemőhalandósági és várható élettartam adatokat közöl, úgy, hogy a hivatkozásból csak annyit tudunk meg, Bikkal Dezső korabeli adatai ezekről eltérnek. Az azonban, hogy mi a saját táblázatának a forrása – mely egyébként részben téves adatot tartalmaz – nem derül ki. A zsidóság szociális, társadalmi és gazdasági helyzetének szentelt negyven oldalon legalább annyiszor hivatkozik a két világháború közötti – nagyrészt antiszemita – szerzőkre, mint későbbi tudományos elemzésekre. Így a zsidóság helyzetéről mások mellett Matolcsy, vagy annak a leggyakrabban idézett Kovács Alajosnak a korabeli munkái alapján kapunk képet, akinek Ungváry másutt egy külön rövid fejezetet szentel a *Statistika antiszemita értelmezése* címmel.¹¹

A korabeli, különböző szellemiségű, eltérő színvonalú és műfajú munkák fogalmainak és adatainak kritikátlan átvétele a társadalomábrázolás során kérdésessé teszi, hogy az így megrajzolt társadalomtörténeti háttér révén lehetséges-e koherens és meggyőző interpretációs keretet kialakítani a kötetbe besúfolt, az „antiszemitizmus” és a „szociálpolitika” összefüggéseire vonatkozó nagyszámú politikai és értelmiségi megnyilatkozás, tervezet és kormányzati intézkedés értelmezéséhez. Nem önmagában az idézett adatok megbízhatósága a probléma – bár az is kérdés – hanem az a nyelv, amelyik a forrásokból származik, s amelyik közvetlenül kerül át Ungváry munkájába. Elemző fogalmak nélkül ugyanis – amelyek révén a szerző bemutathatná a társadalom rétegződését, jellemzőit, vagy éppen a társadalomszerkezetet értelmező korabeli konstrukciókat – az elemzés nem tud elszakadni a korabeli források nyelvétől. Szinte humoros formában jelenik ez meg, amikor Ungváry megállapítja, hogy a „fajkutató statisztika érdekes becsléseket közölt az értelmiségben tapasztalható »zsidó- s árjátültengésről«, majd közöl egy táblázatot, mely a „törzsökösök”, „árják”, utóbbiból „német árják” és „szláv árják”, „egyéb árják”, valamint „zsidók” kategóriáiban ad meg adatokat. (263.) Forrásként Karády Viktor és Kozma István munkájára, valamint Kovács Alajosra hivatkozik.¹² Vajon manapság a történetírás számára e faji kategóriák

⁹ Barta, Stephan 1940: *Die Judenfrage in Ungarn*. Budapest.

¹⁰ Erdei Ferenc – Kiss Dezső (szerk.) 1960: *Parasztors – parasztgond, 1919–1944*. (A Magyar Történelmi Társulat és a Hazafias Népfront Könyvtára). Budapest.

¹¹ Kovács Alajos munkája a forrása például a „Zsidóság aránya egyes foglalkozási ágakban” és a „Zsidóság társadalmi szerkezete” című táblázatoknak (28, 30).

¹² Karády Viktor valóban közli a táblázatot, Kovács Alajos korabeli munkájára és egy *Sárkány* című szélsőjobboldali havilap 1938-as, szignálatlan cikkére hivatkozva. Karády Viktor – Kozma István 2002: *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Budapest, 127. Karády szövegéből nem derül ki, ám az „árja” kategóriák szerinti besorolás nem Kovács eljárása. Az egyébként antiszemita hírvé statisztikus csak német, magyar, szláv és egyéb hangzású nevekről közölt adatokat (leszögezve egyébként azt is, hogy ezt nem lehet a nemzetiségi hovatartozással azonosnak venni). Kovács Alajos 1930: A nevek és névváltoztatások statisztikája. *Magyar Statisztikai Szemle* (3.) 228–240. A fajelméleti „árja” minősítések a *Sárkány* cikkéből származnak. Erre azonban Ungváry nem hivatkozik – bár

jelentik a társadalomtörténeti elemzés releváns keretét? Nem inkább az a kérdés, hogy az árja, nem árja, stb. fogalmi konstrukciók milyen paradigmába, nyelvbe, narratívába vagy diskurzusba illeszkedtek, s miért tűnhettek akkoriban sokak számára a valóság releváns leírásának, illetve miért képezheték politikai, sőt személyes identitáskonstrukciók alkotóelemét? Társadalomábrázolásnak olyan ez így, mintha Ungváry a második világháború okait mondjuk, Goebbelts szövegei alapján kívánna elemezni, egy eretnekmozgalom történeti helyét annak saját teológiája alapján meghatározni, vagy a Szovjetunió szerepét Magyarország történetében Hruscsov idevágó mondatai alapján leírni. Szerkesztési kérdés, de egyben a források és az elemzés összecsúszásának jelzés értékű tünete, hogy a *Bibliográfia* cím alatt a kötet végén a korabeli munkák és az utókor történeti elemzései – például Bosnyák Zoltán és Randolph L. Brahm – együtt szerepelnek.

Gyurgyák János a zsidókérdésről frott könyve kapcsán ennél „kevesebbert” is súlyos bírálatokat, sőt kollektivistá minősítést kapott a zsidóságot csoportként megjelölő fogalomhasználata miatt.¹³ Pedig ő Ungvárynál lényegesen óvatosabban bánt a korabeli szövegekkel. Ami abban az esetben a politikai korrektség elvárásából következő túlzott kritikának tűnt – hiszen a történetírásnak képesnek kell lennie bármilyen elven felépülő kollektívumok történetének elemzésére, beleértve az etnikus identitás narrációkban való megjelenítését vagy éppen a történeti hétköznapiakban való felépülését – itt sokkal inkább jogosnak látszik. Ungváry ugyanis nem foglalkozik sem a zsidó, sem a nem zsidó középosztályi identitásteremtés mechanizmusaival, sem pedig érdemben az egymásról alkotott képek vagy a társadalomról szóló narratívák természetével. Így, a vizsgálatba bevont forrásokra vonatkozó elemző fogalmak hiányában a munka nélkülözi a kritikát lehetővé tevő történetírói távolságtartást. A könyvre egyfajta fordított anakronizmus jellemző: a szerző nem mai fogalmakat, szempontokat vetít vissza a múltba, hanem a múltbelieket emeli be közvetlenül a munkájába.

Historiográfiai érdekes kérdés, hogy az etnicista szempontokat marxista sémákkal vegyítő Erdei-modell egyáltalán alkalmasnak bizonyulhat-e az antisze-

az is igaz, hogy Karádytól nem is tudhatja, hogy lényegében ez volt az általa használt adatok eredeti forrása – csak Karádyra és Kovácsra, utóbbira azonban téves oldalszámokkal. Mindent összevetve az Ungváry által közölt táblázatnak a forrása végül is egy rövid, anonim rasszista cikk, azonban úgy, hogy a hivatkozásban a statisztikusként mégis csak presztízzsel rendelkező Kovács, illetve egy nagy tekintélyű szociológus szerepel. A *Sárkány* cikke egyébként valóban utal Kovács cikkére, annak adataiból azonban csak kiegészítésekkel és ellenőrizhetetlen becslésekre támaszkodó korrekciókkal tudja levezetni „árja” statisztikáját. Mindazonáltal Karády megállapításai ettől függetlenül sem vitathatatlanok, szemléletének és módszertanának alapos – és válasz nélkül maradt – kritikájára lásd Kovács I. Gábor 2011: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmuskori Magyarország középkoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez és a középiskolai nyelvstatisztikához. In: Kovács I. Gábor: *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok*. Budapest, 251–319. Első közlés: *Korall* 9. 2002. 193–232.

¹³ Horváth Iván 2001: A szimmetriakövetelés. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap* (10.) 3–13. Veres András 2001: Egy elhibázott könyvről. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap* (11.) 24–28. „Gyurgyák János nem antiszemita, annál rosszabb a helyzet: ő is a kollektivistá szemlélet alapján áll”. Spiró György 2001: Zsidógyártás. *2000 Irodalmi és társadalmi havilap* (11.) 19.

mitizmus társadalmi gyökereinek értelmezéséhez. Erdei elképzelése a kapitalizmushoz kötődő polgári réteg kifejlődéséről alapvetően marxista logikát követve állította szembe ezt a társadalmi csoportot a feudalizmusból – mint az előző világtörténelmi korszakból – itt maradt nemességgel, illetve rendies középosztállyal, s ezt az ábrázolásában kombinálja az etnikai idegenség, mint társadalomszerkezeti hatóerő szempontjaival.

Ez a polgárságkép, illetve ez a merev szembeállítás teljesen idegen például az utóbbi évtizedek német polgárságkutatásától, amely a polgárságot régóta nem osztálykategóriákban írja le, hanem az életmód, a társadalmi normák és formák, azaz a viselkedésszociológiai értelemben vett rendiség fogalmaival ragadja meg (s ellentétben Erdeivel, a történeti fejlődés marxi teleológiája nélkül). Ez a szemlélet, amely az egyes társadalmi szereplők egymáshoz való viszonyrendszerét osztálytagozódás és rendi tagozódás fogalmai szerint egyaránt képes elemezni, egyébként régóta jelen van a magyar történetírásban is, sőt igen jelentős munkák fogalmi apparátusát is képezte.¹⁴

A szerző felfigyelhetne a dzsentriről/keresztény középosztályról általánosságban mondottak elégtelenségére az egyes általa kiemelten kezelt antiszemita szerzők kapcsán is. Ungváry ugyanis ezekről – gyakran jegyzetben – szívesen közöl életrajzi adatokat. Az orvos-gyógyszervegyész apától származó Matolcsy testvérek, a cselédlány törvénytelen gyerekeként született Kovács Alajos, a szűcssegéd apától származó és polgári iskolai tanárként dolgozó Bosnyák Zoltán, az öt évig Amerikában tanuló és dolgozó Rajniss Ferenc, a biológus egyetemi tanár Méhely, vagy éppen Imrédy Béla – miközben lehet, hogy a középosztályba születettek, vagy a pályájukon oda érkeztek –, nem igazán tűnnek „dzsentri” típusnak. Származását tekintve még leginkább Endre László tekinthető „dzsentrinek”, mert valóban középbirtokos családból származik – feltéve, ha ezt értjük „dzsentri” alatt, ilyenből azonban messze nem volt 5%-nyi a társadalomban. Ám az amerikai tanulmányút után a Rockefeller-alapítvány segítségével népegészségügyi mintajárást szervező főszolgabíró, illetve a népszolgálati buzgalomtól eltelt lelkiismeretes hivatalnok Ungváry által leírt alakjában kevésbé ismerhetünk rá Mikszáth kedélyes, dologtalan dzsentrijére.

Úgy vélem, a kettőstársadalom-elképzelés történeti magyarázó modellként való alkalmazásának legfőbb problémája – Ungvárynál és más munkákban is – tulajdonképpen e koncepció eredetének felderítetlenül maradása. A kettős társadalom képe ugyanis magából a korszakból származik, s megvan a maga elemezhető, saját története. Ha ennek figyelmet szentelünk, vagy magának az eredeti Erdei-szövegnek az elemzésére gondot fordítunk, akkor kérdésessé válik az Erdei-tanulmány státusza. Sokkal inkább tekinthető ugyanis forrásnak, mint a szakirodalom tudományos értékű darabjának. Mint ahogyan a kettőstársadalom-elképzelés sem

¹⁴ Kövér György 2011: *A tisztaeszlári dráma*. Budapest.

semleges tudományos modell, hanem éppenséggel egy politikai értékhangsúlyokkal rendelkező, a korszakból áthagyományozott társadalomkép.¹⁵

Ungváry gyakran emlegeti a korabeli rasszista, illetve kollektivista nyelvet, narratívát, helyenként paradigmát, amely még az egyébként demokrata, vagy antiszemitizmussal nem vádolható szerzők – mint például Bibó István (277.) – számára is kikerülhetetlen adottság volt, ám a kettőstársadalom-elmélet építőelemeinek etnicista jellemzőire nem kérdez rá.¹⁶ A szerző a kettőstársadalom-modellt történeti megközelítés helyett olyan leírásnak tekinti, mely a mai tudományos igényű elemzés számára is jól referálja az egykori valóságot. Nem merül fel az a forráskritikai kérdés, hogy Erdei munkája, mely e képet elsősorban tovább örökítette az utókor számára, milyen kontextusban keletkezett, milyen hagyományba illeszkedik, s hogy vajon az egykori szociológust milyen – politikai választásokot is magukba foglaló – szempontok vezették koncepciója megalkotásánál. (Noha mindehhez bőséges Erdei-szakirodalom állna rendelkezésre.¹⁷)

Erdei társadalomképe nem magában állt a korban, számos elemében beleilleszkedett egy szöveghagyományba, amely több különböző variánsban mondta el a magyar társadalom akkor közelmúltbelinek számító fejlődését. A magyar társadalomfejlődés e szembeállításra épített elbeszélésének korabeli elterjedtsége azonban nem garantálja, hogy mai értelmezési keretként is megállja a helyét.¹⁸ A variációk figyelmes elemzése egyébként érdekes eltéréseket állapíthat meg. Szekfű például a *Három nemzedékben*¹⁹ a birtokos nemesség oly mértékű hanyatlását írta le, melynek révén e csoport örökösei a középosztályi szerepből is kiestek. Weis István, aki – részben Szekfű nyomán – szintén leírja a középrétegek kettősségét, még hangsúlyosabban kérdőjelezi meg a kontinuitás tézisést; szerinte ugyanis a keresztény középosztály nagyrészt új mobilitás eredménye, s a közép-nemesség leszármazottai meghatározó helyzetben nem lelhetők fel benne.²⁰

Narratíva, paradigma, nyelv: különböző elméleti hagyományokba illeszkedő terminusok, használatuknak eltérő módszertani következményei lennének. Bármelyik fogalom által felidézett módszertant is választaná Ungváry – sőt alkalmazhatná a történeti fogalmak kosellecki elemzését, vagy a cambridge-i eszmetörténet eszköztárát is, vagy bármilyen egyéb történeti módszert – mindez azt jelentené, hogy a vizsgált kor forrásainak fogalomrendszerétől eltérő, a mai

¹⁵ Gyáni Gábor 2010: Empíria, ideológia és tudomány Erdei Ferenc munkásságában. *Szociológiai Szemle* (20.) 4. 43–59. Halmos Károly 2010: Erdei Ferenc 1943. évi szárszói beszéde, mint politikai szöveg. *Szociológiai Szemle* (20.) 4. 60–108.

¹⁶ Erről lásd Kovács Éva – Melegh Attila 1995: Az identitás játéka. Kísérlet Erdei Ferenc A magyar társadalom a két világháború között című tanulmányának tartalmi kibontására. In: Á. Varga János (szerk.): *Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére*. Debrecen.

¹⁷ A vonatkozó szakirodalomra lásd a *Szociológia Szemle* 2010-es, 4. tematikus számát Erdei születésének centenáriuma kapcsán, valamint Bognár Bulcsú 2010: *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest.

¹⁸ Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. 2001. 221–231.

¹⁹ Szekfű Gyula 1920: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest.

²⁰ Weis István 1930: *Mai magyar társadalom*. Budapest.

történetírói gyakorlatnak megfelelő terminusokban elemezhetné tárgyát. Ám a munka eszmetörténeti részeiben hasonló forráskezelési problémák jelentkeznek, mint a társadalom ábrázolásakor. Ott a korabeli antiszemita szerzők nem az antiszemitizmus eszmetörténetének, hanem a zsidóság társadalmi helyzetének forrásaiként szerepeltek. Az eszmetörténeti részekben az idézett szerzők vagy politikusok szövegeit Ungváry nem egy paradigma, nyelv, stb. absztraktabb fogalma révén értelmezi, s nem is a keletkezésük konkrét kontextusában elemzi az egyes szövegeket, hanem részben a valóság közvetlen referenciáinak tekinti őket, részben pedig rögtön a kidolgozatlan, nagyon bizonytalan, sőt ellentmondásos fogalmi keretre vonatkoztatja.

Ebből a szempontból szimptomatikus, hogy a kevés konkrét Erdei-hivatkozás egyike Imrédy kapcsán történik (egyébként tévesen 1945-re datálva a szöveg keletkezését). Itt a miniszterelnök elaborátumában felállított társadalmi látélet érvényességét Erdei támasztja alá. (176.) Nem is lenne semmi baj, ha Ungváry a két eltérő póluson elhelyezkedő figura társadalomképének közös pontjaira kívánná felhívni a figyelmet – amelyek mai távlatból nyilvánvalók – ám a szerző számára az egybeesések Imrédy kiindulópontjainak történeti helyességét igazolják.

A tények és narrációk közti különbségtétel hiánya – vagy másként: a politikai eszmetörténet lehetséges forrásainak társadalomtörténeti adatközlésként való kezelése – nem csak az Imrédy-forrásszöveg esetén jelentkezik. A könyvben előre haladva az olvasó a források és az értelmezések egybecsúsítása miatt egyre kevésbé érti, hogy mi is a szerző álláspontja például a zsidóság modernizációban betöltött szerepéről vagy a szélsőjobboldaliság és modernitás viszonyáról. Ungváry szinte végtelen sorban idézi a szélsőjobboldali megnyilatkozásokat és társadalom-átalakító terveket, helyeselve ezeknek a diagnózisait.²¹ A szerző számtalan jel szerint egyetért a korabeli szélsőjobboldali társadalomkritikával – sokszor beszél a szabadversenyes kapitalizmus okozta társadalmi válságjelenségekről – és azzal is, hogy a „kapitalizmus haszonélvezője” Magyarország a „zsidóság” volt, amint azt már a bevezetésben is leszögezte.

Maga is regisztrálja, hogy a szélsőjobboldal önmagát éppen „modernnek” és „szociálisnak” tételezte, szembeállítva magát a „liberális”, „kapitalista” és – az egykori szélsőjobboldaliak és Ungváry számára egyaránt – „feudális”

²¹ Néhány példát említve a kötetből: „[...] az ÉME célja nem csupán csak az antiszemitizmus hirtetése volt – ezzel elválaszthatatlanul kapcsolódtak össze a különféle társadalmi reformtervek, mint például a hitbizomány rendszerének reformja, a radikálisan progresszív adóztatás bevezetése és más szociális reformok. Az ÉME tagsága az antiszemitizmus és a nagytőke ellenesség mellett nagybirtokellenes is volt.” (99.) „Figyelemre méltó, hogy a Fajvédő Párt a zsidóellenesség mellett a feudális nagybirtok megrendszabályozásától sem riadt vissza.” (110.) „Gömbső alapjaiban akart leszámolni a „neobarokk” magyar társadalomszerkezettel, értve ez alatt a feudális maradványokat, a nagybirtok és az egyház hatalmát, valamint a társadalmi kasztrandszert.” (160.) „Magyarországon komoly és gyors társadalmi reformokra forradalom vagy diktatúra nélkül nem volt esély.” (167.) „[...] Imrédy gondolkodását nem csak az antiszemitizmus, hanem a Horthy-rendszer neobarokk társadalmának modernizálása is meghatározta [...]” (216.) „Teleki [...] felismerte ugyan a magyar társadalomfejlődés egyenletlenségét, de a hibákért nem az uralkodó politikai rendszert, hanem külső erőket okolt.” (371.)

Magyarországgal, amelynek szélsőjobboldali értelmezésekben a zsidóság is része volt. Sőt, ez utóbbi nézet baloldali interpretációkban is felmerül, lásd például Sárközi György véleményét a zsidó nagytőkéről mint a Horthy-rendszer támaszáról, melyet Ungváry egyetértőleg idéz. (251.) A paradoxon észlelésén túl nem elemzi a kérdést, hogy miként lehet „modern” egy olyan politikai gondolkodási irány, amely a szerző értelmezési kerete szerint születésében antimodern, s éppen a modernitás „hordozói” ellen irányul. Arra a szövegből felsejlő kérdésre, hogy a szerinte par excellence „modern” „zsidóság” miért „támogatja” a nem modern politikai rendszert és miként lehet egy „elavult” társadalmi berendezkedés része, nem próbál válaszolni. Logikailag itt az a két lehetőség merülhetne fel, hogy vagy a kapitalizmus egy korábbi formájához kötődve mégsem „modern” a zsidóság, vagy pedig – ellentétben a korabeli szélsőjobb értelmezésével – mégis „modern” az a társadalmi és politikai rendszer, amelyet a szélsőjobb meg kívánt haladni. A fogalmi kuszaságon a modernizációelméleti szakirodalom – ha már ez a választott értelmezési keret – segíthetne (vagy pedig a modernizáció vs. elavultság helyett valamely más értelmező fogalom keresése és legfőképpen a társadalmi csoportok árnyalt, nem kollektivistá kezelése).

A nyilas politikai gondolkodás bemutatásánál igencsak sajátos értékelésbe botlunk. Miután ugyanis a szerző úgyszólván a teljes akkori magyar értelmiségi és politikai mezőnyt elmarasztalja rasszista-kollektivistá politikai gondolkodása miatt, a nyilasokat szinte felmenti ez alól! Leszögezi, hogy az 1939-es nyilas értelmiség nem azonos az 1944-es utcai nyilas söpredékkal. (321.) Kiemeli, hogy ezen értelmiség képviselői közül 1944-ben sokan mentettek embereket. Érthetetlen, hogy szerinte e nyilas kör – például Málnási Ödön, Omelka Ferenc – „felülemelkedett” a rasszista szemléleten, és általánosságban vágyott az egyenlőtlenségeket felszámoló forradalomra.²² Ugyanakkor másutt elmarasztalja a nyilasok korabeli kritikusait, mert szerinte azok – rasszista módon, turáni alapon – nem magyar származásukért kárhoztatták a nyilasokat. (278.) Endre Lászlót más helyen „progresszívnek” minősíti. (147.) Nem egy nyilas vezetőről közöl olyan sorokat, amelyek indíttatásuk őszinteségét és magatartásuk erkölcsi tartalmát méltatják: „sokan éppen szociális érdeklődésüktől hajtva léptek be a pártba” (322.); a Somogyi–Bacsó gyilkosságban részt vevő és később is „hidegvérű gyilkosnak” bizonyuló Kovarcz Emil erkölcsi tartását is méltatja. (327.)

Kétségtelen, hogy a nyilas gondolkodás nem merült ki az antiszemitizmusban és rasszizmusban, s hogy egyes képviselői valamilyen általános – Ungváry által, sokszor úgy tűnik, jogosnak tartott – társadalmi forradalomra gondoltak. De hogy az antiszemitizmus nem lett volna része a gondolkodásuknak? Ezzel szemben a népi írói, falukutató kört vagy az egyházakat a szerző – erős kifejezéseket használva – felelősnek nyilvánítja a zsidótörvényeknek megágyazó, anti-

²² Akik egy általános társadalmi forradalom célját követve „felülemelkedtek az [...] alapvetően rasszista célok által motivált <<örségváltás>>-jellegű ötleteken” – írja (315.) – azok a nyilasok voltak, és nem a szociáldemokraták, a kommunisták vagy a keresztényszocialisták, amely mozgalmak nem tudtak számottevő erőt kifejteni.

szemita közhangulathoz való hozzájárulás miatt. Ez abban az értelemben kétségtelenül igaz, hogy ők is (Erdeivel együtt) elfogadták a leginkább etnicistának nevezhető gondolkodási keretet, sőt néha ezen túlmenően is antiszemitának bizonyultak. De a szociális viszonyokon felháborodott, őszinte „nyilas értelmiség” nem járult hozzá az antiszemita közhangulat megteremtéséhez?

Hogyan lehetséges, hogy Ungváry, miközben tökéletesen elutasítja az antiszemizmust, ennyire készpénznek veszi az általa vizsgált szélsőjobboldali társadalomképét és e kör „szociális” önképét? Jobban megérthető a probléma mögött rejlő gondolati tisztázatlanság akkor, ha Ungváry ellentmondásos viszonyulását más esetekben is figyelembe vesszük.

Ugyanez a feloldatlan kettősség jellemzi ugyanis a munkát a Horthyval, legfőképpen azonban Bethlennel szimbolizált konzervativizmus megítélésekor. Egyrészt Bethlen elégtelen földreformjáról beszél (138.), és arról, hogy a „nagybirtok jelentősebb igénybe vétele és az örökösödési adó határozott megemlése” megtehető volna az anyagi bázist egy olyan szociálpolitikához, mellyel elkerülhető lett volna a zsidók vagyonára alapozó „szociálpolitika”.²³ Erre viszont Bethlen és Horthy nem hajlottak, hiányzott belőlük az ehhez szükséges államférfíui nagyság. Így őket, legalábbis közvetve, felelősség terhelné annak a társadalmi nyomásnak a keletkezéséért, amelyet merev politikájukkal kiváltottak. Mindez bele is illik a magyarországi fejlődésről alkotott sommás képbe, ahol a modernizáció – ami Ungváry számára az egyenlőtlenségek csökkentésével járna – hátráltatója a hagyományos keresztény elit. Így érthető, hogy Ungváry a maga által felállított dichotómián belül a konzervatívokkal szembeállított szélsőjobboldali, forradalmi társadalom-átalakító buzgalommal szimpatizál, hiszen ezek képviselik a „progresszív” törekvéseket.²⁴ A forrásul szolgáló szerzők leírását átvéve e helyeken Ungváry mérlegén a Bethlen-típusú konzervatívok könnyűnek találtnak.²⁵

Ám a kötet más pontjain mégis egészen másként foglal állást. Szerinte Bethlen például „bölcs előrelátással” tiltakozott a választójog titkossá tétele ellen, mert úgy gondolta, hogy ez az antiszemizmus terjedését fogja elősegíteni, ami pedig a magántulajdonon alapuló kapitalizmus megrendüléséhez vezet majd. (228.)²⁶ Mindezek mögött valószínűleg a modernizáció, a modernitás, a kapitalizmus és a beavatkozó állam, illetve a demokrácia fogalmainak és ezek egymáshoz való viszonyának tisztázatlansága rejlik. A magántulajdonhoz – és vele az egyenlőtlenségekhez – ragaszkodó, a társadalom-átalakító politikákkal szemben szkeptikus

²³ Ezt a gondolatot Ungváry Matolcsy Mátyástól veszi át, legalábbis másutt tőle idéz érdemileg azonos javaslatokat. (309.)

²⁴ „A harmincas években feltámadó szélsőjobboldali mozgalmak számára a királyi Magyarország elaggott, megsemmisítendő, liberális képződménynek számított.” (316.)

²⁵ Bethlent elmarasztalja a „szociális olajcseppek” politikájáért, a „nagybirtok” és a „nagytóke” „megrendszabályozásának” elmulasztásáért és a „társadalom mélyebb átalakításától” való elzárkózásáért. E megállapítást azután egy Kovrig-idézzel támogatja meg. (137.)

²⁶ Másutt: „[...] különösen méltánylandó, hogy a Kormányzóhoz hű államférfiak ebben a helyzetben is vállalták a kockázatot, aktívan szembe is szálltak egyes szélsőséges jelenségekkel” – írja például Keresztes-Fischer Ferencről és Bethlenről az 1938–1939-es évek kapcsán. (238.)

konzervatívok a „modernitás” őrzői (s velük együtt a „kapitalizmusba” jól beilleszkedett „zsidóság”), vagy pedig, mint máshol olvasható, az előbbieket „liberálfeudális” legyőzendő ellenfélnek tekintő szélsőjobb (és szélsőbal, ahova Erdei is tartozik) a „modernizátor”? Esetleg egy másféle modernitás koncepcióban mindkettő (mindhárom) az lehet? E kérdéseket Ungváry nem teszi fel, bár szövegéből ezek következnenek. A válasz elsősorban attól függ, hogy használni kívánjuk-e a modernitás fogalmát, s miként határozzuk meg a történelem menetének fejlődési irányát a 20. században, illetve, hogy egyáltalán úgy gondoljuk-e, van ilyen. Ungváry szemlátomást azt gondolja, van – jelzi ezt a „progresszív” szó gyakori használata, mellyel rendre szélsőjobboldali politikusokat tisztel meg –, csak éppen definiálatlanul hagyja, hogy mi is az. Az utószóban mindenesetre megállapítja: „Bethlen nem a demokrácia ellen, hanem a demokrácia érdekében korlátozta a választásokat”. (609.) Holott ezt az intézkedést nyugodtan értékelhetné az elégtelen földreform páriaként. Így tette ezt a szerző számára egyébként zsinórmértékül szolgáló Erdei – és Kovrig is –, akiknek mindaz, amit Bethlen szimbolizál, egyet jelent a demokrácia ellentétével.

Ezzel elérkeztünk egy olyan ponthoz, amely már nem társadalomtörténeti, konceptuális vagy módszertani probléma, hanem az emlékezetpolitikai mérleg kérdése. Maradjunk a cím sugallta metaforánál. Az Ungváry módszereivel a mérleg serpenyőjébe gyűjtött anyagot hiába mérjük, mert nem tudjuk, miből is van, mit is tartalmaz az pontosan. Ahhoz filológia, a források kontextualizált, kritikus elemzése kellett volna. De – Ungváry szempontjából – még nagyobb probléma, hogy az sem világos, milyen skála áll a mérleg számlapján, amely előtt a mutatónak mozognia kell. Az emlékezetpolitikai kérdések eldöntése szükségszerűen tételez fel értékválasztásokat. Egyáltalán nem világos, hogy Ungváry milyen politikai értékek szempontjából kívánja megmérni a „Horthy-korszak” teljesítményét. Egyrészt a szöveg számos pontján érvényesül a „népi demokratikusnak” nevezhető szempontrendszer, amely hozzávetőleg az 1946–1947-es baloldali blokk közös történetpolitikai álláspontjáról bírálja a „kapitalista”, „félfeudális” Horthy-kor elmaradott társadalmi viszonyait. Mondhatnánk, hogy ilyenkor az Erdei-paradigma működik. Ebbe belefér a szabadversenyos kapitalizmus bírálata, és az általa okozott társadalmi válságjelenségek emlegetése is. Megfér ezzel az is, hogy a szerző véleménye szerint a nagymérvű állami beavatkozás a gazdaságba, a társadalmi csoportok közötti politikai szempontú újraelosztás növelése, illetve valamiképpen a központi tervezés a modernizálódás velejárója, illetve eszköze.

Másutt azonban a szerző rendszeresen liberálisnak bizonyul, számtalanszor hitet tesz az állampolgári jogegyenlőség, a magántulajdon szentsége, s velük a piaci kapitalizmus mellett, illetve a „társadalom totális kontrolljára” törekvő „utópisztikus gondolkodás” ellen (például a könyv utolsó mondatában). (612.) Emez állásponttól már nehezen érthető, hogy miként érthet egyet a magántulajdonba – részben eltérő szempontok szerint, de egyaránt messze-menően – belenyúló szélsőjobboldali és szélsőbaloldali „modernizátor” álláspontokkal. De ha ez az ellentmondás még nem lenne elég, kedvenc bűnbakjainak

mentségére ezt hozza fel: „A népi írók szellemi bűnbe esése összefüggött azzal, hogy majd mindegyikük hitt abban, hogy az emberi szenvedés politikai úton nem csak csökkenthető, hanem teljesen meg is szüntethető.” (297.) Ha kibontaná a gondolatmenetet, a mondat második felének egy konzervatív pamfletbe illő tételére felépíthetné a Horthy-kori társadalom konzervatív emlékezetpolitikai értékelését, amely elhatárolódna a liberális felfogástól, s alapvetően kritikus lenne a szélsőjobb és a szélsőbal társadalom-átalakító filozófiáival szemben.

A 612 oldalnyi szöveg végén nem tudjuk, hogy Ungváry mit gondol a Horthy-korszak társadalmáról, a különböző társadalompolitikai célokkal rendelkező főbb politikai irányokról, a modernitás mibenlétéről, vagy éppen a zsidóságról, mely a szöveg alapján a modernitás hordozója, de egyúttal a bírált „elavult”, „liberális” és „modernizálásra” szoruló gazdaság és társadalomszerkezet „nyertese” is. Meglehet, a könyvnek számos más hozadéka van, de a magyar antiszemitizmus társadalomtörténeti hátterét véleményem szerint nem teszi világosabbá.

Az Ungváry könyve kapcsán felvetődő kérdések megválaszolásához megítélésem szerint még igen sok – a közvetlen emlékezetpolitikai kérdésektől némi távolságot tartó – történetkutatói munkára lesz szükség, a politikai eszmetörténet tekintetében éppúgy, mint a társadalomfejlődés egészének értelmezésében, és a „zsidók” és „nemzsidók” „egymással kapcsolatos élményének” konkrét, mikro-szintű elemzése terén.

Bódy Zsombor

Ungváry Krisztián

Válasz Bódy Zsombornak

Először is köszönetet mondok recenzensemnek, hogy ennyi figyelmet szentelt munkámnak. Megállapításainak egy része elgondolkodtató, alapvető mondani-alójával azonban nem értek egyet. Állításainak túlnyomó többsége könyvemből nem vezethető le, kivéve azt az esetet, ha valaki félreolvassa, amit írtam.

Bódy szerint könyvemben azt állítom, hogy a diszkrimináció, a szociálpolitika és az antiszemitizmus összefüggései „nem ismeretesek” a magyar szakirodalomban. Én azonban nem ezt állítottam. Azt írtam, hogy „bizonyos egyoldalúságok tetten érhetőek” – ami azért messze nem az, amit recenzensem a számba ad. Bódy, állításának igazolására felhoz öt publikációt, melyekből kettőt én írtam, Götz Aly és Christian Gerlach munkáját ugyan lefordították magyarra, de ők nem magyar történészek, a két említett publikációra, mint üdítő kivételre pedig magam is többször hivatkozom. Recenzensem egyetlen magyarországi összefoglaló munkáról sem írt, amelyben az általam említett összefüggéseket tárgyalták volna, és a társadalomtörténet legismertebb művelői közül sem nevezett meg senkit sem.

Előrebocsátom, hogy kritikusom felvetéseinek egy része jogos. Csakugyan nem írtam le például, hogy a „modernitás” kapcsán mire is gondoltam, abból a naiv feltételezésből kiindulva, hogy a kontextus az olvasónak egyértelművé teszi. Viszont könyvem 15. oldalán és sok más helyen is szerintem meglehetősen egyértelmű, hogy a „modernizáció” a kapitalista átalakulás szinonimáját jelenti, és az is nyilvánvaló, hogy a „modernitást” én gazdasági értelemben használom. Maga a modernitás fogalomtörténete azonban nem volt tárgya könyvemnek, ezért nem tartom indokoltnak, hogy ezzel kiemelten foglalkozzam.

Recenzensem szerint én kész ténynek veszem, hogy a magyar birtokstruktúra és társadalomszerkezet „elavult” illetve „feudális”, és erre semmilyen nemzetközi összehasonlítást nem nyújtok. Ez azonban nem igaz, mivel kötetem 120. és 121. oldalán egyaránt közlök táblázatot az USA, Németország és Anglia jövedelmi viszonyairól illetve a jövedelmi arányokról, és ezeket magyar adatokkal összehasonlítva vonom le következtetésemet (nem beszélve arról, hogy a magyar birtokstruktúrát nem feudálisnak nevezem, hanem feudális elemekkel terheltnek – ami megint nem ugyanaz). Ugyanígy található adatok a magyar földbirtokstruktúráról kötetem 438–441. oldalán, de emellett mind a Nagyatádi-féle földreform, mind az 1942. évi XV. törvénycikk kapcsán írok erről. Adataimat lehet kritizálni – ezt recenzensem nem tette – de nem létezőnek tekinteni nem szerencsés.

Bódy érvelését több ponton nem értem. Szerinte én az antiszemitizmus terjedését a szélsőjobb 1939-es választási eredményének tudom be, amely „szerin-

tem” titkos és általános volt. Ezzel szembeállítja, hogy az 1939-es választás nem volt általános, mert a választójogosultak körét a korábbinál is szűkebbre szabták.

Nem tartom korrektnek ezt a típusú érvelést. Először is azért nem, mert ahogyan bizonyítom is, a szélsőjobb választási sikerét éppen nem az antiszemitizmus terjedésének bizonyítására hoztam fel, mivel a nyilasok nem kínáltak antiszemita programot mint a kormánypárt, és választási sikereiket sem az antiszemita szólamaikkal érték el. Ezt az állításomat lehet ugyan kritikával illetni, de Bódy ezzel adós marad. Másrészt pedig jómagam is részletesen elemzem az 1939-es választójogosultság kérdését, és egyáltalán nem azt állítom, hogy „mindenki” szavazhatott, hanem éppen ellenkezőleg: rengetegen nem szavazhattak, és döntően éppen azok nem, akik feltehetően a nyilasokra szavaztak volna (legalábbis ez a koncepció vezette a törvényhozást, amikor a rendkívül restriktív választójogot törvénybe iktatta). Magyarán: Bódy kritikája valójában olyan konstrukció, amely nem az én szövegemre vonatkozik. Harmadrészt pedig meglehetősen sok energiát fordítottam arra, hogy feltárjam: az antiszemitizmus nem 1939-ben terjedt el, hanem jóval korábban, és 1939 ebből a szempontból nem korszakhatár.

Lehetséges, hogy az általam használt forrásmunkák, mint Baranyai Zoltán, Ulain Ferenc és Buday Dezső, Barta István vagy Kiss Dezső pontatlan adatokat közölnek. Ezt recenzensemnek bizonyítania kellene, mint ahogyan azt is, hogy az adatok pontatlansága olyan jellegű, ami érinti az azokból levont következtetésem lényegét is. Ezt azonban ebben a recenzióban nem találok, és éppen ezért a kifogást értelmezni sem tudom.

Bódy szerint én legalább annyiszor hivatkozom antiszemita szerzőkre, mint a későbbi tudományos elemzésekre. Ezzel a megjegyzéssel azt a látszatot kelti, mintha adataim nem volnának megbízhatóak, de azok tételes cáfolatával adós marad. Emellett azt a benyomást kelti, mintha a KSH-ra alapuló adatok is „antiszemita” volnának – ami azért sajnálatos, mert az általam sokszor hivatkozott Matolcsy Mátyás és Kovács Alajos egyébként jelenleg is a társadalom- és politikatörténetírás sokszor idézett szerzői közé tartoznak. Elsősorban azért, mivel adataik hitelességét nem kérdőjelezte meg a kutatás.¹ Jómagam könyvemben egyébként külön kitérek az „antiszemita” és a „nem antiszemita” források elemzésére, és megállapítom, hogy a két csoport közötti különbségek az esetek többségében lényegtelenek, ráadásul a vizsgált társadalomtörténeti jelenségekre több, egymástól független forrás számadatait is használom. Mit kellett volna még tennem?

Bódy azt állítja, szerintem „a történetírás számára (a) faji kategóriák jelentik a társadalomtörténeti elemzés releváns keretét” – erre bizonyíték a kötetem 263. oldalán szereplő táblázat, amelyben „németárja”, „szlávárja” stb. kifejezés

¹ Például Romsics Ignác számos kiadást megért, általánosan elismert munkája szintén Matolcsy, illetve Kovács statisztikai adatait használja, és eddig ezért senkitől kritikát nem kapott. Romsics Ignác 2010: *Magyarország története a XX. században*. (Negyedik, bővített kiadás.) Osiris Kiadó, Budapest.

szerepel. A táblázat és adatai azonban nem annak illusztrálására szolgáltak, hogy hány ilyen személy is él Magyarországon, hanem csupán arra, hogy *mit hittek erről azok*, akik Szabó Dezső nyomán a „magyarságdeficit” narratívájában gondolkodtak – és akiknek köre fájdalmasan sok hírességet felölel. Sajnos teljesen lényegtelen, hány német származású személy is volt valójában a hivatali értelmiségben belül, ha Illyés Gyulától kezdve Bajcsy-Zsilinszky Endréig sokan abból indultak ki, hogy a „magyarság kisebbségben van saját hazájában”, mert vidékről a „svábok” a városokból pedig a „zsidók” át nem eresztő réteget képeznek az „igaz magyarság” feltörekvő elemei előtt.

Csakugyan igaz, hogy „nem foglalkozom sem a zsidó sem a nem zsidó középosztály identitásteremtési mechanizmusaival” – azon egyszerű okból, mert ez nem tartozik vizsgálatom szempontjai közé. Azzal viszont utalások szintjén már igenis foglalkozom, hogy az egymásról alkotott képek hogyan alakulnak ki. Bódy kritikája elméleti jellegű, de egyetlen példát sem hoz arra, hogy hol hiányzik munkámból a „kritikát lehetővé tevő történetírói távolságtartás” úgy, hogy attól állításaim is tarthatatlanná válnának. Azért sem értem ezt a kifogást, mert kifejezetten törekedtem arra, hogy a korszak ma már vállalhatatlan vagy csupán pontatlan kifejezéseit mindig idézőjelben szerepeltessem, annak érdekében, hogy az olvasó lássa: fogalomhasználatom nem azonos a forrásokéval.

Sajnos nem tudom megállapítani, hogy Bódynak mi a lényegi kifogása a már említett, kötetem 263. oldalán közölt „magyarságdeficit” kérdést tárgyaló táblázat kapcsán. Én ugyanis az abban foglalt adatokat egyáltalán nem szentírás-ként tártam az olvasók elé. Ennek kapcsán olyan kifejezéseket használtam, mint *racionális mag, becslés és hisztéria*. Ehhez képest Bódy azt kéri számon rajtam, hogy én az olvasókkal azt hitetem el, hogy a táblázat kategóriái „releváns társadalomtörténeti elemzés” keretét képezik. Erről szó sincs: csupán az a helyzet, hogy én a táblázatot nem kívántam „identitáskonstrukciók” szempontjából elemezni, mivel vizsgálatomban felvállaltan nem az áldozatok, hanem a tettesek szempontrendszere szerepelt – amire mindig utaltam, mint ahogyan arra is, hogy a tettesek szempontrendszere nem az enyém. Magam is számtalan helyen egyértelművé teszem, hogy Eckhardt Tibor, Tormay Cécile, Klebelsberg Kunó, Haller István és társaik éppen annyira magyarok, mint fajvédő kritikusaik. Miért kellene nekem olyan identitáskonstrukciók vizsgálatával foglalkoznom, amelyek nem tartoznak elemzésem tárgyához?

Bódy érvelésemet ahhoz hasonlítja, mintha én a második világháború okait Goebbels szövegeivel kívánnám elemezni. Ennél a hasonlatnál jól tetten érhető, hogy nem érti könyvem koncepcióját. Szerintem ugyanis a tettesek szövegei arra ugyan önmagában nem alkalmasak, hogy megtaláljuk valaminek az „okát”, arra viszont igen, hogy megértsük a tettes motivációját, illetve annak egy részét. Belátom, ez csekély különbség, de talán nem lényegtelen. Mivel én felvállaltan a tettesek motivációira voltam kíváncsi, és erre kötetem előszavában is felhívtam az olvasó figyelmét, igazán nem értem, mit kellett volna elemeznem, ha nem a tettesek megnyilvánulásait.

Nem érzem korrektnek, hogy kritikusom azt a látszatot kelti, hogy szerintem Méhely, Rajniss, Matolcsy, Imrédy, Bosnyák és Kovács Alajos a „dzsentri” alaptípusát képviseli. Bódy maga is megemlíti, hogy mindegyiknél közlök életrajzot, amelyből kiderül, kik a felmenők. Ráadásul munkám kulcsfogalma nem a „dzsentri” (ami csakugyan meglehetősen elégtelenül írná le azt a társadalomszociológiai problémát, amely foglalkoztatott), hanem a középosztály. A dzsentri és a keresztény középosztály azonban nálam nem szinonimafogalom, még akkor sem, ha Bódy megjegyzései ezt sugallják.

A középosztálynak az általam meglehetősen részletesen bemutatott német asszimilánsok is tagjai, akik semmiképp sem nevezhetők „gentrynek”. Meglehet, nem írtam le külön, hogy a „gentry” kategóriába azok tartoznak, akik a 19. századig rendelkeztek valamilyen nemesi kiváltsággal, és ennek jegeit megkísérelték a 20. századra is átmenteni. Mentségemre szolgáljon, hogy olvasóimról feltetelezek bizonyos minimális műveltséget is.

Nem értem Bódy kritikáját az Imrédy és Erdei kapcsán írottakkal sem. Könyvem 176. oldalán idézek egy Imrédy-szöveget, mely szerint „a magyar nép [...] a modern kapitalista gazdálkodás által irányított tempót nem tudta átvenni”, majd felhívtam a figyelmet arra, hogy később Erdei és mások is ugyanerre a következtetésre jutottak. Kritikusom azt hányja a szememre, hogy ezek az egybeesések nálam Imrédy igazának a bizonyítására szolgálnak. Hogy egyértelművé tegyem: nem ez volt a célom, hanem az, hogy rámutassak: az Imrédy-féle analízisnek komoly racionális magja van. (Imrédy okfejtésének buktatóival egyébként külön foglalkoztam, ám ezt recenzensem nem létezőnek tekinti). Természetesen egy tény és egy narráció két különféle dolog. De mi van akkor, ha Imrédy „narrációi” egyébként tényeken alapulnak? Miért nem ezek cáfolatát kapom?

Egyébként is furcsa, ahogyan Erdei „kettős társadalomelmélete” kapcsán recenzensem megkísérlí ízekre szedni munkámat, és meglehetősen nagy terjedelemben marasztal el azért, mert én szerinte erre az elméletre támaszkodom. Erdei neve könyvemben hétszer fordul elő, a „kettős társadalomelmélet” azonban csak kétszer. (176, 283.) Egyik alkalommal sem foglalok állást abban a kérdésben, hogy Erdeinek igaza van-e vagy sem. Csupán annyit állítok, hogy Erdei elmélete a korszakban sokak számára kézenfekvőnek tűnt, olyannyira, hogy Erdei nélkül is majdnem teljesen ugyanolyan következtetésekre jutottak, mint ő. Magyarán: a tettesek számára az elmélettel leírtak relevánsnak tűntek, és meghatározták magatartásukat.

Bódy szerint nem elemzem, hogy miként lehet „modern” egy olyan politikai gondolkodási irány, amely születésénél fogva antimodern és éppen a modernitás „hordozói ellen irányul.” Szerencsére ennek az ellenkezője igaz. Kötetem 316–317. oldalán kifejtem, hogy mit értek fasizmus és modernitás viszonyán, ráadásul ennek kapcsán Ernst Noltéra, mint az elmélet kidolgozójára hivatkozom is. Emellett pedig szerintem a szövegemből egyértelmű, hogy a zsidóság kapcsán a „modernitás” kifejezést gazdasági értelemben használom, ami ugye nem azonos egy politikai gondolkodás modernségével vagy antimodernitásával.

Nem értem Bódy kritikáját azon a ponton sem, amikor azt állítja, hogy én a nyilasokat felmentem a rasszista-kollektivista politikai gondolkodás vádjá alól. Bizonyítékul arra hivatkozik, hogy szerintem az 1939-es nyilasok nem azonosak az 1944-es nyilasokkal, mert előbbi csoportból sokan mentettek embereket. Félek, hogy itt kritikáim fejében összekeveredtek bizonyos dolgok. Attól, hogy egyes nyilasok zsidókat mentettek 1944-ben, még lehettek a kollektivista gondolkodás hordozói. Csakugyan igaz az, hogy a nyilasokról (is) próbáltam leírni olyan szempontokat is, amelyek őket pozitívabbnak láttatják, mint korábban. Ezt éppen azért is szükségesnek tartottam, mert 1990 előtt a nyilasok voltak a Horthy-rendszer első számú bűnbakjai, sokszor olyan dolgokért is, amelyekért nem ők voltak felelősek. Példának okáért nem a nyilasok voltak Magyarországon az antiszemitizmus fő mozgatói (ez az állításom Bódynál úgy torzul, mintha szerintem az antiszemitizmus nem lett volna része a gondolkodásuknak). Ha valaki ebből azt olvassa ki, hogy én felmentem a nyilasokat, akkor lelke rajta. Annál is inkább, mert nyilas tömeggyilkosságokról meglehetősen sokat írtam már, nem hiszem, hogy ezzel kapcsolatos véleményem bárhol is igazolásra szorulna. Hozzá kell tennem: Bódy egyetlen esetben sem bizonyítja be hogy „hőseim” (ez az ő – meglehetősen árulkodó – kifejezése) értékelésében hol hibáztam – kritikája teljesen elméleti jellegű. Sem Málnási, sem Omelka, Fiala vagy Keck Antal (stb.) esetében nem tudjuk meg tőle, hogy az Ungváry-féle értékelés miért hibás.

Bódy a nyilasok kapcsán tett megállapításaimat sajátosnak tartja, és úgy állítja be, mintha én csakis és kizárólag a nyilasok „önképéből” indultam volna ki. Elég sajnálatos, hogy nem veszi figyelembe, milyen forrásokból dolgoztam. Én nem a nyilasok önvallomásait dolgoztam fel, hanem a velük szemben lefolytatott állambiztonsági eljárásokét. Az ÁVH-nak minden oka megvolt arra, hogy az összes létező negatívumot felhossa ellenségeivel szemben. Ha sem az ÁVH, sem a népbíróságok nem találták nyomát az antiszemitizmusnak,² akkor azt hol kellene keresnem ezekben a forrásokban?

Meg kell jegyezmem, recenzensem megdöbbenését ebben a kérdéskörben azért sem értem, mert a nyilasokkal kapcsolatos írásaimban nincsen semmi új. Először 1998-ban írtam erről. Paksa Rudolf kutatástörténetet vizsgáló írása szerint „a leginkább inspiráló szerzők” közé tartozom ezen a területen, és épp azon írásom vált a későbbi kutatások „ötlettárává”³, amelynek tartalmát Bódy most elmarasztalja. Természetesen ehhez joga van, és hálás lennék, ha leírná, mely állításaim hamisak. Ehelyett azonban recenzensem 2013-ban olyan állításokon döbben meg, amelyeket én már több mint egy évtizede számos alkalommal megtettem tudományos médiumokban és népszerűsítő írásokban egyaránt – és erre a mai napig lényeges szakmai ellenvetéseket senkitől sem kaptam (és most tőle sem).

² Az természetesen nyilvánvaló, hogy az ÁVH-nak, illetve előd- és utódszerveinek szövegei az „antiszemitizmus” fogalmát kerülték, különösen 1949 után. Az antiszemita tetteket azonban nagyon is kutatták, csak éppen más, kódolt kifejezésekkel látták el.

³ Paksa Rudolf 2013: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, sajtója*. Osiris Kiadó, Budapest, 46, 48.

Bódy a kontextualizálás hiányát veti a szememre, miközben ő maga az, aki a kontextust összekeveri. Elmarasztal azért, mert én Endre László tevékenységét *progresszívnek* állítom be. Ezzel két, filológiai problémám van. Egyrészt az, hogy Bódy nem teszi egyértelművé az olvasónak, hogy a progressziót én Endre esetében idézőjelben használom, vagy pedig anélkül. Nos, nálam a kifejezés idézőjellel szerepel, éppen azért, mert a szó szoros értelmében Endre teljes tevékenységét nem lehet ilyennek nevezni. A kérdést tárgyaló fejezet címe is így néz ki (csak a címben szereplő idézőjelek használatával): „Progresszív fajvédelem”. Endre László és a gödöllői szociálpolitikai mintajárás. Ebben a fejezetben, amelynek adataira Bódy egyetlen betűt sem veszteget, részletesen tárgyalom, hogy milyen szempontból nevezhető Endre tevékenysége progresszívnek és milyen szempontból nem. Ehhez képet meglehetősen unfair eljárás az itt írtakat úgy beállítani, mintha Endrét én minden szempontból a progresszió zászlóvivőjének írtam volna le.

Szomorú vagyok, mert recenzensem minden jel szerint nem érti könyvem mondanivalójának lényegét, hiszen azt állítja, hogy az „Ungváry módszereivel a mérleg serpenyőjébe gyűjtött anyagot hiába mérjük, mert nem tudjuk, miből is van, mit is tartalmaz az pontosan. Ahhoz filológia, a források kontextualizált, kritikus elemzése kellett volna.” Ez teljesen általános elutasítás, amit nem bizonyít, hogy nem találja könyvemben néhány, a tárgyam szempontjából nem központi jelentőségű fogalom számára is konkrét meghatározását. Belátom, kötetemet nem a cambridge-i eszmetörténészek vagy Reinhardt Koselleck módszertanával írtam meg. Munkám ugyanis alapvetően nem elvont elméleti szempontok szerint készült, hanem olyan folyamatokat tárt fel, amelyekkel eddig a magyar történettudomány szerintem adós maradt. Ettől természetesen még szükséges a források kritikus elemzése, de ennek elmaradását konkrét eseteken kellene kimutatni. Bódy szerint nem egyértelmű az sem, hogy milyen értékrend szerint mozog mérlegem skálája, mert helyenként a „baloldali blokk álláspontjáról” bírálók, helyenként pedig liberálisnak bizonyulok, van, ahol pedig a Horthy-rendszer konzervatív emlékezetpolitikai értékelését nyújtom.

Ezt nem tudom másképp értelmezni, csak úgy mintha Bódy szerint egy történelmi elemzésnek csakis és kizárólag egyfajta politikai értékrendet kellene visszhangoznia, anélkül, hogy reflektálna más értékrendek tartalmára. Ezt a módszert nem tartom tudományosan produktívnak, és ezért nem is követtem. Bethlen politikájának fényeit és árnyait, mozgástereit és kényszerpályáit csak akkor érthetjük meg, ha nem csak „liberális” vagy „konzervatív” vagy más ideológikus alapállásból közelítjük meg tevékenységének mozgatórugóit, hanem azokat a létező összes fontos szempont szerint elemezzük.

Szerintem azonban kritikusom ideológiai elhajlásaimat tárgyaló megjegyzései más oldalról is feloldhatók. Egyrészt azért, mert az emlékezetpolitika alapvetően nem elvont, hanem gyakorlatias jelenség. Még a liberális emlékezetpolitika sem jelenti azt, hogy minden kérdésben csakis és kizárólag a liberalizmussal 100%-ban kompatibilis megoldásokat fogadhatjuk el egyedül üdvöztetőnek. Hogy egy példával éljek: az amerikai New Deal nem liberális intézkedéscsomag

volt. Ettől azonban nyolcvan év távlatából még liberális történészek is képesek arra, hogy Rooseveltnél ezen intézkedését pozitívan értékeljék.

Másrészt pedig az emlékezetpolitika értékelése nem lehet vegytisztán csak ilyen vagy olyan. Történetíróként akkor tudok egy jelenséget megítélni, ha előtte megkísérlem megérteni a korabeli ágensek szempontjait, anélkül, hogy azonosulnék velük. Még az elítélésnek is feltétele kell, hogy legyen a megértés kísérlete. Azt, hogy ezzel recenzensem hogyan áll, döntse el az olvasó.

Szilágyi Márton

Ligatura: szándékok és eredmények

*Egy irodalomtörténeti könyvsorozatról
a szerkesztő nézőpontjából*

2007-ben jelent meg a L'Harmattan Kiadó gondozásában – s a kiadó vezetőjének, Gyenes Ádámnak a kezdeményező ajánlatára – a *Ligatura* címre elkeresztelt irodalomtörténeti könyvsorozat első darabja, s azóta még hét szerző munkájának kiadásával valóban sorozattá vált a kezdeményezés.¹ A szerkesztést kezdetől hárman végezzük: e sorok írója mellett Scheibner Tamás és Vaderna Gábor, s változás csupán abban történt, hogy a kötetek gondozását 2009-ben átvette a Ráció Kiadó. Ez azonban a könyvek külső megjelenésén és tipográfiáján éppúgy nem változtatott (a sorozat logóját Kálmán Tünde tervezte, s ő készíti jelenleg is a borítóterveket), mint a sorozat eredeti koncepcióján, amelynek azonban programos, előrebocsátott megfogalmazásától óvakodtunk.

Most már azonban az eddig megjelent kötetek láthatóvá tettek valamit abból a szándékból, amelynek érdekében a *Ligatura* megalapításába fogtunk, így talán nem fölösleges kísérletet tenni céljaink körülírására. Annál is inkább, mert minden egyes újonnan alapított szakmai könyvsorozat valamiféleképpen az adott szakterület egészének látens értékelését is jelenti: nemcsak azért rendez egymás mellé különböző köteteket, mert azokat értékesnek gondolja, hanem azért is, mert hiányt érzékel, s úgy véli, az egyes művek sorozattá válása fontos tendenciákat tehet láthatóvá. A mi elképzelésünket legalábbis befolyásolták ilyen megfontolások. Nem azt céloztuk meg, hogy általában véve publikációs fórumot teremtsünk a magyar irodalomtörténet-írásnak – mondjuk, olyasfélé, mint a nagy hagyományú *Irodalomtörténeti füzetek* című könyvsorozat, amely bizonyos terjedelmi korlátok betartása esetén a magyarországi irodalom bármely korszakáról befogad a sorozatszerkesztőtől színvonalasnak ítélt kéziratokat, elsősorban

¹ Az eddigi kötetek: Csetri Lajos 2007: *Amathus. Válogatott tanulmányok*. I–II. kötet. (Összeállította: Szajbély Mihály és Zentai Mária.) L'Harmattan, Budapest; T. Szabó Levente 2007: *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózaesztétikájában*. L'Harmattan, Budapest; Labádi Gergely 2008: *A magyar epiztola a felvilágosodás korában. Műfaj- és médiatörténeti elemzés*. L'Harmattan, Budapest; Milbacher Róbert 2009: *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*. Ráció, Budapest; Kerényi Ferenc 2010: *Színek, terek, emberek. Irodalom és színház a 18–19. században*. Ráció, Budapest; Keszeg Anna 2011: *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*. Ráció, Budapest; Török Zsuzsa 2011: *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média- és irodalomtörténeti elemzés*. Ráció, Budapest; Sándor István 2012: *Író és társadalom. Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből. I. kötet: Főúr és nemes*. Ráció, Budapest; Vaderna Gábor 2013: *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Ráció, Budapest.

kismonográfiákat. A helyzetünk persze gyökeresen más is volt: a megálmodott könyvsorozat nem valamely létező szakmai intézményhez kapcsolódó kezdeményezés volt – mint ahogyan az *Irodalomtörténeti füzetek* a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének a könyvsorozata –, hanem saját maga akart intézménnyé válni, természetesen szellemi értelemben. Ez szűkítette is a lehetőségeinket, ám ugyanakkor igen nagy szabadságot adott. Mindenesetre azzal tisztában voltunk: nem szólnak racionális érvek amellet, hogy könyvsorozatot hozzunk létre. Pontosabban: nem racionális érvek szólnak a vállalkozás mellett. Nem remélhettünk belőle hasznot – anyagi értelemben semmiképpen, de a formális presztízs szempontjából sem nagyon –, legföljebb sok munkát és vesződséget, gondoljunk akár a kéziratokkal való bíbelődésre, akár a könyvek kiadásához szükséges összegek előteremtésére. Ez utóbbi szempont különösen nehéznek látszott, hiszen éppen a tudományos könyvkiadás – s általában: a könyvkiadás – katasztrofálisan rossz periódusában döntöttünk a sorozat megalapítása mellett. Szűkülő anyagi lehetőségek, egyre apadó pályázati források és szétzilálódó könyvterjesztés: ezek voltak azok a feltételek, amelyeket magunk körül láttunk, s 2007-hez képest még az is bekövetkezett, amit akkor el sem tudtunk képzelni, tudniillik a helyzet még annál is rosszabbá tudott válni 2013-ra. Nyilván semmiféle tervezésbe nem fogtunk volna bele, ha nincs a L'Harmattan Kiadó ajánlata, amely a kereteket illetően biztonságot, s tartalmi kérdésekben teljes szabadságot ígért. Hálásak lehetünk tehát nekik is, mint ahogyan a sorozat gondozását az eredeti, tőlünk származó koncepcióval átvevő Ráció Kiadónak is. Megpróbáltunk ezzel a bizonyosan kivételes lehetőséggel jól sáfárkodni: ha már ennyire illuzórikus és illogikus volt a vállalkozás már indulásakor is, semmi nem akadályozta meg azt, hogy legalább koncepciózus módon vágjunk bele a szerkesztésbe.

Úgy véltük, hogy a megalapított irodalomtörténeti könyvsorozat a 18–20. századi magyar irodalom történetének fog figyelmet szentelni: figyelembe véve ugyanis a jelenleg létező publikációs lehetőségeket is, ez az a terület, amelynek következetes művelésére egyetlen más kiadó sem tart fenn sorozatot, miközben az utóbbi másfél évtizedben a magyar irodalomtörténet-íráson belül ez az a periódus, amely, különösen a 19. századi magyar irodalom egyes periódusai és problémái kapcsán, rendkívül komoly metodológiai megújuláson ment keresztül, s a szűkebb szakma határain kívül is figyelmet keltő eredményeket tudott felmutatni. Azt feltételeztük, ennek a folyamatnak a további ösztönzését és határozottabb fölmutatását jól segítheti egy ilyen könyvsorozat. Mivel a jelenlegi, egyébként a szakkönyvek szempontjából egyre szűkülő könyvpiacra a többi kiadó elsősorban az életrajzi monográfiák és biográfiák iránt mutat tendenciaszerűen érdeklődést (mint például az Osiris és a Kalligram), a legnagyobb lehetőség a problémacentrikus kutatási eredmények publikálásában mutatkozott. A könyvsorozat legfőbb vezérelve és ambíciója az volt, hogy teret adjon azoknak az irodalomtörténeti kutatásoknak, amelyeknek erőteljes kulturális antropológiai, társadalomtörténeti, mikro-történeti, esetleg az új eszmetörténeti irányzatokhoz elvezető kapcsolódási pontjai vannak, s amelyek eddig csak esetlegesen

vagy szétszórta tudtak megjelenni a magyar szellemi életben. Amikor tehát korszerű, szemléletileg és tematikusan újító jellegű kötetek kiadására törekedtünk, ez a szándék elsősorban ennek az iránynak a felszínre hozását, megszervezését jelentette: úgy véltük, ezzel a magyar irodalomtörténet-írás interdiszciplináris beágyazottságát támogathatjuk, s egy olyan, komoly nemzetközi tendenciákhoz is kapcsolódni képes, újszerű megközelítést tehetünk láthatóvá, amely nem csupán az irodalomtörténészek körében válhat ki érdeklődést, hanem a tágan felfogott társadalomtudomány képviselői számára is érdekes lehet. Ez indokolta a sorozat címválasztását is: a betűkapcsolatot jelentő latin szó, a paleográfiából ismerős ligatura mintegy annak a szimbólumává vált a számunkra, hogy miképpen lehet ténylegesen összekapcsolni voltaképpen összetartozó elemeket. Jelen esetben az irodalomtörténetet és a társadalomtudományok bizonyos ágazatait.

Vállalkozásunkat erősen inspirálta az is, hogy az utóbbi évtizedekben jelentősen átalakult a hazai történetírás belső szerkezete és orientációja. Miközben ugyanis továbbra is meghatározóak maradtak bizonyos tradicionális témák és feladatjelölések (a nemzeti történelem kereteire ügyelő kutatások éppúgy, mint a politikatörténeti dominanciájú, köztörténeti érdeklődés), megerősödni látszottak a társadalomtörténeti kiindulású törekvések. Olyannyira, hogy eljutottak bizonyos szervezeti keretek kialakításához is: létrejött az éves konferenciákat is szervező Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület, egyetemi tanszékek alakulhattak, és megszülettek olyan történész-folyóiratok, amelyek publikációs lehetőségeket kínáltak az ilyesféle kutatások közzétételére. Mindez magával hozta a társadalomtörténeti érdeklődésű tanulmányok és monográfiák megszorodását is – s bár túlzás lenne az eredményeket a magyarországi történetírás teljes átrendeződéséként felfogni, annyi bizonyos: a bibliográfiailag számba vehető teljesítmények időnként a jelentőség szempontjából is kiemelkedőek. Úgy véltük, ennek a folyamatnak illenék megmutatkoznia az irodalomtörténet-írásban is, illetve jó lenne, ha az efféle impulzusokat hasznosítani képes irodalomtörténeti törekvések egymás mellett jelenhetnének meg, felerősítve ezzel egymás hatását is.

Mi valósult meg szándékainkból? Hiszen az előzetes terveket csak az hitelesíthette, ha találunk olyan kéziratokat, amelyek a szerintünk fontos tendenciákat meg tudják jeleníteni – s ha vannak ilyen művek, sorozat csak akkor lehet belőlük, hogyha folyamatossá tudjuk tenni a kötetek megjelenését. Az első tapasztalatunk az volt, s ez tükröződik is a sorozatban, hogy az előzetes elgondolásunkhoz illeszkedő kéziratokat egyelőre a 18–19. századi irodalomról sikerült találunk. Bár továbbra sem tettünk le a 20. századra vonatkozó eredmények publikálásáról, kiderült: a modernség, illetve a modernség utáni irodalmi periódusok kapcsán nálunk jóval kevésbé van jelen az a társadalomtudományos szempont, amelyet mi fontosnak tartanánk. Ennek az okait aligha lehet egyértelműen meghatározni – s még csak az sem zárható ki, hogy egyszerűen személyes kudarcunk, hogy ez idáig ilyen kéziraatra nem sikerült rábukkannunk (kudarcon ezúttal azt is értve, hogy azok a szerzők, akiknek a kutatásait igencsak el tudtuk volna képzelni a könyvsorozatunkban, eleve máshova szánták, s máshol is jelentették

meg munkájukat). Mindazonáltal némi óvatossággal annyi talán megfogalmazható, hogy a 20. századi magyar irodalomra irányuló kutatások módszertani-elméleti megújulása egészen más megfontolások mellett kezdett végbemenni az 1980-as években, s ezt a szakterületet azóta is alig látszik erőteljesen befolyásolni valamiféle módszeres társadalomtörténeti nézőpont. A 20. (illetve immár a 20–21.) századi irodalomról szólván amúgy is jóval erősebb a jelenbe érő ideológiai folyamatok hatása – gondoljunk csak az utóbbi időszak látszólag irodalmi témákat érintő, ám valójában politikai vitáinak a vehemenciáira, például a Wass Albert, Nyíró József életművének megítélése körüli polémikákra –, s ezzel szoros összefüggésben eleven maradt a kánonikus érvelésnek az igénye is. Azaz az irodalomtörténeti kutatásokra is az a látens várakozás terhelődött, terhelődik rá, hogy az általános irodalmi értékrend oldaláról nyilvánítsák ki egyes írói életművek értékét² – noha ezek a kánonviták eleve illuzorikusak, hiszen egy olyan egységes szemlélet premisszájából és létéből indulnak ki, amelynek a létezése is kérdéses, ezért lehetetlen neki megfelelni. Ezek a lappangó, de az egyes irodalmi vitákban vagy bizonyos kötetek kritikai visszhangjában rendre felbukkanó szemléleti elemek bizonyosan deformálják a 20. századi magyar irodalomra vonatkozó kutatásokat, hiszen a vizsgálat tárgyává tett jelenségek alapjául szolgáló irodalom-fogalom minéműségét is érintik. Noha ettől még nyilván nem lehetetlen, ám jóval nehezebb elfogadtatni azt például, hogy egy írói életmű (személyiség, jelenség, stb.) monografikus témává emelésekor a szerzőnek nem feltétlenül vagy nem elsősorban az lehet csak a célja, hogy átértékelje az adott személy vagy probléma értékbeli státuszát a nemzeti (vagy bármely más, közösségi elvre apeláló) kánonon belül. Létezhetnek másféle, legitim céltételezések is. Nincs kétségem (mi több, ezt mondhatom többes számban is, ideértve szerkesztő-társaimat: nincs kétségünk), hogy a jelenlegi, szórványosan már most is jelenlévő, a megújulás irányába mutató eredmények egy idő után meg fogják hozni az áttörést a 20. századi magyar irodalom kutatásában, még akkor is, ha az ezt gátló, ideológiai befolyásoltságú szemléleti konstrukció fennmarad – ám ez idáig ebben a módosulásban a *Ligatura* nem tudott részt venni, pontosabban a *Ligaturának* nem sikerült elérnie, hogy ezt a szemléletváltozást felmutathassa. Talán hamarosan már ez is sikerül.

² Ezt jól illusztrálják azok a viták, amelyek az utóbbi évek irodalomtörténeti összefoglalásai körül alakultak ki. A három kötetes vállalkozást (Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.) 2007: *A magyar irodalom története*. I–III. kötet. Gondolat, Budapest) és a későbbi, az egyetemi oktatást kiszolgáló hivatott egykötetes munkát (Gintli Tibor (főszerk.) 2010: *Magyar irodalom*. (Akadémiai kézikönyvek.) Akadémiai Kiadó, Budapest) egyaránt hangsúlyosan olyan kritikák érték, amelyek a bennük nem – vagy a kritikusok szerint nem megfelelő módon, terjedelemben, hangnemben, stb. – szerepeltetett írói életművek hiánya felől minősítették a köteteket, s ezek a hiánylisták szinte kizárólag 20. századi szerzőket tartalmaztak. A Szegedy-Maszák Mihály szerkesztette kötetek kapcsán: Ács Margit (szerk.) 2010: *Irodalom a történelemben – irodalomtörténet*. Kortárs Kiadó, Budapest. A Gintli Tibor szerkesztette kötet kapcsán a leglátványosabb példa: Vasy Géza 2012: Irodalomtörténetünk új kézikönyve – Kritikai jegyzetek (Magyar irodalom). *Kortárs* (6.) 66–77.

A könyvsorozat magában foglalja a magyar irodalomtörténet-írás bizonyos klasszikus értékeinek összegyűjtését és felmutatását éppúgy, ahogyan a fiatalabb vagy kifejezetten fiatal kutatói nemzedékek munkáinak közzétételét is. Ez a kettősség szintén nem véletlen, tudatosan törekedtünk a hagyomány gondozásának erre a kettős viszonylatára. A sorozat első darabja a magyar irodalomtörténet-írás egyik nagy adósságát törlesztette: Csetri Lajos kötetben eddig meg nem jelent tanulmányainak összegyűjtését és kiadását. A néhány éve elhunyt Csetri Lajos, a szegedi egyetem professzora az irodalomtörténész szakma osztatlan tekintélynek örvendő tagja volt, két megjelent könyve, a Berzsenyiről szóló,³ illetve kritika-történeti monográfiája⁴ az utóbbi évtizedek szakirodalmának legfontosabb darabjai közé tartozik. Egyéb tanulmányainak publikálására azonban még nem történt kísérlet, noha Csetri szerzői bibliográfiája elkészült a hetvenedik születésnapjára kiadott emlékkönyvben.⁵ Szimbolikus gesztusnak szántuk, hogy egy új könyvsorozat egy ilyen, a magyar irodalomtörténet-írás utóbbi évtizedeinek legértékesebb tradícióját jelentő értekezői életmű kiteljesítésével induljon el, amely egyébként – ez utólagos távlatból még inkább felismerhető – számos hatástörténeti impulzust magában foglal. Az eszmetörténet újragondolása mellett ugyanis Csetri utolsó tanulmányaiban arra is törekedett, hogy irodalmi szövegekben felbukkanó szemléleti elemeket mentalitástörténeti jelenségekhez kösse, s így próbáljon meg a felekezeti különbségek mentén kirajzolódó művelődési tömböket megragadni.

A másik posztumusz kötet a Csetriétől markánsan elkülöníthető módszertani alapállásra mutat példát. Kerényi Ferenc könyvének gondozása szomorú körülmények között maradt ránk: a 2008-ban váratlanul elhunyt szerző még maga állította össze a kötettervet, s küldte el a Ráció Kiadó akkori vezetőjének, Thimár Attilának – arra azonban már nem volt ideje és alkalmja, hogy maga formálja véglegessé a válogatást. Ezt a munkát Scheibner Tamással együtt végeztük el. Kerényi tanulmánykötete, mely tárgyilag irodalom- és színháztörténettel foglalkozó írásokat tesz közzé, egyetlen keresztmetszetet mutat be a hatalmas életműből, módszertanilag pedig igen sokszínű lehetőségeket kínál fel az irodalom és színház társadalmi környezetének a megragadására. Akad itt olyan tanulmány, amelyik kifejezetten a kulturális javakhoz való társadalmi hozzáférésre sorakoztat fel adatokat, van kultusztörténeti kiindulású dolgozat, mely az irodalmi kultuszt életre hívó közösségi igényeket teszi láthatóvá, s találunk olyan értekezést is, amelyik az irodalom műveléséhez vagy a színésszé váláshoz a 18–19. században hozzárendelődő társadalmi státusz megragadásához kínál szempontokat. A kötet, amely egyébként Kerényi Ferenc első tanulmánykötete lett (a szerző korábban nem próbálkozott ugyanis ezzel a műfajjal), láthatólag nem az életmű legjobb darabjait

³ Csetri Lajos 1986: *Nem sokaság, hanem lélek. Berzsenyi-tanulmányok*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.

⁴ Csetri Lajos 1990: *Egység vagy különbözőség? Nyelv-, irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

⁵ Szajbély Mihály (szerk.) 1999: *Mesterek, tanítványok. Ünnepi tanulmánykötet a hetvenéves Csetri Lajos tiszteletére*. Magvető Kiadó, Budapest, 591–617.

kívánta összefogni, „csak” színes és érdekes, reprezentatív válogatás akart lenni, ám így is látványos példát szolgáltat arra, hogy az utóbbi évek kultúratudományi fordulatának számos eleme már az 1970-es évektől jelen volt a 18–19. századi magyar irodalomra vonatkozó kutatásokban, elsősorban nem teoretikus igényként, hanem gyakorlati, praktikus megfontolásként. Kerényi kötete tehát ahhoz segíthet hozzá, hogy jobban megérthessük a kultúratudományi megközelítések hazai előtörténetét – azzal a nem explicit formában felbukkanó, de az adatkezelésben és adatértelmezésben félreérthetetlenül megmutatkozó módszertani tudatossággal együtt, amely a rendkívül sokoldalúan képzett szerzőt jellemezte.

A harmadik, rejtett hagyományt felmutató kötet vállalkozott a legnehezebb feladatra, már ami a láthatóvá tenni vágyott tradíció korábbi ismertségét illeti. Sándor István 1945-ben megjelent könyvének újrakiadása ugyanis egy majdnem teljesen visszhang és reflexió nélkül maradt, korán félbe is szakadt irodalomtörténeti életművet mutatott fel. A politikai okokból, s egy törvénysértő igazolási eljárás keretében az irodalomtörténet egyetemi-főiskolai intézményrendszeréből 1945-ben egyszer s mindenkorra eltávolított szerző ebben a könyvében a magyar felvilágosodás irodalmának társadalomképét igyekezett megragadni. A háromkötetesre tervezett vállalkozásnak csak az első darabja, az arisztokráciára és a köznemességre irányuló jelent meg, a másik két kötet kézírata, ha elkészült is, elkalódott. Sándor István a két háború közötti irodalomszociológiai kutatásokból és a Horváth János ösztönözte történetiség-felfogásból indult ki, s olyan megközelítésre törekedett, mely látszólag nagyon közel állt a hamarosan hegemónná vált marxista irodalomtörténet-írás kérdésfelvetéséhez (a társadalmi ellentétek irodalmi ábrázolásának megragadásához), csakhogy mindezt Sándor deklaráltan nem marxista módon, hanem pozitívizmus és szellemtörténet egymásba oltásával kívánta megoldani. Kizárulása a későbbi irodalomtörténeti hagyományból tehát szinte tünetértékű – újrakiadása viszont abban is segíthet, hogy az újraorientálódó kutatás tudománytörténeti támpontot kaphasson egy nagyívű, s nem akármilyen színvonalú monográfia révén.

Ezekhez a tradíciókhoz mérhető a többi kötet; utóbbi szerzői fiatal irodalomtörténészek, sőt, több esetben kifejezetten az első jelentős, monografikus munkájuk kiadására vállalkoztunk. Nem egyetlen elméleti iskola vagy módszertani megfontolás alapján kerültek egymás mellé a kötetek és témák, ezért aztán tágas, több irányban is végiggondolható tájékozódás jellemzi a sorozat ezen darabjait. A médiatörténet, az írástörténet, a kulturális antropológia, a mikrotörténet vagy éppen a kultusz történet domináns megközelítésként vagy éppen kiegészítő szempontként rendre felbukkan Keszeg Anna, Labádi Gergely, Milbacher Róbert, Török Zsuzsa, T. Szabó Levente könyvében, olyannyira, hogy megtévesztő is lenne az irányzatok bármelyikét konkrétan csak egy monográfiához kötni. Mindazonáltal persze minden egyes kötet meglehetősen pontossággal és következetességgel definiálja saját elméleti támpontjait – ám ezek mindig a vizsgált probléma sajátosságaihoz igazodnak. A 18. század végének episztola-irodalma, Gyöngyössi János tordai református pap alkalmi költészete, Arany János életművének inter-

pretációs kérdései, Petelei István írói munkásságának sajtótörténeti miliője, Mikszáth Kálmán legfontosabb műveinek antropológiai megközelítése (hogyan röviden és némileg leegyszerűsítve összefoglaljam a kötetek témáját) aligha lenne lehetséges ugyanazon elméleti alapvetésből kiindulva. A sorozat eredeti koncepciójához azonban éppen ez illik: a *Ligatura* nem akart programos, irányzatos zárttságot népszerűsíteni, hanem azokat a lehetőségeket kívánta egymás mellé rendezve felmutatni, amelyek mind a vizsgálat tárgyában (tehát az alapul vett irodalomfogalom kijelölésében), mind az elemzéshez felhasznált interpretációs technikákban egy, a szokásostól vagy tipikustól eltérő tájékozódást mutatnak. Bár nyilván nem lehet mindenben közös nevezőre hozni az egészen eltérő irányultságú, eltérő érdeklődést tanúsító kutatásokat, annyi talán megkockáztatható a sorozat eddigi darabjai kapcsán, hogy a kötetekben kialakult irodalomfogalom nem elsősorban esztétikai érdekeltégű – noha a szerzők tudatában vannak a poétikai jelentőség viszonylagosságának is –, sokkal inkább a szövegek megszületésének és befogadásának történeti feltételrendszere s az ezt szabályozó, befolyásoló társadalmi és retorikai kontextusok állnak az elemzések homlokterében. Ehhez kapcsolódik az is, hogy az elemzésre méltatott szövegek köre tágabb, mint a kánonikus érvelésre építő tanulmányokban: gyakran speciális társadalmi funkciókat betöltő szöveg-típusok (például újságcikkek, alkalmi költemények, magánlevelek) válnak lényegessé. Ez is egy átértékelt irodalom-felfogás jelenlétére utal: mondhatni, funkcionálisában és diszkurzív módon képződik az elemzendő szövegek irodalmisága. A *Ligatura* koncepciójának előzetes kialakításakor ezt a sajátosságot aligha lehetett előre látni, sokkal inkább utólagos felismerés valami efféle közös szemléleti elemet felfedezni a megjelentetett kötetekben – ám igencsak tanulságos azzal szembeülni, hogy mégiscsak létezhet némi egység egy tematikusan és elméletileg is olyanynyra sokszínűnek tűnő könyvsorozatban.

Azt már nyilván nem a sorozat egyik szerkesztőjének kell meghatároznia, vajon a *Ligatura* elérte-e eredeti célját, s képes volt-e a szakmai figyelmet magára vonni. Nem is lenne illendő belebocsátkozni a jelentőség kérdésébe, annál is kevésbé, mert az belülről, a szerkesztői szándék felől szinte eldönthetetlen, hogy az egyes kötetek önértékén túl maga a sorozat képes volt-e bármiféle módon hozzájárulni a támogatni kívánt szemléleti megújuláshoz. Bizonyos mértékig ez amúgy is nyitott kérdés: a *Ligatura* fennmaradása és további sorsa dönti el, érdemes-e ezen egyáltalán töprengeni. A vállalkozás ugyanis csak addig létezik, amíg elevennek bizonyul az irodalomtörténet és társadalomtörténet határterületét felfedezni kívánó kutatói érdeklődés – hiszen ha ez utóbbi kifulladás, akkor nyilván a sorozatra sem lesz szükség. A kezdeményezés persze számos más ok miatt is megszűnhet, efelől nincsenek illúzióim. De egyelőre még van kedvünk csinálni, látjuk értelmét – s úgy tűnik, a közeljövőben is lesznek olyan szerzőink, akik saját munkáikat a legszívesebben ebben a sorozatban kívánják megjelentetni. Bizakodom tehát. 2007-ben az sem tűnt valószínűnek, hogy a *Ligatura* eljuthat egyáltalán nyolc megjelent kötetig (mi több, ha a kétkötetes Csetri-kiadást külön számoljuk, kilencig). Tehát akár még jövőnk is lehet.

Módszerek és eredmények a hazai környezettörténetben

Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet – Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományos források tükrében.*

Hantken Kiadó, Budapest, 2009. 484 oldal.

Kázmér Miklós (szerk.): *Környezettörténet 2 – Környezeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében.*

Hantken Kiadó, Budapest, 2011. 315 oldal.

A környezettörténet területén tevékenykedő kutatók száma Magyarországon jelentős növekedésnek indult az elmúlt években, amit az egyre fejlődő tudományos infrastruktúra is nagyban elősegít. A legnagyobb európai szakmai szervezet, az Európai Környezettörténeti Társaság (*European Society for Environmental History*) magyar tagjainak száma mára már meghaladta az egy tucatot, és a társaság két évente rendezett konferenciáján is növekvő számú magyar résztvevővel lehet számolni. A terület iránt érdeklődő szakembereknek ugyanakkor egyre több egyeztetési lehetőségük adódik hazánkban is, köszönhetően elsősorban két ismétlődő szakmai fórumnak, a Fülek György által szervezett *Tájtörténet*, és a Kázmér Miklós koordinálta *Környezettörténet* elnevezésű konferenciának. Jelen könyvismertetés célja, hogy az utóbbi anyagából készült tanulmánykötetek alapján rámutasson arra, milyen főbb csapásirányok vannak jelen a hazai környezettörténeti kutatásokban.

A környezettörténet, természettörténelem¹ vagy történeti ökológia² az elmúlt fél évszázadban igen fontos kutatási területté nőtte ki magát – főként az angolszász tudományosságban (*environmental history*). Annak ellenére, hogy már Magyarországon is hosszú ideje zajlanak környezettörténeti kutatások, a tudományterület mint önálló diszciplína csak az elmúlt egy-két évtizedben nyert létjogosultságot. Ennek egyik oka az lehet, hogy a tudományág művelői legalább három – igen eltérő – irányból közelítenek a környezeti változásokhoz: a természettudományok, a történettudomány és a régészet felől.

A *Környezettörténet* konferenciák (2006, 2010) legfontosabb eredménye éppen az volt, hogy keretet biztosított ezen tudományterületek képviselői számára egymás kutatásainak megismerésére. A konferenciák jellegéből adódóan a fórum elsősorban nem új módszerek részletes bemutatására szolgált, hanem

¹ A természettörténelem címet viselő sorozatban jelent meg: Rácz 2008; Mészáros 2008, 2011. Ezt a kifejezést használja a *História* folyóirat 2009-es tematikus száma is. *História* 2009: 3.

² R. Várkonyi–Kósa–Várkonyi (szerk.) 1993; R. Várkonyi 1998: 51–76; R. Várkonyi (szerk.) 2000.

a szakemberek által a megelőző években végzett főbb kutatási eredményeket kísérelte meg összegezni. Ez mindenképpen célravezetőbb megoldásnak tűnik, mint az egyes részeredmények vagy módszerek részletes elemzése, amelynek szintén megvannak a maga hazai szakmai fórumai.

A két, eddig lezajlott konferencián együttesen csaknem száz előadás hangzott el, amelyet tucatnyi poszter egészített ki. Annak ellenére, hogy mindkét rendezvényre az Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Karához tartozó Földrajz- és Földtudományi Intézet Őslénytani Tanszékén került sor, a humán-, illetve a természettudományok hasonló arányban képviseltették magukat az előadók között. Az elhangzott előadások mintegy feléből készültek tanulmányok a konferenciakiadványok számára. A két kötetben szereplő összesen 47 írás egyenkénti bemutatására ehelyütt értelemszerűen nincs lehetőség, ezért alapvetően három, a tanulmányok alapján kirajzolódó szempontra igyekszünk rávilágítani:

1. az egyes területek által használt módszerekre;
2. az egyes tudományterületi eredmények társtudományokban való felhasználásának lehetőségeire;
3. a környezettörténeti kutatási eredmények gyakorlati hasznosítási módjaira.

A környezettörténeti kutatásban hasznosítható természettudományos módszerek tárháza az elmúlt évtizedekben soha nem látott ütemben bővült. A kor meghatározás egyre pontosabbá válása, a különböző mikromaradványok feldolgozási módjai és a mintavételi eszközök fejlődése immár olyan források felhasználását teszi lehetővé, amelyekről néhány évtizede a kutatók még nem is álmodhattak. A történeti környezetrekonstrukció módszertanát tekintve a hazai szakemberek is végeztek számos előremutató vizsgálatot, melyek eredményeit az elmúlt néhány évben a legnagyobb szakmai folyóiratok hasábjain közölték.³ A természettudományos kutatások kezdetben a hosszú távú környezeti változásokra fókuszáltak, s a fokozatosan finomodó módszerek segítségével sikerült rámutatniuk az elmúlt néhány ezer, bizonyos esetekben néhány száz év környezet- és klímaváltozásaira.

Ilyen néhány száz éves környezeti változások kimutatására lehet alkalmas a palinológia vagy pollenanalízis. *Medzibradszky Zsófia* tanulmánya a palinológia egyik komoly módszertani problémájára mutat rá, amely igen fontos lehet, amikor a tudományterület eredményeit más diszciplínákban tevékenykedők próbálják meg használni. *Medzibradszky* arra a palinológusok számára ismert tényre hívja fel a figyelmet, hogy a kis léptékű klímaváltozások kimutatása a pollenanalízis módszerével igen problematikus. Írásában rámutat arra, hogy elhamarkodott azt gondolnunk, hogy ha bizonyos növényi pollenek előfordulása egy adott vizsgálati területen megnő vagy lecsökken, akkor ott biztosan valamilyen gyors klímaváltozásról lehet szó. A tanulmányt a hazai kutatás számára még értékesebbé

³ A recenzió készítése idején például a holocénre vonatkozó földrajzi-környezeti kutatások legfontosabb folyóirata, a *Quaternary International* jelentetett meg egy, a pleisztocén és holocén kor Kárpát-medencei környezetváltozásait bemutató különszámot. *Quaternary* 2013.

teszi, hogy a szerző részletesen elemzi a Kárpát-medencei pollendiagramokban megjelenő taxonok klímaérzékenységét, azaz, hogy az egyes növények milyen széles klímaspektrumban képesek a fennmaradásra, és a klímaváltozások hogyan érintik egy adott faj elterjedését. A történeti kutatás számára ez mindenképpen érdekes lehet, hiszen a középkori Kárpát-medence növénytakarójával kapcsolatban az elmúlt években közölt írások közül nem egy részben ilyen forrásokra támaszkodott.⁴

A palinológia mellett a természettudományos vizsgálati eszközök közül a történeti kutatásokban is komolyan hasznosítható a talajtani, geokémiai analízis, illetve különösen a dendroklimatológia. Mindkét diszciplína képviselteti magát a *Környezettörténet* kötetekben. A talajtani kutatások jelentőségét az elmúlt években még tovább növelte, hogy ezek legtöbbször nem önmagában állt, hanem más természettudományos (pollenanalízis, más makrofossziliák elemzése) és régészeti módszerekkel kiegészülve alkalmas volt viszonylag nagy felbontású, hosszú távú környezeti változások kimutatására (például *Horváth Zoltán és társai* írása esetében).

A kötetekben több tanulmány is talajtani analízis segítségével mutatott rá, hogy a középkor és a kora újkor határán milyen jelentős környezetváltozás látszik kibontakozni a Kárpát-medencében, jelentősen megnövekvő folyóvízi üledékképződéssel (*Thamóné Bozsó Edit és társai*), illetve jól tetten érhető futóhomokmozgással (*Kiss Tímea és társai*). Ez utóbbi tökéletesen összeegyeztethető az Alföld megváltozott politikai környezetével járó gazdálkodási átalakulás környezetre gyakorolt, régóta feltételezett hatásaival.

A természettudományos módszerek közül az elmúlt évek tudományosságában kiemelkedő fontossággal képviselteti magát a dendrokronológia és a dendroklimatológia, mely részterületek többféle felhasználási lehetősége is bemutatásra kerül a recenzált kötetekben. *Kern Zoltán* a Balaton-felvidéki tölgyek éves növekedésének és a Balaton vízszintingadozásának mértékét vizsgálva készít a legnagyobb területű magyarországi tóra vonatkozó 19. századi vízállás-rekonstrukciót. Ezzel újabb adatokkal járul hozzá egy több mint ötvenéves, történészek, régészek és környezetkutatók közötti vitához, amely a Balaton vízszintingadozásai körül alakult ki. Ám nemcsak e miatt a példa miatt mondhatjuk, hogy a természettudományos módszerek közül talán a dendrokronológia és a dendroklimatológia hozta az elmúlt években a legtöbb, a történeti kutatásokban is kiválóan hasznosítható eredményt. Az elmúlt ezer év erdészeti módszereinek megismerésében (szállaló vágás kérdése, fakivágások szezonálisitása stb.), illetve a gazdaságtörténetben (épfák származásának kimutatása, stb.) ma már éppen úgy kulcsfontosságúnak számít a fák évgyűrűinek vizsgálata, mint a történeti korok időjárás- és klímátörténetének kutatásában. Jelenleg a Kárpát-medence egyetlen, majdnem ezer évre visszamenő, éves felbontású klímarekonstrukciója (nyári hőmérséklet-rekonstrukció) is a dendroklimatológia módszerén alapul.⁵ Jól jellemzi ennek a résztu-

⁴ Például: Sümegi–Jakab–Majkut–Törőcsik–Zatykó 2009: 265–298.

⁵ Popa–Kern 2009: 1107–1117.

dománynak a megnövekedett jelentőségét, hogy 2005-ben Sopronban a Magyar Tudományos Akadémia Archeometriai és Iparrégészeti Munkabizottsága külön az erdők és a fák történetének kutatásával foglalkozó konferenciát rendezett, melynek anyaga azóta írásban is napvilágot látott.⁶

A természettudományos munkák sajátos csoportját képezik a meteorológia témakörében írott tanulmányok. Ezek legfontosabb jellemzője, hogy kifejezetten az atmoszféra fizikai állapotára vonatkozó adatok gyűjtésével foglalkoznak, és a források igen széles tárházát használják. *Tarjányi Zsuzsanna és munkatársai* tanulmányukban az intézményesült meteorológia időszakának forrásait dolgozták fel. Elemzésük tárgyát az 1871 és 1898 között készült budapesti (budai) ózonmérések képezik. Ezek kapcsán arra mutatnak rá, hogy a 19. század során még nem nőtt jelentősen a légköri ózonkoncentráció, ezzel szemben a jelenkori ózommennyiség körülbelül a 19. századi értékek háromszorosa. Vizsgálatuk látványosan demonstrálja, hogy az emberi tevékenység miként hat az atmoszféra összetételére. A korai műszeres meteorológiai mérések feldolgozásának módszerét mutatja be *Csernus Molnár Ildikó és Kiss Andrea*, akik a 18. század végi Temesvárott élt Klapka Károly József gyógyszerész által több mint húsz évig napi szinten végzett hőmérsékleti méréseket elemezték. Eredményeik meggyőzően érzékeltetik, hogy a levéltári kutatások milyen jelentőségűek lehetnek a történeti klíma rekonstrukciójában.

A természettudományos írások közül nem egy kifejezetten a környezettörténet gyakorlati alkalmazási lehetőségeire mutat rá. A már említett ózonkoncentráció-vizsgálat az emberi tevékenység légkörösszetétel-befolyásoló hatását demonstrálja, míg *Bata Gábor és társai* a budapesti (nagytétényi), 1908 és 1990 között működő Metallochemia fémkohászati gyár sorsán keresztül mutatják be a gyáripar közvetlen környezeti hatásait. Ugyanakkor a környezettörténet nem csak az elmúlt időszak környezeti ártalmainak kimutatására alkalmas: *Körödy Gergely és társai* modern térképi adatokat, digitális domborzatmodelleket és fagyókerek kitarakodási sebességére vonatkozó méréseket használtak a Bátaapáti környéki felszínfejlődés, különösen a folyóvízi erózió mérésére, mely a település közelében a kutatás idején még készül, s időközben megnyílt atomhulladék-lelőhely kapcsán került reflektorfénybe. *Szilassi Péter* pedig a 20. századi területhasznosítás változásait a földek aranykorona-értékének alakulásán keresztül vizsgálta. Az írás digitális térképezés segítségével mutat ki kapcsolatot a művelt és pihentett területek eltérő – hosszú távú – eróziójának mértéke között.

Meglepő módon a vizsgált kötetekben a környezetrégészeti módszerek kisebb hangsúlyt kaptak, pedig ennek a részterületnek nagy hagyományai vannak a hazai kutatásokban. Ennek nyomán az elmúlt évtizedben sorozatban jelentek meg különböző – a természettudományos és a régészeti módszerek szoros integrációja mellett végzett – kutatások eredményeit bemutató tanulmánykötetek.⁷

⁶ Gömöri (szerk.) 2007.

⁷ Gál–Juhász–Sümegei (eds.) 2005; Zatykó–Juhász–Sümegei (eds.) 2007.

A környezetrégészetet az ismertett kötetekben egyfelől *Pálóczi Horváth András* képviselte, aki az alföldi Szentkirály település évtizedek óta folyó ásatásai során számos fontos megállapítást tett a középkori Duna-Tisza-köze környezeti, gazdasági és etnikai viszonyairól. Nyomában számos kutató választott e régióban fekvő mintaterületet, és közülük több régész is kifejezetten érzékeny volt a környezeti elemek tanulmányozása, az esetleges változások kimutatása iránt.⁸ A környezetrégészet egy sajátos területét, a régészeti állattan környezettörténeti hasznosítási lehetőségeit mutatja be *Bartosiewicz László*, a hazai archaeozoológia egyik prominens képviselője. Írása arra világít rá, hogy az egyes feltárásokon talált régészeti maradványok milyen kevés esetben használhatók a tényleges környezeti viszonyok rekonstrukciójára.

A környezettörténeti szempontból feldolgozott történeti forrásokon alapuló tanulmányok igen különböző kérdések megválaszolását teszik lehetővé. A közölt írások között egyaránt találunk példát oklevelek és elbeszélő források, köztük naplók, valamint térképek használatára. A történeti forrásokat elemző tanulmányok közül elsőként kiemelhetjük *Pinke Zsolt* írását. A szerző történeti helynevek, térképi és okleveles adatok használatával igyekszik az Alföld demográfiai és környezeti viszonyai közötti kapcsolatra következtetni, érintve a középkortörténelemek egyik visszatérő kutatási témáját, a középkori Kárpát-medence népességszámának meghatározását.

A térképészeti források, különösen a katonai felmérések az elmúlt években kitüntetett szerephez jutottak a környezet- és tájtörténeti, valamint a történeti földrajzi kutatásokban egyaránt (erről szól általában *Jankó Annamária* írása). Az informatika fejlődésével a történeti térképek forrásértéke megnőtt, mert georeferálásukat követően a történeti tájhasználat rekonstrukciója mellett – amire a történészek már évtizedek óta használják ezeket a forrásokat –, immár geomorfológiai változásokat is igen pontosan lehet velük kimutatni. Utóbbira példa *Peter Pišút és Timár Gábor* írása, mely a csallóközi Duna-szakasz kora újkori mederváltozásaira mutat rá történeti térképek feldolgozása alapján. *Székelly Balázs és kollégái* a Lazarus-térképen jól kivehető Ipoly – Garam – Duna összefolyásának felszínváltozásait tekintik át, és jutnak arra a következtetésre, hogy a Lazarus-térképen szereplő Ipoly és Garam összefolyás alighanem valóban létezhetett a 16. század elején (*Rihmer Aurél* írása).

A történeti források környezettörténeti hasznosítási lehetőségeinek kiváló példáját nyújtja *Kiss Andrea* írása. A szerző a vonatkozó kutatásokban nem, vagy csak elvéve használt forráscsoport, az oklevelek felhasználásával mutatt ki száznál is több középkori (11–15. századi) árvizet a Kárpát-medencében, és hívta fel a figyelmet bizonyos környezeti szempontból kritikus időszakokra. Árvízgyakorosság-vizsgálatának fontos eredménye, hogy Kiss Andrea a Nyugat- és Közép-Európa más területein sokat tárgyalt 1340-es évekbeli környezeti krízis

⁸ Bálint 2006; Sárosi 2013. De említhetnénk Rosta Szabolcs vonatkozó munkáit is (főként: Rosta 2010).

hazai jelenlétét hitelt érdemlően tudta bizonyítani.⁹ Ennek környezettörténeti jelentősége mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül az esetleges demográfiai konzekvenciákat sem.

A Kárpát-medence történeti növényborítottságának rekonstrukciója a környezettörténet egyik visszatérő problémája. Az erdőttörténettel foglalkozó *Szabó Péter* írásában a kora újkori erdőgazdálkodás színvonalára, illetve az erdősültség mértékére utaló (írott) forrásokat tekintette át. Rámutatott arra, hogy a témájához leginkább felhasználható középkori forrástípus, a vagyonra – köztük az erdőre – vonatkozó összeírások (becsüjegyzékek) alapján – azok nagy forrásértéke ellenére – a késő középkori erdősültség mértékére csak igen óvatos becsléseink lehetnek, ezért a kutatásnak inkább az erdőgazdálkodás középkori és kora újkori módjaira kell koncentrálnia. *Bíró Marianna* és *Molnár Zsolt* egy későbbi korszakkal, az Alföld erdősültségének 18. század végi mértékével, az erdők zártóságával, az uralkodó fafajtákkal foglalkozik, a már említett első katonai felmérés, a 18–19. századi országleírások (főként leíró statisztikák) és *Kitaibel Pál* botanikus és kémikus (1757–1817) naplója alapján. A szerzők írásukban rámutatnak, hogy a 19. század elején az Alföld erdősültsége igen alacsony fokú – mindössze 3,5% – volt. Amellett, hogy a 18. századi forrásadottságok már lehetővé teszik az erdősültség mértékének pontos kimutatását, történeti adatok alapján már az egyes fafajok jelenlétére is nagy biztonsággal lehet következtetni.

A *Környezettörténet* kötetek egyik fontos pozitívumaként kell megemlíteni, hogy nagyon különböző tudományterületeken dolgozó kutatók írásait gyűjti egybe. Magyarországon igen kevés olyan konferenciakiadvány jelenik meg, ahol egymás mellett találjuk meteorológusok, geológusok, régészek és történészek gyakran meglepően szoros kapcsolatot mutató írásait. Ugyanakkor a köteteknek az is jellemzője, hogy csak elvétve találunk olyan munkákat, amelyek ténylegesen több tudományterület módszereit használják fel. Azaz, bár a konferencia interdiszciplináris, alig néhány tanulmány esetében fordul elő, hogy akár csak különböző természettudományos módszerek integrációja révén sikerült eredményeket felmutatni. Ezek közé sorolhatjuk *Kern Zoltán* már említett írását, illetve szintén *Kern és társai* egy másik tanulmányát, amely egy Kelemen-havasok-beli völgy környezetváltozásainak kimutatásában használ geomorfológiai, dendrokronológiai és meteorológiai adatokat. Nemkülönben széles tárházát használja a természettudományos és környezetrégészeti módszereknek *Horváth Zoltán és társai* már említett írása. Arra azonban sajnálatos módon nemigen találunk példát, hogy természettudósok és történészek dolgoznának együtt egy adott téma feldolgozásán. Bár *Székely Balázs és társai* egyaránt használnak történeti adatokat és geomorfológiai megfigyeléseket, ám ezen írás szerzői között sem találunk történészt, aki segíthette volna a történeti térképek szélesebb körű használatát, és esetleg rámutathatott volna a korai térképek georeferálásának és geoinformatikai módszerek mentén történő analizisének forrástani, módszertani problémáira.

⁹ Az ismertetett tanulmánykötetben közölt íráson kívül: Kiss 2009: 37–47; Kiss 2010: 181–193.

Mivel a hazai környezettörténeti kutatásnak egyelőre nincs olyan szervezete, amelyik igazán összefogná a fent említett tudományterületek képviselőit, ezért kiemelkedő jelentőségűek az olyan konferenciák, ahol a szakemberek legalább időnként találkozhatnak. Reméljük, hogy a 2006-os és 2010-es *Környezettörténet* konferenciák a *Tájtörténet* konferenciákhoz hasonló hagyományt teremtettek, melynek nyomán 2014-ben a szakma ismét bemutathatja, milyen eredmények születtek az elmúlt néhány évben a környezettörténet területén. Bizakodjunk, hogy egy hasonló recenzió nemsokára már jelentős, integrált kutatások eredményeiről számolhat be.

Vadas András

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bálint Marianna 2006. *Az Árpád-kori településhálózat rekonstrukciója a Dorozsma–Majsai Homokhát területén.* (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Gál, Erika – Juhász, Imola – Sümegi, Pál (eds.) 2005: *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary.* (Varia Archaeologica Hungarica 19.) Budapest.
- Gömöri János (szerk.) 2007: *Az erdő és a fa régészete és néprajza: kézművesipar-történeti megközelítésben.* (Az anyagi kultúra a Kárpát-medencében 2.) Sopron.
- História* 2009: Ember és természet. Különszám. *História* (31.) 3.
- Kiss, Andrea 2009: Floods and Weather in 1342 and 1343 in the Carpathian Basin. *Journal of Environmental Geography* (2.) 3–4. 37–47.
- Kiss Andrea 2010: Az 1340-es évek árvizei, vízállás-problémái és környezetük, különös tekintettel az 1342. és 1343. évekre. In: Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György (szerk.): „Fons, skepsis, lex.” *Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére.* Szeged, 181–193.
- Mészáros Ernő 2008: *A levegő megismerésének története.* (Természettörténelem.) Budapest.
- Mészáros Ernő 2011: *A természettudományok rövid története.* (Természettörténelem.) Budapest.
- Popa, Ionel – Kern, Zoltán 2009: Long-Term Summer Temperature Reconstruction Inferred from Tree-Ring Records from the Eastern Carpathians. *Climate Dynamics* (32.) 7–8. 1107–1117.
- Quaternary* 2013. Advancing Pleistocene and Holocene Climate Change Research in the Carpathian-Balkan Region. Special Issue. *Quaternary International* (293.)
- R. Várkonyi Ágnes 1998: A történeti ökológia. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai.* (A Történettudomány Kézikönyve I.) Budapest. 51–76.
- R. Várkonyi Ágnes – Kósa László – Várkonyi Gábor (szerk.) 1993: *Európa híres kertje: történeti ökológia tanulmányok Magyarországról.* Budapest.
- R. Várkonyi Ágnes (szerk.) 2000: *Táj és történelem: tanulmányok a történeti ökológia világából.* Budapest.

- Rácz Lajos 2008: *Magyarország környezettörténete az újkorig.* (Természet-történelem.) Budapest.
- Rosta Szabolcs 2010: A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In: Nagy Balázs (szerk.): *Középkori mozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai.* (ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola. Tanulmányok – konferenciák 1.) Budapest. 101–148.
- Sárosi, Edit 2013: *Landscapes and Settlements in the Kecskemét Region, 1300–1700.* (PhD-disszertáció.) Central European University, Budapest.
- Sümegei, Pál – Jakab, Gusztáv – Majkut, Péter – Töröcsik, Tünde – Zatykó, Csilla 2009: Middle Age Paleoecological and Paleoclimatological Reconstruction in the Carpathian Basin. *Időjárás* (113.) 4. 265–298.
- Zatykó, Csilla – Juhász, Imola – Sümegei, Pál (eds.) 2007: *Environmental Archaeology in Transdanubia.* (Varia Archaeologica Hungarica 20.) Budapest.

Reneszánsz nők, papok, parasztok és a mikrotörténelem mint alvállalkozó

Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban.

Libri, Budapest, 2011. 296 oldal.

Mihály és házasságtörő társa, Ágnes feltehetően azért zárandokoltak el Magyarországról Rómába az 1500-as szentévbén, mert erre Ágnes férjének meggyilkolása miatt bíróság kötelezte őket. Már Ágnes életét is csak úgy tudták az érte közbenjáró és kezességet vállaló ismerősei megmenteni, hogy megegyeztek az elhunyt férj rokonaival és barátaival. Ennek pedig részét képezte az is, hogy nem házasodhatott össze a szeretőjével. A zárandoklat Mihálynak a legnagyobb takarékoság mellett is belekerült tíz aranyforintjába, de ha már egyszer Rómában jártak, további négy-öt aranyforint költséggel az Apostoli Penitenciária bíróságához fordultak, hogy feloldozást nyerjenek esküjük alól. (Gondosan elhallgatták persze, hogy valójában már egybe is keltek.) Kerestek egy írnokot, aki írásba foglalta kérelmüket, és összeköttetésekkel rendelkezett a Kúria útvesztőiben. Az ügyet a pápai főpenitenciárius bíboros egy pápai gyóntatóra bízta, aki kivizsgálta az ügyet, majd Mihályt meggyóntatta és feloldozta.

A bírói és a lelkipásztori tevékenység összefonódása miatt a Penitenciária anyaga a közelmúltig titkosítva volt a kutatók előtt, és csak a 20. század végén ismerték fel, hogy ezekben az esetekben valójában nincs szó gyónási titokról (hiszen magáról a gyónásról nem készült jegyzőkönyv), ezért a Vatikáni Levéltár ezen részlegét megnyitották a történészek előtt. Erdélyi Gabriella – akinek már kiváló első monográfiája is egy vatikáni iratcsomó mikrotörténelmi jellegű feldolgozása volt¹ – *Szökött szerzetesek* című munkájában azon magyarországi történetekre épít, amelyeket a Penitenciária levéltára őrzött meg a számunkra az 1450 és 1550 közötti időszakból. Erdélyi e gazdag és sokszínű forrásanyag teljes kiaknázására törekedett. Könyve radikálisan átformálja a magyar reneszánsz korának, más néven a késő középkornak a történelmi köztudatban élő sztereotip képét.

A szerző több tézist is kifejt könyvében. Először is azt bizonyítja részletes elemzéssel, hogy az alsóbb társadalmi csoportok tagjai társadalmi felemelkedésük érdekében az ingyenes magyarországi kolostori iskolákban tanultak. (Közbevetőleg megjegyezhetjük, hogy a Penitenciárián azután a „javadalom nélküli vándorklerikusok és diákok” tömege úgy fog megjelenni, mint az erőszakos cselekedeteket elkövetők legnagyobb csoportja.) Majd – Bahtyinhoz vagy

¹ Erdélyi 2005. Erről Szijártó 2010.

Ginzburghoz hasonlóan² – az „utolsó pillanatban” veszi észre forrásaiban a népi kultúrát, „amikor a népi jókedv a tetőpontjára hágott, mivel ezt ekkor még sem az itt színre kerülő papság, sem a mások által vizsgált nemesség nem tartotta primitívnek és az ezek során felszínre törő erőszakot barbárságnak, ahogy teszik majd egyre hangosabban a 16. század végétől”. (22.) Ebbe a népi kultúrába pedig – és ez Erdélyi Gabriella másik szintén meggyőzően alátámasztott tézise – a papok is belesimultak, hiszen konfliktusaik a laikusokkal éppen a velük való szoros együttélésekből következtek. E két fő témán túl (amelyekre a könyv fő- és alcíme utal) a szerző tárgyalja a már a kortársak által tabusított Dózsa-féle parasztháború és a törökellenes harcok erőszakcselekményeinek pszichológiai feldolgozását (ahogyan a résztvevők kaotikus tapasztalataikból egyértelmű jelentésű mítoszt formáltak, mely az ellenséget láttatja agresszorként). Továbbá kitér a muzulmán kultúrába átlépő imposztorokra is, amint azt mostanában többen is megteszik a kultúrák közötti mozgást érdekes mikrotörténelmi munkájában vizsgáló Natalie Zemon Davis nyomdokain haladva.³ A könyv tehát két monográfiát és több tanulmányt egyesít magában. Erdélyi Gabriella – mint korábban említettem – forrásanyagára koncentrálnak, nem pedig egyetlen konkrét kérdés megválaszolására. Ennek bizonyos mértékig az érvelése látja kárát: a színes adatokból sokrétű feltételezések születnek, amelyek nem mindig rendeződnek össze könnyen követhető világos gondolatmenetűvé.

Nemcsak Mihály és Ágnes használtak fel – megdöbbenő tájékozottságról téve tanúságot – egy pápai bíróságot érdekeik érvényesítésére, hanem hétköznapi emberek tucatjai fordultak naponta a Penitenciáriához kérelmükkel, köztük nagy számban magyar parasztok és kézművesek is, akiknek a bevett nézetek szerint falujuk vagy mezővárosuk határai közé szorítva kellett volna sýnylődniük a feudalizmus fokozódó kizsákmányolása alatt. A kis magyarországi falvakban élő szegény parasztok láthatóan tömegesen ismerték fel, hogy a kolostori iskolázatással, illetve a pappá szenteléssel⁴ gyermekeik számára a társadalmi felemelkedés kapuját nyitják ki, ezért szülőhelyüktől egészen messze is elküldték őket tanulni. Erdélyi Gabriella (az udvar szerepét hangsúlyozó Norbert Elias tézisének kiegészítve⁵) megfogalmazza továbbá azt az egyelőre nem bizonyított hipotézist, hogy a falujukba tanulmányaik után hazatérő klerikusok az írástudás mellett a civilizált viselkedés normáit is magukkal vitték.

Forrásainak elemzésekor a szerző természetesen időről időre megpróbál az általa alaposan ismert szakirodalmi álláspontokhoz viszonyulni (például: a korai reformáció hatását ezek a források sajnos nem mutatják, illetve Magyarországon

² Bahtyin 1982; Ginzburg 1991.

³ Davis 2006. Őt követve például Dursteler 2011.

⁴ A könyvben először az első, majd a második válik hangsúlyossá. Kérdés persze, vajon elkülöníthető-e egyáltalán a két cél: mennyiben törekedtek a vizsgált szerzetesek a tanultság megszerzésére a pappá szentelés nélkül, illetve pusztán az utóbbira a tanulás terheinek lehetőség szerinti elkerülésével?

⁵ Elias 1987.

nem vált nehezebbé a klerikusok megélhetése, ezért a reformációt nálunk nem lehet az elszegényedő papi réteg társadalmi lázadásaként értelmezni), de a *Szökött szerzetesek* fő erénye nem ez az egyébként kétségtelen erudíció. A legfontosabb az, hogy az egyes fejezetekben egymást követik a Penitenciária levéltárában megőrzött történetekből kibontakozó egyéni sorsok, az azokban megmutatkozó részletek, amelyeknek az olvasóra gyakorolt hatása végső soron a középkor legvégének és a kora újkor legelejének kifejezetten újszerű képét rajzolja meg.

Erdélyi könyve nem mikrotörténelem, a szerző nem egy-két eset mikroelemzésén keresztül törekszik választ adni általános történeti kérdésekre, mégis mikrotörténelmi jellegű, hiszen az ismertetett esetek tucatjain keresztül kibontakozó emberi sorsok nyomják rá legjobban a bélyegüket. A Penitenciária levéltárának forrásai a késő középkori hétköznapi emberek mindennapi életét tárják az olvasók elé. A reneszánsz korának frissebb szakirodalmában több hasonló munkát találhatunk. Érdeemes ezekkel összevetni Erdélyi Gabriella könyvét.

„Csiszár Ferenc váradi polgár felesége férje távollétét használta ki arra, hogy minden közös vagyonukat eladja, majd feleségül ment egy budai törökhöz” – olvashatjuk a *Szökött szerzetesekben*. (193.) De a nőknek nemcsak a kultúrák közötti határok átlépése adott lehetőséget arra, hogy kilépjének a számukra valamiért elviselhetetlennek tartott házasságból, és nem is csak a reformáció biztosította ezt, lehetővé téve a válást.⁶ Könyvében Joanne Ferraro esettanulmányok sorát felvonultatva elemzi azt a tridentini zsinat által megnyitott gyakorlatot, amely a katolikus Velencében *de facto* a válást helyettesítette.⁷

Ferraro az Erdélyi Gabriella által alkalmazott eljáráshoz hasonlóan a velencei pátriárkai⁸ levéltárból származó esetek tucatjain keresztül mutatja be azt, miként indítottak nők nagy számban pert házasságuk érvénytelenítése vagy a különélés elrendelése érdekében azután, hogy a tridentini zsinat rögzítette a házasság kötelező formai jegyeit. A szabadságukat visszanyerni kívánó asszonyok többnyire arra hivatkoztak, hogy a (tipikusan évtizeddel korábbi) házasságkötésük alkalmával nem adták ehhez szabad beleegyezésüket, csupán kényszer alatt mondtak igent. Ferraro az 1565 és 1624 közötti időszakból 29 évet vizsgált meg részletesen, és átlagosan évi négy érvénytelenítési kérelmet talált. Ezek háromnegyedét nők indították, és a megtalált 43 ítéletből 39 nekik kedvezett.⁹ Ágytól-asztaltól elváltást ennél több beadvány kért: átlagosan havonta egy. Ezek gyakorisága jól mutatja, hogy ez a forma komoly sikerrel kecsegtetett. A kérelmező nők a különélés elrendelésével hozományukat akarták biztonságba helyezni, de

⁶ Egy kiváló elemzés egy későbbi korszakból: Mátay 2006.

⁷ Ferraro 2001.

⁸ A reformáció századában talán nem is meglepő, hogy a 16. század közepén világiak hatáskörébe tartozott a pátriárka megválasztása, aki Velencében az egyházat irányította. Sőt az esetek többségében egyenesen világi személyt választottak pátriárkának. Ekkoriban még a velencei plébánosokat is élethossziglan választották az egyházközségek háztulajdonnal bíró lakói. Ferraro 2001: 26, 28.

⁹ Kérdéses, hogy a kor református válási gyakorlata ennél szélesebb csatornáját jelentette-e a házasság felbontásának. A magyarországi helyzetre nézve: Kiss 2012: 122–143.

néha férfiak is tettek ilyen indítványt (például a feleség házasságtörésekor, mert kedvező elbírálás esetén a hozományt megtarthatták). De a hangsúly – akárcsak a *Szökött szerzetesekben* – itt sem a néhány statisztikai jellegű megállapításra esik, hanem az esetekre, amelyek egészen közel hozzák a reneszánsz korát az olvasóhoz.

Példának okáért a 49 esztendőes Camilla Bellotto azért kérte, hogy a bíróság rendelje el különélését férjétől, mert férje már negyedszázad, házasságkötésükkor sem gondoskodott az ellátásáról, sőt anyjával együtt Camilla szexuális szolgáltatásait árulta. Fél évvel a házasságkötés után Camilla hazamenekült az apjához, később visszatért Velencébe, és ott prostituáltként élt. Először csak az ágytól-asztaltól való elválasztását kérte a pátriárka bíróságától, majd házassága érvénytelenítését is. A különbség a gyakorlatban az újránházasodás lehetősége volt. Talán megjelent az életében valaki, aki el akarta venni? Vagy születtek törvényesíteni kívánt gyermekei? Esetleg lelkét féltette a halálos büntől? Keresetében az ügyvédje arra hivatkozott, hogy a házasságba csak kényszer hatására egyezett bele: az azóta meghalt apa 400 dukátot kapott lányáért, akit azzal fenyegetett meg, hogy halálra veri, ha nem mond igent. Mivel olyan tanúkat tudott felvonultatni, akik házasesetükre vonatkozóan meggyőző részletekkel szolgáltak, Camilla megnyerte a pert, és később új házasságot is kötött. Ferraro felveti, hogy talán nem is volt prostituált, ezt csak házasságtörésének leplezésére állította.¹⁰

Az ilyen pereknél gyakran előfordult, hogy csak a kényszerítő személy halála után indították meg őket. Kisebberés még nem számított meggyőző indoknak, a komoly erőszak és a halállal való fenyegetés már igen. Ide tartozott azt is, ha az apa kitagadással fenyegette meg a lányát. Ferraro könyvének konklúziója szerint ezen ügyekben ugyan a bíróság ítélkezett, de az érdemi kontrollt a házasságok felett a felek, a család és a közösség gyakorolták.

Ferraro mentorának, Guido Ruggierónak a késő reneszánsz Velence szexualitásáról, konkrétan a szenvedélyek megzabolázásáról szóló könyve fejezeteit egy-egy mikrotörténelmileg kidolgozott esettanulmány alkotja.¹¹ Lényegében azon a módon, miként azt a *Szökött szerzetesekben* vagy Ferraro könyvében is láthattuk, de a részletes esettanulmányok jóval nagyobb mértékben szolgálják a viszonyok komplexitásának bemutatását.

Ruggiero könyvének egyik fejezetében egy házassági ígéret megszegéséről esik szó: a Velence szárazföldi birtokaihoz tartozó Feltrében egy ügyvéd várandós lányát, Elena Cumanót nem vette el nemes szeretője, Gianbattista Faceno. Az ügy akkor került nyilvánosságra, amikor 1588 májusában a miséző papok egy viaszbabut találtak a feltrei székesegyház főoltárának a közelében. Amint arra gyorsan fény derült, Elena anyja folyamodott mágiához, hogy Gianbattista Facenót rávegye a házasságra, pontosabban a korábban állítólag titokban megkötött házasság nyilvános elismerésére. A feltrei püspök a háromszori kihirdetést előíró tridenti rendelkezések megsértése miatt a házasságot érvénytelennek

¹⁰ Ferraro 2001: 33–67.

¹¹ Ruggiero 1993.

nyilvánította, az ügyvéd azonban a család jó hírének védelmében világi fórumokhoz fordult. Abban a korban a lányokkal csak baj volt, mondja Ruggiero: vagy hozományt kellett nekik adni, csökkentve ezáltal a család vagyonát, vagy a szintén drága kolostori elhelyezés jöhetett szóba, egyébként pedig szenvedélyeikkel a család hírnevét sodorhatták veszélybe. Az eset forrásai ugyanakkor női oldalról is megmutatják, és egészen más megvilágításba helyezik a kérdést. Úgy tűnik, Elena viselkedése, vagyis az, hogy női becsületét udvarlója nemesi becsületszávéért cserébe zálogba adta, kiszámított kockázatvállalás lehetett: a nemes Faceno családdal kötött házasság nagy presztízsnyeréséget jelentett volna. Amikor pedig a férfi megszakította kapcsolatukat, a Cumano család nőtagjai szerelmi mágiához folyamodtak. Ebben feltehetően egy helyi boszorkány volt a segítségükre, akinek a tevékenysége Ruggiero innovatív meglátása szerint a szegények vonatkozásában a *vendettát* helyettesítette. Az előkelőknek ugyanis óvatosnak kellett lenniük a becsületsértéssel, mert azzal a *vendettát* kockáztatták, így a vérboszú intézménye az erőszak szintjét mérsékelte közöttük, a szegények becsületét pedig bizonyos mértékben az óvta, hogy mindenki tudta: megsértésük esetén ők a helyi boszorkány szolgálataihoz folyamodhatnak.

Ezzel eljutunk az erőszak kérdéséhez, mely Erdélyi Gabriella könyvének is az egyik súlyponti problémája. Értelmezésében a reneszánsz kori Magyarországon az erőszak nem a brutalitás megnyilvánulása volt csupán, hanem „az ellenségeskedésekből eredő viszályok megoldására, a felülkerekedésre vagy a megegyezésre irányuló, konkrét jelentéssel bíró társadalmi gyakorlatnak tűnik”. (153–154.) A jog pedig a konfliktusok rendezésében az erőszakhoz képest pusztán alternatív eszközt jelentett: az emberek a bíróságon sem a békességet keresték, hanem arra törekedtek, hogy ellenfeleiket legyőzzék, megalázzák, rajtuk bosszút álljanak. De a norma a felek megegyezése volt, és azt, aki ellenfelét a hatóságokkal kivégeztette, egyenesen gyilkosnak tartották.

A velencei házasságok felbontásáról szóló könyvében Ferraro hangsúlyozta a kérelmezők és tanúk cselekvő mivoltát, miként Ruggiero is azt tartotta a legfontosabbnak Elena Cumano történetében, hogy a történet női szereplői sem passzívok voltak, hanem saját megfontolásaikat követő, aktív cselekvők. A mikrotörténelem szemléletének a mikrovizsgálat és az ezáltal megcélzott általános következtetés mellett ez a harmadik pillére, amely egyértelműen jellemzi Erdélyi Gabriella könyvét is. A *Szökött szerzetesekből* mi sem domborodik ki plasztikusabban, mint hogy Mihály, Ágnes és a többiek nem passzív elszenvetői, hanem aktív formálói voltak saját sorsuknak.

Könyvében Ferraro irodalmi példákat is felvonultat, hiszen a 16. század vége és a 17. század eleje közötti időszak a *commedia dell'arte* aranykora volt. Ruggiero legfrissebb könyve pedig egyenesen ötvözi az irodalmi szövegek és a levéltári források elemzését.¹² A *Szerelmes Machiavelli* mikrotörténelmi esettanulmányai általában a reneszánsz, és főleg a szexuális identitás konszenzusos jellegét, azaz

¹² Ruggiero 2007: 108–162.

lényegében társadalmilag konstruált voltát próbálják bemutatni, egymás mellé állítva például egyfelől az idősödő Machiavelli viszonyát a fiatal és szép Barbara Raffacani Salutati költő–énekesnővel, másfelől pedig Machiavelli *La Clizia* című drámáját, amelyben egy idősödő patrícius bolondot csinál magából, amikor beleszeret egy fiatal nőbe.

Nyilvánvaló azonban, hogy az irodalmi szövegek és a levéltári források nem két ellentétes pólust képviselnek: például egyértelműen köztes formát jelentenek a reneszánsz irodalmilag megformált és másolatban terjedő levelei, sőt a római Penitenciáriának benyújtott vagy a velencei pátriárka törvényszékére beadott kérelmek esetében is döntő fontossága volt a narratív megformálásnak. Ezen bírósági levéltárakban fennmaradt szövegek célja természetesen nem a valóság vagy a valóság egy személyes percepciójának rögzítése volt, hanem egy jogi formák között megfogalmazott cél (a feloldozás vagy a házasság érvénytelenségének kimondása) szolgálatában álltak, és felhasználásukkor ezt a történéseknek figyelembe kell venniük (amint azt Erdélyi Gabriella vagy Joanne Ferraro meg is tette).¹³ Végül is a korszakban meggyőzőnek tartott magyarázatok, hihető történetek és általánosan alkalmazott kulturális toposzok a történelem számára igen jól rávilágítanak egy történelmi kor valóságára. Ha nem azt akarjuk eldönteni, hogy egy kérelmező ténylegesen erényes asszony volt vagy prostituált, aki petíciójában az előbbit állította magáról, hanem csak azt akarjuk megtudni, hogy a reneszánsz Velencében milyenek gondoltak egy erényes nőt, akkor a kérelem a történelem számára tökéletes kiindulópontul szolgálhat.

A késő reneszánsz Róma bírósági eseteiből választott ki Thomas és Elizabeth Cohen kilencet azzal a céllal, hogy azok reprezentálják a 16. század világát. A mikroelemzések olyan peranyagok teljes szövegközlésére épülnek, mint amilyen Bernardino Pedrosó spanyol zenetanáré, aki 1559 januárjában megszöktette kamasz tanítványát, Ottaviát. A forrásszövegekhez a szerzők csak rövid kommentárt fűznek.¹⁴ Szándékuk szerint a különleges esetek általános igazságokat tükröznek, mintegy ablakot nyitva a múltba. Thomas és Elizabeth Cohen nem próbál általános következtetéseket levonni, de a korszakról vallott nézeteiket egy rendkívül részletes és alapos bevezető tanulmányban már a mikroelemzések közrebocsátása előtt leszögezik.¹⁵ A Cohen házaspár könyvéből egyértelműen látszik az, ami egyébként is kézenfekvő: a mikrotörténelmi jellegű történelmi megközelítésmód Achilles-sarka az általánosítás. *Binding Passions* című könyve végén Ruggiero nyíltan beismeri, hogy nehéz lenne az egyes kisemberek életének bizonyos epizódjaiból, a könyv fejezeteinek mikrotörténeteiből következtetéseket levonni. De fenntartja azt az igényt, hogy (a mikrotörténelemnek is) általános következtetésekre kell jutnia a mikroelemzésekkel, amint az egyébiránt az olasz mikrotörténelemnek kezdettől feltett szándéka is volt.

¹³ Ennek a megközelítésnek az úttörője a 16. századi francia királyi kegyelemleveleket narratívaként vizsgáló Natalie Zemon Davis (Davis 1987).

¹⁴ Cohen–Cohen 1993: 103–133.

¹⁵ Cohen–Cohen 1993: 3–33.

E tekintetben igazából az a döntő, hogy a szerzők az általános következtetéseket a mikrovizsgálatok alapján fogalmazzák-e meg. Ideális esetben alaposan feldolgozott és elemzett esetek tucatjaira, esetleg százaira épül a történetész azon kontextuális tudása, amely narratívája megformálásakor szükségszerűen meghatározó lesz.¹⁶ Ebből a szempontból pedig Erdélyi Gabriella könyvét az ugyanazon korról lényegében hasonló megközelítésmóddal írott, az imént röviden megemlített munkákhoz képest feltétlenül pozitívan kell értékelnünk. Nyilvánvaló módon a Penitenciária levéltárában megtalált források történetei voltak azok, amelyek Erdélyi Gabriella téziseit és általában a késő középkori magyar társadalom újszerű rajzolatát alakították. A *Szökött szerzetesek*ben Ágnes, Mihály és megannyi kortársuk cselekedetei alakították ki azt a módot, ahogyan koruk bemutatásra került.

Ruggiero egész fejezeteket szán az egyes eseteknek, és ez a kidolgozási mód közelebb áll a mikrotörténelem gyakorlatához, mint Ferraro vagy Erdélyi megközelítésmódja, illetve mélyebb elemzést is tesz lehetővé. Utóbbi két könyvben is kulcsfontosságú azonban a mikrotörténelem szemlélete, hiszen az esettanulmányok földközéleben tartják az elemzést. Talán úgy mondhatjuk, hogy e művekben mintegy alvállalkozóként van jelen a mikrotörténelem. Végző soron ez is egy módja annak, hogy a mikrotörténelem mint „általános történelem” jelenjék meg.¹⁷ A mikrotörténelem ilyenén való alkalmazása nagyon hasonlít arra, ahogyan Orlando Figes a sztálini Szovjetunió hétköznapjairól írt,¹⁸ vagy még inkább arra, amint könyvében Adam Zamoyski Napóleon *Grande Armée*-jének visszavonulását ábrázolta.¹⁹ Figesnél a hétköznapi emberek sorsát felvillantó mozzanatok nem formálják ugyan a fő narratívát – hiszen Sztálin marad a meghatározó szereplő –, de élethű színekre festik azt. Zamoyskinál már minden történeti szereplő maga is valódi (kisebb vagy nagyobb) mozgástérrel formálja a saját történelmét.

Hála a mikrotörténelmi jellegű epizódok, kis történetek sokaságának, a *Szökött szerzetesek*ben a reneszánsznak vagy késő középkornak nevezhető korszak mindennapi élete magyar történeti munkában korábban soha nem látott tarkaságában tárul az olvasó elé. Egy olyan társadalom képe bontakozik ki előttünk, ahol a plébánosok „nagy házzal, szolgálókkal és rokonokkal teli háztartással, földekkel, jobbágyokkal bíró, lovon, karddal felövezve járó, igazi urakként jelennek meg”. (107.) Velük szemben állnak a javadalom nélküli (inkább, mint ahogyan a vonatkozó fejezet címe mondja, „úton lévő”) papok, akik viszont nem a nyomoruk miatt, hanem jobbágyi származásuk okán állnak Dózsa táborába. (Ami logikus feltételezés, de a könyvben magában bizonyítást nem nyer, ezért ismét csak inkább hipotézisnek tekinthető.) A meglepő módon a falvakban is nagy számban élő klerikusok szorosan együtt éltek a laikusokkal, és gyakran erőszakba, nem ritkán emberölésbe torkolló konfliktusaik többnyire egyetlenegy tét,

¹⁶ Például Benda 2008. Erről Szijártó 2008.

¹⁷ Medick 1996.

¹⁸ Figes 2007. Erről: Szijártó 2011.

¹⁹ Zamoyski 2008. Erről még: Szijártó 2011.

a becsület körül forogtak.²⁰ Nem az vezetett a konfliktusokhoz, hogy a pap más volt mint a hívő, hanem éppen az, hogy hasonló volt hozzá. Így csak a Penitenciárián több száz laikus kért kegyelmet egyháziak megölése, illetve az ellenük elkövetett tettelegesség miatt.

A *Szökött szerzetesek* által a középkor végi Magyarországról megrajzolt újszerű kép legmeglepőbb eleme az, hogy abban a korban mennyire mindennapos a kocsmái mulatozás, a népes társaságok vendégül látása, a farsang hangulata az ünnepeken kívül is: ezek az emberek egyértelműen nem nyomorogtak, és nyilvánvalóan nem csak kenyéren és kásán éltek. A korszak angol nyelvű szakirodalmának több darabjához hasonlóan a mikrotörténelem alvállalkozóként való felhasználása lehetővé tette Erdélyi Gabriella számára, hogy a reneszánsz korát teljesen új színekkel megfestő kiváló könyve hétköznapi történeteivel valóban megérintse olvasóit.

Szijártó M. István

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Bahtyin, Mihail 1982: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest.
- Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Fenyves Katalin és Szijártó M. István. Budapest.
- Cohen, Thomas V. – Cohen, Elizabeth S. 1993: *Words and Deeds in Renaissance Rome. Trials before the Papal Magistrates*. Toronto – Buffalo – London.
- Davis, Natalie Zemon 1987: *Fiction in the Archives. Pardon Tales and Their Tellers in Sixteenth-Century France*. Cambridge.
- Davis, Natalie Zemon 2006: *Trickster Travels. A Sixteenth-Century Muslim Between Worlds*. New York.
- Dursteler, Eric R. 2011: *Renegade Women. Gender, Identity, and Boundaries in the Early Modern Mediterranean*. Baltimore.
- Elias, Norbert 1987: *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Budapest.
- Erdélyi Gabriella 2005: *Egy kolostorper története. Hatalom, vallás és mindennapok a középkor és az újkor határán*. Budapest.
- Ferraro, Joanne M. 2001: *Marriage Wars in Late Renaissance Venice*. Oxford – New York.
- Figes, Orlando 2007: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. London.
- Ginzburg, Carlo 1991: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár világképe*. Budapest.

²⁰ A közkeletű (és széles körben kritikával illetett, mégis sok tekintetben releváns) oppozíció a bűn északi kultúráját és a szégyen déli kultúráját állítja szembe egymással, ahol a bűn a lelkiismeret és Isten elszámolásában jelenik meg, a szégyen pedig a közösséggel való viszonyban, a szomszédok pletykájában. Thomas és Elizabeth Cohen szerint a becsület ez utóbbi értékrendszer kulcseleme, a szégyen ellentettje (Cohen–Cohen 1993: 23).

- Kiss Réka 2012: *Egyház és közösség a kora újkorban. A Kükküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében*. Budapest.
- Mátay Mónika 2006: *Törvénytörési játékok: válás Debrecenben, 1793–1848*. Debrecen.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen, 1650–1900: Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen.
- Ruggiero, Guido 1993: *Binding Passions. Tales of Magic, Marriage, and Power at the End of the Renaissance*. Oxford – New York.
- Ruggiero, Guido 2007: *Machiavelli in Love. Sex, Self, and Society in the Italian Renaissance*. Baltimore.
- Szijártó M. István 2008: A keszthelyi forrásoktól a magyar társadalomfejlődésig. In: Benda Gyula 2008: *Zsellérből polgár. Keszthely társadalma, 1740–1849*. Sajtó alá rendezte és jegyzetekkel ellátta Fenyves Katalin és Szijártó M. István. Budapest, 497–515.
- Szijártó M. István 2010: Barátok, apácák, mikrotörténelem. In: Papp Gábor – Szijártó M. István (szerk.): *Mikrotörténelem másodfokon*. Budapest, 19–41.
- Szijártó M. István 2011: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai*. Keszthely.
- Zamoyski, Adam 2008: *1812. Napóleon végzetes oroszországi hadjárata*. Budapest.

*John Robert McNeill: Valami új a nap alatt.
A huszadik század környezettörténete.*

(A szerző utószavával: Visszatekintés a 21. század első évtizedére.)

(Fordította: Zalotay Melinda és Malik Tóth István.) Ursus Libris Kiadó,
Budapest, 2011. 480 oldal.

A *Valami új a nap alatt* című könyvet olvasva az embernek az az érzése támad, mintha egyszerre kellene egyenként és az emberiség egyik képviselőjeként tükörbe néznie. John Robert McNeill ugyanis tükröt tart az olvasók elé, s a feltárolt kép egyéni és kollektív felelősségünket mutatja környezetünk jelenlegi állapotáért. Munkájából mind a fenntartható gazdasági fejlődés, mind pedig az ökológiai apokalipszis lehetősége is kiolvasható. A szerző térbeli és tematikai értelemben is teljességre törekszik, azaz kísérletet tesz arra, hogy bemutassa és mérlegre tegye a 20. századi környezetre gyakorolt emberi hatások összességét.

John Robert McNeill 1954-ben, az Egyesült Államokban, történész dinasztia született, édesapja, William Hardy McNeill az egyetemes történelem egyik elismert kutatója volt. Önmeghatározása szerint környezet-történész, és mint ilyen, több mint két évtizede a washingtoni *Georgetown University* professzora. A *Valami új a nap alatt* című munkájának első amerikai kiadása 2000-ben jelent meg, és egy évvel később – megosztva – elnyerte a *World History Association Book Prize* díjat.

A magyar fordítás az Ursus Libris kiadó gondozásában látott napvilágot. A kiadó palettáján elsősorban életmóddal foglalkozó, életvezetési, illetve

humántudományi könyveket találunk. Ezzel a kötetel azonban Danka Miklós, a kiadó vezetője egy új irány, az úgynevezett zöld könyvek kiadása mellett kötelezte el magát. A mű tizenkét fejezetéből az első négyet Zalotay Melinda, a többit Malik Tóth István fordította, a szaklektor pedig Rácz Lajos volt. A könyvborító, Varsányi György munkája érdekes parafázisa az amerikai kiadás fedőlapjának. Mindkét címlapon ott találjuk a szélkerekeket, de miközben az amerikai verzió a háttérrel egy posztindusztriális táj nyújtja, addig a magyar kiadáson egy fűszálon mászó katicabogár. A szélkerekek nyilvánvalóan a megújuló energiatermelés jelentőségére utalnak, ugyanakkor a katicához nemigen találunk a könyvben koncepcionális kapcsolatot. Feltehetően a bioszféra hallatlan erejének és megújuló képességének képi metaforájaként szolgál.

A kötet igen gazdagon illusztrált, 27 fekete-fehér képet és 39 táblázatot, illetve térképet tartalmaz, és a mű végén terjedelmes bibliográfiát, valamint név- és tárgymutatót is találunk.

A médiában gyakran megjelenő regionális környezeti katasztrófák képei és az időről időre felhangzó apokaliptikus jóslatok miatt némi szkepticizmussal vettem kezembe McNeill munkáját.

A könyv rendkívüli tagoltsága miatt – a tizenkét fejezet mindegyike számos alfejezetet tartalmaz – az embernek időnként az a benyomása támad, hogy egyfajta enciklopédiát tart a kezében, aminek azonban kétségtelen előnye, hogy tematikailag igen jól áttekinthető. Az amerikai első kiadáshoz Paul Kennedy írt előszót, melyben hangsúlyozta, hogy McNeill professzor szövege közérthető stílusban íródott, s így nem hemzseg a narratívák megértését nehezítő szakkifejezésektől. Ennek köszönhetően nem kizárólag az akadémiai világ tagjai forgathatják eredményesen. A szöveg stílusa nem tudományosan, „ridegen” megkoreografált. Olykor azonban hiányoznak a szakirodalmi hivatkozások, és néhol nem beazonosítható, hogy McNeill mire is alapozza az állításait. Többek között ilyen az, amikor a 20. század minden korábit meghaladó energiafelhasználásáról írva egyáltalán nem említi az energiatörténeti szakirodalmat. (33–34.) S talán Fritz Habernek, a nitrogéntartalmú műtrágya kifejlesztőjének életrajzát is érdemes lett volna néhány hivatkozással megtámasztani. (42.)

A könyv minden egyes fejezete irodalmi idézettel kezdődik, amellyel a szerző mondandójának univerzális kontextusát igyekszik meghatározni. A *Bevezetés*ben az ószövetségi *Prédikátorok könyvéből* idéz: „Ami volt, az lesz újra, és ami történt, az történik megint: semmi sem új a nap alatt. Ha azt mondjuk valamire: »Lám, ez új«, az is rég megvolt azokban az időkben, amelyek előttünk voltak. Nem törődnek az emberek a régiekkel. De a későbbiekre sem gondolnak majd azok, akik még később lesznek.” (*Prédikáto-*

rok könyve 1:9–11.) McNeill címadó gondolata az, hogy az ipari forradalommal lezárult egy tradicionális kor, s valami egészen új kezdődött azzal, hogy a modern tudomány és gazdaság a geológiai erővel azonos nagyságrendű energiákat adott az emberiség kezébe.

Az ember természetben betöltött helye és szerepe a 20. század folyamán alapvetően megváltozott. Erről olvashatunk a *Prolóógus: Egy tékozló évszázad sajátosságai* című első fejezetben. McNeill megfordítja Albert Einstein híres kijelentését Istenről és a kockajátékról, s leszögezi, hogy az emberiség anélkül játszik szerencsejátékot a világgal, hogy ismerné az összes játékszabályt. Ehhez képest ugyanakkor elképesztő a modern kor emberének optimizmusa, amikor el akarja hitetni magával, hogy büntetlenül megúszhatja a Földön elkövetett rengeteg pusztítást, és azt gondolja, hogy a természeti erőforrások a végtelenségig a rendelkezésére állnak. Ennek következtében a modern kor emberét egyszer garantáltan meglepetések és sokkhatások érik majd. Ez a felütés felkelti az olvasó kíváncsiságát, hogy a szerző mindezt vajon milyen példákkal támasztja alá. Nem véletlenül használom a „példa” kifejezést, hiszen az absztrakt tudományos állítások jelentését elsősorban a példák révén vagyunk képesek tudatosítani. Nem mondhatjuk, hogy a könyv szűkölködne az ilyen, a szöveg közérthetőségét elősegítő példákban. A szemléltetés olykor rendkívül egyszerű és emberközelí, például az a hasonlat, hogy „1975 után Kalkutta levegője az emberi tüdő számára körülbelül akkora megter-

helést jelentett, mint napi egy doboz indiai cigaretta elszívása”. (101.) McNeill megállapítása szerint az emberiség olyan ökológiai viszonyokat alakított ki magának, amelyek a leginkább megfelelnek a biológiai szaporodásának. A nálunk kevésbé óvatos fajokat pedig ezzel egyidejűleg igyekszünk kiiktatni. Ám amíg nem hagyunk fel ezekkel a bomlasztó ökológiai folyamatokkal, addig számos embertársunkat is veszélybe sodorjuk. A könyv egyik alapgondolata, hogy bolygónk és az emberiség története szorosan összekapcsolódik. Ezzel kapcsolatban McNeill ironikusan megjegyzi, hogy könyvének egyik komoly fogyatékossága éppen az eltúlzott emberközpontság. Összehasonlításként említi Robert Benchley művét, mely az atlanti-óceáni tőkehalászatot a halak szempontjából mutatja be, illetve Arnold Toynbee könyvét, mely a római forradalom történetét a növényvilág nézőpontjából ábrázolja. Majd önmagát némileg kigúnyolva beismeri, hogy nem rendelkezik elegendő képzelőerővel ahhoz, hogy a zuzmók szemüvegén át szemlélje a modern történelmet. Kutatói hitvallását a következőképpen összegzi a könyv bevezetőjében: „Talán ezzel csalódást okozok azoknak, akik nem szeretik a bonyolult kérdéseket, a súlyos morális dilemmákat, akik az almát és a narancsot könyveléstechnikai könnyebbség kedvéért dollárra szeretik konvertálni, de leginkább azoknak fogok csalódást okozni, akik azt szeretik, ha megmondják nekik, miről mit gondoljanak.” (19–20.)

Ez az irónia köszön vissza a talajerozióról szóló fejezetben, amelyben a szerző az érem mindkét olda-

lát bemutató tárgyilagos stílusban megjegyzi, hogy a talajerozió ugyan a modern korban valóban felerősödött, ugyanakkor a művelésbe vont területek kiterjesztésével számtalan ember élelmezése oldódott meg. A környezeti átalakulási folyamatok értékelése kapcsán McNeill többször is utal arra, hogy ami az egyik fajnak káros, az adott esetben a másoknak előnyös lehet. Amennyiben azonban egy változás minden életformának káros, akkor nem kerüli el a „romlás”, a „pusztítás”, vagy a „kifosztás” szavak használatát.

A kötet 20. századi környezeti változásokról szóló első része egy platóni gondolattal kezdődik a szférák zenéjéről. (39.) E részen belül McNeill hét fejezetben veszi sorra a földrajzi szférák állapotában a 20. század folyamán bekövetkezett változásokat. E tematikus fejezetekben elemzi az emberi társadalmaknak a talajra, az atmoszférára, a vízre, és általában véve az élővilágra gyakorolt hatását (*A litoszféra és a pedoszféra: a földkéreg; Az atmoszféra: a városok története; Az atmoszféra: regionális és globális történelem; A hidroszféra: a vízhasználat és a vízszennyezés; A hidroszféra: a vízkészletek kimerülése, gátépítés és folyószabályozás; A bioszféra: mi megeszünk másokat, mások pedig megesznek minket; A bioszféra: erdők, halak és a bioinvázió*). Az embert többször is „útonálló” emlősnek nevezi.

A változás motorja címet viselő második részben a szerző külön fejezetet szentel a népességnövekedésnek, a migrációnak, az urbanizáció és a hulladéktermelés kapcsolatának (*Több ember, nagyobb városok*), illetve újabbakat az energiahordozók, a gépek és a gazdaság, valamint a szellemi

áramlatok és a politika környezetre gyakorolt hatásainak. McNeill könyvének e második tematikai egysége egy kubai költőtől, José Martítól vett idézettel kezdődik, mely alkalmasint a környezettörténeti kutatás egyik definíciója is lehetne: „Az egész történelem csupán az emberen kívüli természet és az emberi természet egymáshoz igazodásának és küzdelmeinek leírása”. (299.) Aztán egy kérdéssel folytatja: „Miért történt oly sok környezeti változás a 20. században? S előtte miért nem?” (299.) Erre pedig a szerző válasza így hangzik: „két tendencia – a fosszilis tüzelőanyagokon alapuló energiarendszerre való átállás, valamint a rendkívül gyors népesség-növekedés” okolható. (299–300.)

McNeill írásából egyértelmű, hogy rendkívül fontos szerepet tulajdonít a városi népesség felduzzadásának. Úgy vélem azonban, hogy az országhatárok bejelölése a globális urbanizáció menetét bemutató térképeken a téma szempontjából kevésbé releváns információ, hiszen a környezetszennyezés nem áll meg egy-egy állam határainál. (316–318.) Ugyanakkor érdekes a *Szellemi áramlatok és a politika* című fejezet, mely szerint a 20. században kivétel nélkül mindegyik politikai rendszer a gazdasági növekedés maximalizálására törekedett, s a természeti környezetet szabadon és következmények nélkül kizsákmányolható erőforrásnak ítélte meg. Ez a felfogás mindegyik környezeti katasztrófák sorához vezetett az Egyesült Államoktól kezdve egészen a Szovjetunióig. A modern kor embere töretlenül hitt abban, hogy az egyik legfőbb küldetése a természet hibáinak a kijavítása. Az elképesztő

következmények egyike, hogy Oroszországban a mai napig léteznek olyan, még a szovjet korszakban szennyezetté vált, zárt katonai övezetek, ahol egyetlen órányi séta alatt halálos sugárdózis érheti az embert. A hidegháború korában az államok polgárai és a politikusok egyaránt úgy vélték, hogy a politikai és katonai küzdelem fontosságához képest az erdőirtás vagy a klímaváltozás következményei elenyészőek, s azok is csak valamikor, a nem látható jövőben mutatkoznak majd meg.

A könyv epilógusában McNeill végül felteszi a meg nem kerülhető, súlyos kérdést: „Hogyan tovább?” (393–398.) Azt ugyan nem tudhatjuk biztosan, hogy az emberiség ökológiai válságot él-e át, de azt igen, hogy ökológiailag tarthatatlan módon élünk. Azt, hogy mi lesz a jövőben, nehéz megjósolni. Az azonban biztos, hogy a negatív változások a társadalmak legalsó rétegeit érintik a legérzékenyebben. A szerző az égető problémák közé elsősorban az ivóvízhiányt, a melegedő éghajlatot és a biológiai sokféleség csökkenését sorolja.

A magyar és az eredeti amerikai kiadás közötti legjelentősebb különbség az utószó, amit McNeill kifejezetten munkájának magyarországi megjelentetése alkalmából írt. Ebben áttekinti a 2000 óta történt legfontosabb fejleményeket. Megítélésem szerint ez a könyv legelszomorítóbb része. A szerző ugyanis összességében pesszimista nézeteit fogalmazza meg, és egyúttal a könyv címe is választ adva azt állítja, hogy a könyv megírása óta „[...] alig történt valami új a nap alatt”. (399.) McNeill megítélése szerint problémáink fő for-

rása, hogy egy 19. századi technológiai apparátust használunk, melyhez a 20. század csak az atomenergiát tudta hozzáadni, aminek használhatósága azonban a Csernobil-, illetve a Fukushima-sokk után széles körben vitatottá vált. Ráadásul az olyan gyorsan iparosodó országok, mint India és Kína felgyorsítva – néhány évtized alatt – járják be az európai industrializáció két évszázados történetét, ami

hallatlan környezeti megterheléssel jár mind lokális, mind globális szinten. Az utószót McNeill az ószövetségi prófétákra emlékeztető komor jövődöléssel zárja: „Átok-e ez, vagy sem, a jelen század környezettörténelmének legfontosabb döntéseit minden bizonnyal Pekingben fogják meghozni, sőt talán már meg is hozták.” (409.)

Kresák Eszter

Vadas András: Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban.

(ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola Tanulmányok – Konferenciák 5.)
ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2013. 128 oldal.

Miként jelenik meg a környezet és a helyi társadalom viszonya egy kora újkori magyar város vízimalmi és az ezeket érő árvizek forrásadottságainak tükrében? Ennek bemutatására tesz kísérletet Vadas András (a bevezetőt és a zárszót nem számítva) tizennégy fejezetből álló környezettörténeti kismonográfiájában. A téma és a módszer találkozási szerencsés: a malmok és az áradások kapcsolatának vizsgálata új adalékokkal szolgál az egyébként alaposan feltárt körmendi helytörténethez, a bőséges forrásfeldolgozás pedig mintája lehet más kora újkori természeti környezettel foglalkozó munkáknak.

Az 1526-os mohácsi vereséget követően a Magyar Királyság mezsgyéjéről a Habsburgok nemzetközi birodalmába átkerülő, helyzetében felértékelődő Körmend a Rába-híd és különböző, újabb kiváltságok hatására a 16. században már többségében kereskedők lakta mezővárosként, majd Kanizsa 1600-as eleste után a végvár-vonal részeként tűnik fel. A település 1604-ben a Batthyányakhoz került, ettől kezdve a városra vonatkozó írott források mennyisége megnőtt, ez indokolja a korszakválasztást.

A szerző az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktorandusza, korábban már foglalkozott a késő középkori Európa és Magyarország éghajlattörténetével,

legutóbb pedig a kora újkori Magyarország árvizekre vonatkozó forrásainak módszertani kérdéseivel.¹ Az utóbbihoz hasonlóan a *Körmend és a vizek* című munka is a *missiliseket* tekinti mérvadó forrásának: a Batthyány család körmendi levéltárának magánleveleit dolgozza fel a família birtokszerzésétől kezdve Batthyány I. Ádám 1659-ben bekövetkezett haláláig, kiegészítve néhány kiadott 16. századi *missilissel*. A leveleket főleg a körmendi tisztartók, kapitányok és vicekapitányok küldték uraiknak. Az említett földesúr elhunytával a források száma jelentősen csökkent, így a feldolgozás is itt fejeződik be.

Korábban már két szerző is foglalkozott a körmendi árvizekkel: egyikük a Batthyány-levéltár anyagának rendezője, Iványi Béla levéltáros, aki kontextusában hívta fel a figyelmet az árvizek jelentőségére,² míg Gellén Zsolt a Rábát mint határfolyót vizsgálta.³ A környezettörténet szempont-

¹ Vadas András 2011: *Árvizek a kora újkori Magyar Királyságban – források és lehetőségek*. In: Kádár Zsófia – Mikó Gábor – Péterfi Bence – Vadas András (szerk.): *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. (Tanulmányok, konferenciák 1.) Budapest, 167–193.

² Iványi Béla 1943: *Képek Körmend múltjából (Ex praeteritis oppidi Körmend)*. (Körmendi Füzetek 4.) Körmend.

³ Gellén Zsolt 2000: *A Rába védelmében*. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): *Táj és történelem*.

jából Vadas András munkája mind a feldolgozott források mennyiségében, mind pedig szemléletében újat hoz – ez utóbbi alapja a bőségesen felvonultatott nemzetközi szakirodalmi háttér.

A mű elején – a hazai gyakorlatban talán szokatlan módon – a tartalomjegyzéket az ábrák jegyzéke követi, majd előszó gyanánt a köszönetnyilvánítást és a tartalmi bevezetőt olvashatjuk. A címben és az alcímben jelzett témát ekkor szűkíti le a szerző: a vizek ezután a Rábát jelentik, a vizsgálat tárgyát pedig a vízzel szoros kapcsolatban lévő tárgyak (a malmok és malomgátak, a vár palánkja, valamint a Rába-híd) képezik. A munka kiindulópontjának meghatározása után a forrásokról és az eddig megjelent feldolgozásokról kapunk átfogó képet. A szerző a középkori előzmények mellett kiemeli a mintaszerű uradalmat fenntartó és a családi archívum gyarapításán fáradozó Batthyány I. Ádám, valamint a kései krónikás, Iványi Béla szerepét. Utóbbi munkája azért is fontos, mert az iratanyagot a II. világháború során jelentős károk érték, így néhány forrást csak Iványi műveinek apparátusából ismerünk. A Rába medre a középkorban és a kora újkorban meglehetősen bizonytalan volt a térségben: több mellékága természetes és mesterséges módon is vándorolt, utóbbira példaként a szerző Cziráki Miklós és családja 1402-es panaszát hozza, amelyet a vasvári káptalan foglalt írásba. Tegyük hozzá, a Felső-Rába nagyobb részén máig nem történ-

tek mesterséges átvágások, így a főág kanyargós futását a térképeken könnyen megfigyelhetjük, a medervándorlást pedig a folyó mentén elterülő hordalékkúpok jelzik.⁴

A város és a Rába viszonyát a szerző a vízhez legközelebb eső építmények, a vár palánkja és vizesárka, a folyón átívelő híd, valamint a malmok és gátjaik vizsgálatával elemzi. A híd esetében a római kori borostyánkő út rábai átkelője a kulcspont, mely romjainak ókori eredetét a szerző írott, térképi és tárgyi források alapján bizonyítja, és egyben a folyómederrel kapcsolatban is új információkkal szolgál. A kora újkori hídfelújításokhoz – a Rábára vonatkozó források hiányában – a felső-ausztriai Traun-folyó hídját hozza analógiának. A példa annyiban szerencsés, hogy a Rába vízjárása – a Dunához, valamint az Ausztriában eredő folyók java részéhez hasonlóan – jórészt „távvezérelt”: az Alpok csapadék- és éghajlati viszonyai az év során általában három árvízi periódust alakíthatnak ki, az olvadékvizeket szállító jegesárat, a júniusi csapadékmaximum okozta zöldárat és az enyhe mediterrán hatásra bekövetkező őszi árhullámot.⁵ Ezek közül a legnagyobb kárt a jegesár tudja okozni – gondoljunk az 1838-as pest-budai árvízre – a jég partromboló

⁴ Makádi Mariann 2010: Az Alpokalja. In: Karátson Dávid (főszerk.): *Pannon enciklopédia. Magyarország földje. Kitekintéssel a Kárpát-medence egészére.* (3. kiadás.) Budapest, 331–332.

⁵ Károlyi Zoltán 1973: Az egyes vízvidékek szabályozási munkáinak története: A Duna-völgy vizeinek szabályozása. In: Ihrig Dénes (szerk.): *A magyar vízszabályozás története.* Budapest. 151–271, itt 178–179.

és duzzasztó hatásával. Mivel a híd a közlekedés nélkülözhetetlen eleme, ezért felújítására – logikus módon – közvetlenül a veszély elmúltával kerül sor. Ezt mutatja a Vadas által hozott példa is. A malmok esetében már azonosításuk, számuk meghatározása is problematikus, nemkülönben őrlési kapacitásuk megállapítása. A kora újkori malomkerekek óránkénti teljesítményére vonatkozóan a szakirodalom közel egy nagyságrendnyi(!) szórást mutat: Perjés Géza és Ila Bálint nagyjából 80 kilogramm, Makkai László, Vajkai Zsófia és Kubinyi András pedig 15 kilogramm körüli értéket határoz meg. (38–39.) Ez a körmendi uradalomra vonatkozó becslésekkel kapcsolatban is óvatosságra int. Vadas becslétére legyen mondva, hogy részletesen ismerteti a különböző álláspontokat, és egyetérthetünk azon megállapításával, hogy a források alapján megismerhető őrlési mennyiség nem áll összhangban a Batthyányak körmendi uradalmában learatott gabona mennyiségével. A kérdést további korabeli malmok forrásfeltárásával, technikatörténeti vizsgálódással lehetne tisztázni.

A munka bő negyedét kitevő következő részben a szerző a Rába áradásait veszi sorra a feldolgozott *missilisek* alapján. A kialakult problémákat – az árvizeket és a malmok újjáépítését – a források kontextusában mutatja be, részben a közép-európai éghajlattörténetre való hivatkozással, részben pedig az okok feltárásával (például, hogy az újjáépítés anyagi gondok miatt csúszhatott). A körmendihez hasonlóan rövid történeti áttekintés után a (molna)szecsődi malomról is hasonló forrásfeldolgozást olvashatunk. (73–82.)

Az árvízi jelenségek összegzése gyanánt különböző gyakoriságot, erősséget és szezonalitást jelző grafikonokkal találkozhatunk: a szerző értelmezése szerint a 17. század közepére megemelkedő árvízgyakoriságban, majd annak erősségében egyaránt közrejátszhatnak éghajlati és mesterséges okok is. A szezonális évszakos ábrája (90.) azonban kevésbé értelmezhető, talán szerencsésebb lett volna – a forrásbázis fényében – havonként, nem pedig évszakonként csoportosítani az előntést okozó árhullámokat, ahogyan erre másutt találhatunk példát.⁶ Ennek alapján akár tipizálni is lehetne az árvizeket, és ez kiegészíthetné a mű árvizekre vonatkozó következtetéseit, valamint a modern korral való összehasonlíthatóságát.

Az igényes stílusban megírt munka térkép- és ábraanyaga is széleskörű gyűjtőmunkáról árulkodik. Szintén a mű értékes része az árvizekkel foglalkozó magánlevelek és íróik regeszta szerű adatbázisa. Sok fekete-fehér grafikonnal találkozhatunk, melyek jól összegzik a szerző kutatásait. Mindazonáltal a munka legfőbb erénye a kimerítő apparátus: a kurrens nemzetközi környezet-történeti szakirodalom használata és az igényes forrásfeldolgozás.

A *Körmend és a vizek* kitekin-téssel zárul, amelyben arról olvashatunk, hogy vajon a gyakori katasztrófák váratlanul jönnek-e, illetve hozzájuk lehet-e szokni. Ezt, a munka bevezetőjében is olvasható felvetést

⁶ Szilágyi Endre 1988: Árvízi hidrológiai vizsgálatok a Rába Sárvár feletti szakaszán. *Vízügyi Közlemények* (70.) 2. 277–293, itt 290 (IV. táblázat).

végül – véleményem szerint helyesen – a szerző nyitva hagyja. Elgondolkozató a bevezetőben irányt mutató kérdés, miszerint az árvizek szerves részét jelentették-e a körmeniek minden napjainak. Ez azonban – úgy tűnik –, inkább csak kedvcsinálója, mintsem vezérfonala a műnek: választ ugyanis nem kapunk. Sokkal inkább arról érte-

sülhetünk, hogyan és miért érvényesült a folyó vízszint-ingadozása a város vízparti építményeinél. Ez persze nem kisebbíti a munka érdemeit, s – reményeink szerint – még több környezet-történeti témájú elemzés születik majd Vadas András tollából.

Simonkay Márton

Regina Fritz: Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944.

Wallstein Verlag, Göttingen, 2012. 364 oldal.

A fiatal bécsi történész, Regina Fritz német nyelvű monográfiája az elmúlt közel hét évtized magyar történetpolitikájának eltérő fázisait dolgozza fel, különös tekintettel a holokauszt politikai értelmezéseire, értékeléseire és felhasználásaira. A *Nach Krieg und Judenmord* megjelentetésével a szerző gyakorlatilag az első olyan monográfiával jelentkezett, amelyik érdemben tárgyalja a holokauszt korai magyar tematizációit, annak a kommunista diktatúra kiépülésekor bekövetkező nagyfokú tabusítását, illetve a témát gyakorlatilag a Kádár-kor utolsó évtizede óta övező fokozott érdeklődést. Mindezt azonban némileg kiegyensúlyozatlanul teszi, mivel a kommunista diktatúra kiépülését megelőző néhány évet például több mint százötven oldalon keresztül vizsgálja. Eközben Fritz egyidejűleg szolgál a magyar történetpolitika elemzésével és normatív szempontú bírálatával. Pellengérré állítja a történetpolitikának a múltfeldolgozás kárára bekövetkező túltengését, akárcsak a magyar részfelelősséggel való szembenézés akadozó folyamatát.

A szerző a történetpolitika céljai közül a politikai legitimációt, a társadalmi integrációt és a nemzetközi elvárásoknak való megfelelés szándékát emeli ki. A transznacionális folyamatokra tett alkalmankénti utalásaival együtt is döntő szerepet juttat a nemzeti szintnek. Részletesen feltárja a magyar állam hivatalos képviselői

és a politikai élet számos további alakítója által játszott ambivalens szerepeket. Feltérképezi továbbá a magyar zsidó közösség reprezentánsainak és túlélő tagjainak a hivatalos állásfoglalásoktól gyakran eltérő nézeteit.

A bevezetőben a szerző tisztázza művének célkitűzéseit, és itt kerít sort a historiográfiai áttekintésre valamint a bevont források bemutatására. Ezt a részt a történeti háttérrel vázoló és a magyar intézmények holokausztért viselt felelősségének formáit és mértékét felmérni hivatott első fejezet követi, míg a második fejezet a világháború utáni politikai és társadalmi szituációt ismerteti. Fritz a túlélő magyar zsidóság kollektív jellemzőit, helyzetét és kezdeményezéseit tekinti át, legfőképpen a holokauszt tematizációjának – a háború végét közvetlenül követő – jelentős hullámára koncentrálva. Bár ezek a fejezetek nagyrészt megbízható adatokkal szolgálnak (igaz nem teljesen mentesek például a dzsentrizéstől), legfőbb céljuk alighanem a nemzetközi olvasóközönség tájékoztatása – így a hazai publikum itt még aligha számíthat annyi érdemi újdonságra, mint a későbbi fejezetek lapjain. Ugyanakkor ebben a részben Fritz talán határozottabban is felvethette volna, hogy a holokauszt korai dokumentációja és feldolgozása tekintetében Magyarország, Lengyelország és Franciaország mellett Európa élvonalához tartozott.

Ez elsősorban a magyar zsidó túlélők, többek között például a Deportáltak Gondozó Országos Bizottság tagjai szerteágazó tevékenységének (a bizottság tagjai egyebek mellett több ezer interjút készítettek a koncentrációs táborokból visszatérőkkel), illetve számos memoárirónak vagy éppen Lévai Jenő holokauszttal *avant la lettre* foglalkozó – ellentmondásos – műveinek volt köszönhető.

A könyv harmadik fejezete már politikatörténeti kérdéseket feszeget, fókuszában a II. világháborúval és a holokauszttal. A szerző felhívja a figyelmet a szimbolikus elismerési formák korai megjelenése és a jótételei eljárások elszabotálása közti szakadékra. (107.) Ezen kívül a németek és a nyilasok bűnösségére fókuszáló értelmezés elterjedésével is számot kíván vetni, amely igen kevésbé volt hajlamos firtatni az államhatalmat 1944 márciusáig, illetve sok esetben októberéig gyakorlók felelősségét, valamint a holokausztban való társadalmi részvétel mértékét. A magyar társadalom 1944 előtt és 1944-ben tanúsított viselkedésének háború utáni felmentése (Fritz *Entlastung der Bevölkerung*-ről ír, 113.) normatív szempontból valóban rendkívül problémás, ám reálpolitikai szempontból korántsem érthetetlen. A politikai önlegitimáció és társadalmi integráció céljait ugyanis épp a felelősség kérdésének szűkebb keretek közötti felvetése szolgálhatta.

Eközben számos európai országban a bemutatottakkal párhuzamos folyamatok zajlottak: a háború utáni évtizedeket az antifasiszta értelmezések és az ellenállás mitizált történetei dominálták. E heroizálások közepette

korántsem vált még egyértelművé a faji alapon üldözöttek rettenetes sorsának történetpolitikai hasznosíthatósága. A zsidóüldözés tudata bizonyos fokig adottnak volt tekinthető, de reprezentációs formái még nem szilárdultak meg. Különböző (például a felvilágosításra, a toleranciára vagy éppenséggel az emberi jogok tiszteletének fontosságára hivatkozó) felhasználási módjai is csak idővel kristályosodtak ki.

Bár Magyarország komparatív összefüggésbe helyezésére és a magyar sajátosságok elemzésére a szerző viszonylag kurtán kerít sort, számos konkrét ügy feltárásán keresztül (például a deportáltak hazahozatala, anyagi kárpótlásuk, speciális problémáik kezelése, stb.) meggyőzően bizonyítja, hogy a magyar hatóságok a zsidók kirablásának és üldöztetésének tényét gyakorlatilag nem voltak hajlandók elismerni. A holokauszt következményeinek enyhítése érdekében érdemben alig tettek valamit. Fritz kifejti, hogy a háború után a zsidókérdés létének tagadásával (nem kevés cinizmussal) a speciális igazságszolgáltatási eljárások szükségét is kétségbe lehetett vonni. Továbbá a szerző jól érzékelteti munkájában, hogy a zsidóüldözések kivételesen súlyos voltát gyakorlatilag tagadó hivatalos állásfoglalások következtében hamarosan igen feszültté vált a magyar államnak a helyi zsidó közösség képviselőihez fűződő viszonya.

A negyedik fejezetben Regina Fritz a békeszerződések előkészítése során kifejtett magyar erőfeszítésekről értekezik. Teszi ezt elsősorban a Külügyminisztérium releváns aktáinak feldolgozásával, ugyanakkor a magyar

pártok tevékenységét is összeveti egymással. Úgy látja, hogy a célt végül nem érő magyar külpolitikai ambícióknak komoly szerep jutott a felelőség áthárítására irányuló gyakorlatok kialakításában. A magyar állam képviselői ugyanis ekkoriban úgy kívánták hangsúlyozni azt, hogy az ország a háború után lényegi átalakuláson ment keresztül, hogy eközben háborús szerepe se tűnjön fel túl sötét színekben. A háborúért és a népirtásért viselt felelősséget emiatt egyre inkább a német megszállók, a helyi német kisebbség és a nyilasok nyakába varrták, míg a magyar társadalmat előszeretettel ábrázolták az áldozat szerepében – állítja Fritz. (154–155.) A területszerzési ambíciókat ezen túl a háborús és népellenes bűnök feltárásának bizonygatásával is megpróbálták alátámasztani. A Magyarország által folyósítandó jóvátételi fizetések kérdése viszont közvetlenül e bűnök adekvát elismerése ellen hatott. A szerző ezen ambivalenciák feltárásán túl a magyar állami politika kétszínűségét is ecseteli: példa erre, hogy az állam a zsidó tragédia sajátos voltát a külföldre került magyar zsidó vagyoni viszálygyújtásokkor már elismerte.

A könyv ötödik és hatodik fejezete a kommunista hatalom kiépülésének folyamatát és a közelmúlt politikai felhasználásának ehhez szorosan kapcsolódó alakulását kutatja. A diktatórikus történetpolitika 1948 után köztudomásúlag meghatározta a magyar történeti kultúrát. A szerző az 1948 és 1956 közötti évek kapcsán arról értekezik, hogy bár ekkoriban előszeretettel emlegették a megelőző kor háborús bűneit, a holokauszt emlékezetét szinte csak

a zsidó közösségeken belül lehetett ápolni. (236.) E meglátásról alighanem konszenzus uralkodott a kortárs Magyarországon, vitára inkább csak az adott okot, hogy a közelmúlttal való intenzív foglalkozás meddig vezetett érvényes ítéletek megalkotásához, és mikortól szolgált a diktatúra kiépítését. E vita fókuszával összhangban a mű ötödik fejezete elsőként a népbíróságok tevékenységét taglalja, és a negatív fordulat bekövetkeztét 1946 elejére datálja. (205.) A népbíróságok működését a szerző kifejezetten negatívan ítéli meg: tevékenységük következtében a háborús bűnösök és a sztálinizmus áldozatainak csoportjai összemosódtak – szögezi le. E fejezetek emellett hangsúlyosan tárgyalják a háború utáni antiszemitizmust is, többek között a hírhedt pogromokat és azok politikai instrumentalizációit.

A Kádár-korral foglalkozó hetedik fejezet az ideologikus-aktualizáló történetértelmezés korabeli dominanciáját emeli ki. Ez a rész különösen az Eichmann-perre és a hatvanas években lezajlott, háborús bűnökkel kapcsolatos magyarországi perekre adott reakciókból, valamint az auschwitzi magyar kiállítás megváltoztatásából von le következtetéseket. A „Horthy-fasizmus” elméletének kommunista korszakbeli szerepére is kitér ugyan, ám szerepét véleményem szerint nem tárgyalja súlyának megfelelően. Ebben a fejezetben a szerző egyik fő ambíciója annak elvitatása, hogy a Kádár-korban a holokauszt története és emlékezete végig erősen tabusítva volt. Külön felhívja a figyelmet arra, hogy még a politikai döntéshozók is visszatérően foglalkoztak a kérdéssel, bár a közelmúlt

e kataklizmájának felmerülése esetén bevallottan leginkább propagandalehetőségek után kutattak. Az 1980-as évekre a holokauszt történetével való társadalmi szembenézés is komolyabb méreteket öltött, és az áldozatok (korábban elhallgatott) zsidó voltára is egyre több explicit utalást tettek. (276.) E politikai és társadalmi változások eredményeként Magyarország már 1989 májusában, a rendszerváltás folyamatának kezdetekor parlamenti emlékülést tartott, majd 1992-re jóvátételi törvényt fogadott el. A folyamat az ország holokausztért viselt részfelelősségének elismerésében kulminált.

A könyv utolsó fejezete az 1989 után megváltozott politikai helyzetről fest meglehetősen ambivalens összképet. Fritz a holokauszt felerősödő és esetenként önkritikusabb emlékezetét éppúgy tárgyalja, mint ahogyan a történetpolitika nemzeti fordulatát és az áldozati státus követelésének elterjedését is. A pluralizmus elfogadása nélküli pluralitás korában ebből menthetetlenül emlékezetpolitikai polarizáció következett. Ennek eredményeként pedig nem a holokauszt került a nemzeti emlékezeti kánon centrumába, állítja Fritz. Szerinte a kanonizált történelmi tabló a magyar nép elnyomását és szenvedéseit domborítja ki. A közelmúlt borzalmi között úgy tesz egyenlőségjelet, hogy a magyar elkövetők szerepéről gyakran csak túlzott visszafogottsággal emlékezik meg.

A *Nach Krieg und Judenmord* nem csak történetpolitikai áttekintést nyújt, hanem meglehetősen heterogén témákban szolgál új adatokkal. A könyv egyik legfőbb érdeme a történeti felelősség kérdésének markáns felvetése, mely a könyv kritikai-normatív szemléletét is megalapozza. E szemlélet ugyanakkor a holokauszt történetpolitikai problémájának megfelelő historizálása ellen is hat: véleményem szerint Fritz helyenként a kortárs nyugati történetpolitikai elvárások időbeli visszavetítésével kritizálja a háború utáni Magyarországot. A holokauszttal kapcsolatos magyar vita a németek és a magyarok, valamint a Horthy-korszak elitje és a nyilasok részfelelősségének megítélése mellett arról is szól, hogy a magyar zsidók szenvedését a nemzeti szenvedésközösségbe kellene-e inkább integrálni vagy egyediségét hangsúlyozva, attól elkülönítve kezelni. Regina Fritz munkája a múltfeldolgozás szükségességének és a kritikai történeti tudat fontosságának felvetése mellett e három vitatott kérdés történetének kicsit több figyelmet is szentelhetett volna. Ezzel együtt a monográfia kifejezetten hiánypótló mű, mely a nemzetközi olvasóközönség informálásán túl a hazai történészi eszmecserét is elősegíti.

Laczó Ferenc

Jobst Ágnes: A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatóval.

Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához, 109. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 167 oldal.

„Magyarországon a *Szabad Nép* egyszerre volt az MDP vezetésének hivatalos szócsöve, irányt mutatni hivatott népnevelője, papír-agitátora; tananyag és tanítási vezérfonal; emellett – nem csupán a párt tagjai számára – a napi politikai tájékozódás elsődlegesnek szánt iránytűje, a rendszerbe szocializálás megkülönböztetett fontosságúnak tekintett eszköze; mindenhez értő szerepben tetszelgő termelési és termelészervezési útmutató; a rendszer hagiográfiai/démonológiai kalendárium, nyomtatékkal ünnepelve a saját-nak tekintett jeles napokat, szekularizált szentjeinek születési (és halál-ozási) évfordulóit, egyúttal visszatérően dehonesztáló összefüggésben tűnnek fel lapjain a status quo »antikrisztusai«.¹ Gyarmati György listája kiválóan példázza, milyen sokrétű és változatos módszereket megkövetelő analízisek forrásul kínálkozik az államszocializmus emblematikus napilapja. Míg az idézett felsorolás elsősorban a társadalomtudós és/vagy történész érdeklődésére számot tartó „fúráspon- tokat” számlálja elő, Jobst Ágnes alábbiakban tárgyalt kötete határozottan a nyelvészet (azon belül talán leginkább a történeti médiaelemzés) teoretikus kere-

teit érvényesíti a *Szabad Nép* bizonyos szövegeit vizsgálva.

Az elemzésgyűjtemény címe meglehetősen félrevezető, hiszen „a második világháború utáni média” aligha szűkíthető az említett lap összesen nyolc vezércikkére 1946-ból, 1950-ből és 1951-ből. Ami a konkrét cikkek kijelölésének szempontjait illeti, a szerző – azon túl, hogy indokolja a *Szabad Nép*-nek és a vezércikk műfajának korabeli fontosságát – voltaképpen a történészekhez irányítja az olvasót: „A kiválasztott vezércikkek olyan eseményekhez fűződnek, amelyek sikeres kommunikálása a hatalom szempontjából nagy jelentőséggel bírt.” (18.) Amennyiben a történész szempontjait érvényesítjük a forrásbázist illetően, talán csekélynek tűnik ez a szövegmenyiség, melynek alapján a szerző levonja a következtetéseit. (A források kellő mennyiségének kérdése már egy korábbi recenzi- s-ben² is felmerült, aki bővebben is vitatta a választott cikkekben feltűnő események ennyire kiemelt jelentőségét.) Az elemző ugyanakkor határozottan leszögezi és érvekkel támasztja alá a kvalitatív nézőpont választását

¹ Gyarmati György 2011: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* ÁBTL–Rubicon, Budapest. 468.

² Szajda Szilárd 2011: A nyelvtudomány, a médiatudomány és a történettudomány metszéspontjában. *Médiakutató* 2011. ősz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2011_03_ozs/08_nyelv_kisajatitasa (Utolsó letöltés: 2013. szeptember 23.)

a médiaelemzésekben egyébként nem szokatlan kvantitatív nézőponttal szemben. Ezzel együtt némely ponton ő maga is él a verbális kvantifikáció eszközével, amikor a levéltári adatbázisra támaszkodva meghatározott forráscsoportok tematikus arányait idézi. Hozzátehetjük, hogy a korabeli hatalmi kommunikáció sajátosságainak ismeretében nem lenne megalapozott azt feltételezni, hogy a nyelvész bővebb szövegmerítés esetén eltérő következtetésekre jutott volna. Kérdésfelvetései és vizsgálati eljárásai ehhez túlságosan átfogó érvényűek.

Ami a kérdésfelvetéseket és a következtetéseket illeti, a történész olvasót nemigen érik meglepetések. A kérdező ugyanis történészi megállapításokat vesz alapul, amikor – a nyelvészeti pragmatika feltételeihez igazodva elengedhetetlenül – kontextust választ/teremt elemzéseikhez. A „nyelvi fordulat szellemét” (11.) ihletadóként említő vizsgálati célkitűzés a hazai politikatörténészek korszakolásának rendeli alá forrásai kijelölését: egy vezércikkcsoportot a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) hatalomért folytatott küzdelmének időszakából, egy másikat pedig a már regnáló párt éveiből – már amennyiben nem dehonesztáló ez a megállapítás a monarchikus viszonyokat mélyen elítélő politikai képződményre.

A történettudomány által konstruált körülményekhez való ilyen idomulás nemcsak a jelen, de minden nyelvészeti érdekű, sőt nyelvi fordulatot csupán emlegető vizsgálat esetében felveti a kérdést: nem lenne-e hasznosabb egy fordított irányú kutakodás? Azaz: inkább és elsősorban a forrásszövegek irányából megközelíteni a történészek

által felvázolt képet? Nem adódna-e ily módon valamivel nagyobb esély az említett kép árnyalására, mi több, módosítására? No persze semmi esetre sem állítom, hogy előzetes történeti feltevések nélkül bármely múltbéli textus megközelíthető lenne; az idevágó ismeretek elsajátításáról minimum az oktatás gondoskodik. Ráadásul a történeti kontextusban szerzett jártasság megkönnyíti és indokolja is a források kijelölését, akárcsak a nekik szegezett kérdések kiválasztását. Mégis úgy sejttem, hogy a nyelvészetnek, a filozófiának vagy az irodalomtudománynak (és még sorolhatnám a szövegvizsgálattal – is – foglalatосkodó diszciplínákat) a történettudomány módszereire az utóbbi évtizedekben gyakorolt állítólagos hatása sokat veszít az erejéből, ha a historikusok megállapításait az elemzés mindenkor szilárd talajának tekintjük, és a vizsgálat során nemigen merül fel a kérdés, hogy ez a talaj talán éppen a mi munkálkodásunk eredményeként válhatna ingoványossá.

A Jobst Ágnes doktori disszertációjából kinövő könyvben körüljárt problémák közül a militáns retorika, a többes szám első személyt preferáló megnyilatkozások, a szélsőségesen manipulatív nyelvhasználat, a szókészletben többnyire szovjet mintára végbemenő változások a történészek korszakról alkotott alapvető ismeretei közé tartoznak, akárcsak a címben is kiemelt kisajátító attitűd. A kötet számos szempontrendszer és hiánytalan szakirodalmi jártasságot felmutató, kevésbé monografikusan építkező vizsgálataiban a szintén szövegekkel dolgozó történész olvasó számára az alkalmazott módszertan, sőt módszertanok

lehetnek a leginkább érdekesek, mint olyan eljárások, amelyek adott esetben más forrásbázison is termékenynek bizonyulhatnak.

Jobst Ágnes először is a retorika eszköztárával boncolja a *Szabad Nép* egyik 1946-os vezércikkét, különös tekintettel az abban szereplő érvrendszerre, és bizonyítja a rendszerint névtelenül megnyilatkozó, a „mi” névmásban rejlő kollektívum azonosulásra készítő hatását kiaknázó szerző(k) rendkívül tudatos szövegépítését. A következőkben a metaforahasználatot tárgyalja, középpontban a „harc” alakzatából szétburjánzó figuratív hálózattal. Jobst metaforavizsgálata több vonatkozó elméletet is mozgósít (hogyan magam is példát adjak a militáns szóhasználatra), és felhívja a figyelmet az ellenségkép-formálás metaforikus működésmódjára.

A könyv talán legtanulságosabb fejezete az, amelyekben a szerző aprólékosan szemügyre veszi a Magyar Kommunista Párt (MKP), majd az MDP totális *Einstandra* törő kommunikációs műveleteit, a hangsúlyt a többes szám első személy széles körű, manipulatív alkalmazásának vizsgálatára helyezve. Nehéz erről az aprólékoságról a nyelvészeti pragmatika szaktudományos fogalmai nélkül beszámolni – és ezzel egyben rá is mutattam a felsorakoztatott módszerek történeti importját megnehezítő körülményre –, mindenesetre annak felismerése az eredmények közé sorolható, hogy a hatalom megragadására készülő és a már hatalomra került párt más-más számú entitást foglalt ebbe a zászlóként lobogtatott „mi”-be. Azaz a *Szabad Nép* vezércikkeiben nyelvi-

leg is megtapasztalhatóvá vált a társadalom, de különösen a politikai élet – a beszélő szempontjából óhajtott – egyneművé válása.

A fenti, önmegjelenítési stratégiákat tárgyaló tanulmányhoz hasonlóan külön fejezetet olvashatunk az ellenségkép megteremtésének nyelvi módozatairól is. Az aszimmetrikus értékszerkezet (azaz a fekete és fehér deklaratív elkülönítése) és a kriminalizálás közismert eljárásain túl Jobst itt olyan, kevésbé maguktól értetődő műveleteket is bemutat, mint a harmadik személykenti megnevezés eltávolító hatása, a temporális reláció (vagyis a konzekvens múlthoz-mulandóhoz-elavulthoz sorolás), a biológiai eredetű ellenérvek és a kontextus által vezérelt értékmegvonás. A hatalomra kerülés előtti és utáni, bináris korszakolás ez esetben nem jár különösebb eredménnyel, hiszen az ellenségalkotásban a legmarkánsabb különbséget az ellenségkép – a politikátörténetileg teremtett kontextusból is megismerhető – referenciális tartalmának változása jelenti. Egyszóval: változtak a célpontok.

Bár a választott időszak – az 1946 és 1951 közti évek – a nyelvtörténet madártávlatából szinte láthatatlan, a változásokra legfogékonyabb nyelvi dimenzióban, a szókészletben azonban határozottan kitapinthatók a módozások. Jobst három fejezetet is szentel az e téren bekövetkezett eseményeknek. Konkrétan a szókészletben, a jelentésekben, valamint a társadalmi és épített környezetre vonatkozó lexikális állományban (köszönőformulák, intézményi névadás) történetekről számol be. Ezek a fejezetek kevésbé anali-

tikus, mint inkább konstatív jellegűek, ezért módszertanilag kevésbé tanulságosak a történész számára.

A *Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* című sorozat 109. darabjaként közreadott, nem kimonodottan vaskos kötet csaknem egynegyedét egy nagy gonddal összeállított kisszótár teszi ki. (A kötetzáró mellékletben a vizsgált vezércikkek mellett egyébiránt található egy, az elemzésekhez szinte szervesen kapcsolódó, gyakorlatilag szó nélkül hagyott kép- gyűjtemény is.) A szótárban „a köznyelv politikai töltésű szavai és kifejezései” (107.) sorakoznak, a mellettük álló definíció pedig az egykorú nyelvészeti szakirodalomból származik, tanúsítva, hogy a nyelvi reflexióra profeszszionálisan is kötelezett szakemberek a gyakran a nyelvhasználók számára sem világos neologizmusok jelentéseit folyamatosan igyekeztek nemcsak észlelni, hanem fixálni is. Felvethető a kérdés, mi alapján minősülnek egyes szavak politikai töltésűnek (és mit is jelent ezúttal a politikai töltet), ám a válaszáért a szerző egy szakirodalmi tételhez irányítja olvasóját. Mindemellett a történészi érdeklődés – különösen a társadalomtörténészé – a hiva-

tásos jelentés-meghatározók definícióinál talán inkább a hétköznapi nyelvhasználók interpretációi felé irányulna. Mondhatni, a szövegbefogadó aspektusát hasonló eszközökkel vizsgáló tanulmány szükséges, ám egyelőre fájlóan hiányzó párdarabja a jelenleg tárgyalt kötetnek. Egy fogalomtörténeti vizsgálathoz ugyanakkor rendkívül hasznos adalékot nyújt a szótár-melléklet, különösen a korszak azon kutatóinak, akikben semmiféle privát emléket nem idéznek fel az olyan szavak, mint a „meleg csákányváltás”, a „polit-büro” vagy a „visszidál”.

Összességében kijelenthető, hogy Jobst Ágnesnek a politikai nyelvhasználatra irányuló szakavatott elemzései – kiváltképpen módszertani okulásul – hasznos olvasmánynak bizonyulhatnak bármely, a korszakkal foglalkozó történész számára. Konkrét következtetésein túl ugyanis újfent rávilágított arra a tényre, hogy a történész forrásai sohasem „ártatlan” szövegek, hanem olyan felszínek, amelyek alatt nyelvileg összetett, megannyi rétegű kommunikációs érdekvizonyok jéghegyei rejtőznek.

Baráth Katalin

SZERZŐINK

Baráth Katalin (1978) történész

drug@freemail.hu

Bódy Zsombor (1970) történész

(PPKE BTK, Elméleti és Történeti Szociológia Tanszék)

body.zsombor@btk.ppke.hu

Haraszti Szabó Péter (1988) történész, PhD-hallgató

(ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola)

szabo.szpeter@hotmail.com

Kiss Andrea (1971) történész, földrajztudós

(Bécs, TU Wien, Institut für Wasserbau und Ingenieurhydrologie)

kiss@hydro.tuwien.ac.at

Kresák Eszter (1983) PhD-hallgató

(SZTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola)

kresal3@gmail.com

Laczó Ferenc (1982) történész

(Jena, Friedrich Schiller Universität, Imre Kertész Kolleg–Europas Osten
im 20. Jahrhundert)

laczofl@yahoo.com

Laszlovszky József (1958) történész, régész

(Közép-Európai Egyetem, Középkortudományi Tanszék)

laszlovj@ceu.hu

Magyar Erzsébet (1971) történész

(Közép-Európai Egyetem, Idegennyelvi Lektorátus)

magyar@ceu.hu

Rác Lajos (1963) történész

(Szeged, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Történettudományi Tanszék)

raczl@jgypk.u-szeged.hu

Simonkay Márton (1992) MA-hallgató

(ELTE BTK, történelem–földrajz)

simarci@gmail.com

-
- Sonnlechner, Christoph (1972) történész
(Bécs, Wiener Stadt- und Landesarchiv)
christoph.sonnlechner@wien.gv.at
- Szilágyi Márton (1965) irodalomtörténész
(ELTE BTK, XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalom Tanszék)
birohetven@gmail.com
- Szijártó M. István (1965) történész
(ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
szijarto@btk.elte.hu
- Ungváry Krisztián (1969) történész
(Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet
és Oral History Archívum)
kungvary@gmail.com
- Vadas András (1986) történész, PhD-hallgató
(ELTE BTK, Történettudományi Doktori Iskola)
vadinka86@gmail.com

CONTENTS

Lajos Rác	„I try to avoid the usage of academic language.” An Interview with John Robert McNeill Environmental Historian	5
-----------	--	---

NATURAL CHALLENGES – SOCIAL ANSWERS

Christoph Sonnlechner	Ecological Footprints in Late Medieval Vienna	19
Andrea Kiss – József Laszlovszky	Successive Floods on the Danube? Late Medieval and Early Modern Danubian Floods and the Franciscan Monastery in Visegrád	36
András Vadas	Disaster (history)? The 1880 Earthquake in Zagreb	66
Erzsébet Magyar	Budapest Parks, 1870–1918. The Emergence of a Consistent Urban Green Area Policy	89
Lajos Rác	Does Modern Global Warming Exist? Late Reflections to a Scientific Polemic	118
Péter Haraszi Szabó	The Trade Controlling Roles of Counties and the <i>Honor</i> System in Early Fourteenth-Century Hungary	133

FORUM

Zsombor Bódy	Social Historical Remarks on Krisztián Ungváry’s Book Entitled „A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon [The Balance of the Horthy Regime. Discrimination, Social Policy, and Antisemitism in Hungary] 1919–1944”	160
Krisztián Ungváry	Answer to Zsombor Bódy	172

 PANORAMA

- Márton Szilágyi *Ligatura: Intentions and Results. On a Literary Book Series Through the Eyes of the Editor* 179

 BOOKS

- Methods and Results in Hungarian Environmental History
Kázmér Miklós (szerk.): Környezettörténet. Az utóbbi 500 év környezeti eseményei történeti és természettudományi források tükrében. / Környezettörténeti események a honfoglalástól napjainkig történeti és természettudományos források tükrében. – András Vadas 186
- Renaissance Women, Priests, Peasants and Microhistory as Subcontractor
Erdélyi Gabriella: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. – István Szijártó M. 194
- John Robert McNeill: Something New Under the Sun. An Environmental History of the Twentieth-Century World (Hungarian edition). – Eszter Kresák 203
- Vadas András: Körmend és a vizek. Egy település és környezete a kora újkorban. – Márton Simonkay 208
- Regina Fritz: Nach Krieg und Judenmord. Ungarns Geschichtspolitik seit 1944. – Ferenc Laczó 212
- Jobst Ágnes: A nyelv kisajátítása. A második világháború utáni média elemzése szótárral és szövegmutatványokkal. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. – Katalin Baráth 216
- Authors 220
Contents 222
Abstracts 224

ABSTRACTS

Andrea Kiss – József Laszlovszky: Successive Floods on the Danube? Late Medieval and Early Modern Danubian Floods and the Franciscan Monastery in Visegrád

One of the major late medieval peaks of flooding occurred at the end of the fifteenth and beginning of the sixteenth century, repeatedly causing severe flooding in the Carpathian Basin, especially on the Danube. Throughout several decades, even centuries, the changes of the riverbank and water levels of the most important waterway of Hungary had a profound influence on the construction of riverside settlements and the location of settlements and buildings themselves. Modern archaeological excavations have revealed and traced alterations that became necessary due to flood damage in this region.

Visegrád was one of the major cities of the kingdom from as early as the Árpáadian dynasty, and gained further importance during the Angevins in the fourteenth century, when it became the main royal residence. Although during the time of Emperor Sigismund Buda's importance surpassed Visegrád's, the city and its surroundings still remained significant throughout the Jagiellonian era. This is attested to by the extensive construction works that began under King Matthias and continued well into the early Jagiellonian period. In the Middle Ages, the royal palace and surrounding buildings, as well as parts of Visegrád itself, were located on a flood-prone narrow plain bordered by the Danube and the Visegrád hill. Due to this location, Danubian floods had a great impact on the town, the royal palace and the Franciscan monastery, which is the main focus of this study.

Although surviving late medieval sources do not directly mention flooding in Visegrád, archaeological excavations of fifteenth- and sixteenth-century layers suggest that the periodically high levels of the Danube had an effect on reconstruction works and probably caused discernible damages to the buildings. Based on this observation, the study examines the subject at the crossroads of social history, environmental history, historical architecture and archaeology. The short and long-term impact of flooding on the Franciscan monastery complex of Visegrád are examined through the analysis Danubian floods and the peak of flooding occurring between the late fifteenth and early sixteenth century.

Erzsébet Magyar: Budapest Parks, 1870–1918. The Emergence of a Consistent Urban Green Area Policy

The first major Budapest park development projects (*Városliget*, *Margitsziget*) commenced in the 1860s and 1870s. These coincided with the second wave of urban development in the history of Pest-Buda, which took place between the Compromise of 1867 and the First World War, an age of belated but speedy industrialisation, urban expansion and catching up with the West.

Although following the unification of Pest and Buda in 1873, the Municipal Council of Public Works and the city itself took the lead to develop the city in an institutionalised form, the efficiency of the works was questionable. In general, maintaining green areas in Budapest was a source of constant problems.

The study details the condition of green areas in this period and examines the plans and actions taken to expand and develop them from 1870 to the end of the First World War. It also offers a brief summary of the previous history of the subject, as well as examples from the rest of Europe and other cities in the Monarchy, such as Vienna, Prague, and Zagreb. The study then goes on to explore Budapest projects, including the grounds of the Ludovika Military Academy (formerly Orczy Gardens), *Margitsziget* (Margaret Island), *Városliget* (City Park) in Pest, the Danube bank, the *Gellérthegy* and *Várkert* areas of Buda, as well as downtown walkways and parks, such as *Erzsébet tér* (Elisabeth Square), *József tér* (later *József nádor tér*, Palatine Joseph Square), *Ferenc József tér* (Franz Joseph Square), the Danube Promenade, *Széchenyi sétatér* (later *Szabadság tér*, Liberty Square), the Museum Gardens and *Népliget* (People's Park).

Lajos Rácz: Does Modern Global Warming Exist? Late Reflections to a Scientific Polemic

The reality of modern global warming was an open question for scientists around the last millennium. Hungarian meteorologists were engaged in a scholarly debate about climate change, which was not possible to conclude with the research tools available at the time. The problem was further complicated by the fact that the climate of the Danubian Basin is in many respects different than either the global or continental European climate. The exact time or duration of the transition between the mini Ice Age (14th to 19th century) and recent global warming is difficult to determine in this particular region. On one hand, with regard to the beginning of global warming, using temperature increase statistics as the sole indicator would suggest that it had started as early as the the last decades of the nineteenth century. At the same time, using the decreasing volume of precipitation as indicator, global warming will be seen to have started in the

1940s, even if a marked drought tendency was not perceptible until the 1970s. On the other hand, with regard to the end of the mini Ice Age, considering a predominantly cool and wet climate as the main characteristic, its purest form dominated the climate in the Danubian Basin until the 1910s and in a looser interpretation it lasted down to the 1940s.

Péter Haraszti Szabó: The Trade Controlling Roles of Counties and the *Honor* System in Early Fourteenth-Century Hungary

Out of all the medieval kings of Hungary, Charles I of Anjou was the most committed to developing the economy. As the present study suggests, the system of awarding *honors* was directly linked to his economic policy and *honors* were not bestowed upon people on an *ad hoc* basis, merely in order to generate revenues.

While the author does not question the importance of the *honor* system as far as power is concerned, the study refines our understanding of it. It suggests that the recipients of county seats or castle positions were people who had retrieved those from oligarchs for the crown. Pál Engel's archontology points out that a limited group of counties came to be held by magnates, and that there was only a partial link between the *honor* system and the king's international and military conflicts or lands formerly held by magnates. However, further research reveals that over half of all royal castles were located in such lands, and nearly 77% of city charters and 90% of all charters granting special protection in this period originated there as well.

Collecting royal customs was the privilege of the *honor* holders, but this also carried the added responsibility of maintaining roads, bridges and river crossings and protecting itinerant merchants and travellers. This fact was recorded in the Hungarian-Bohemian trade pact, as well as several surviving letters of safe conduct. Counties had the legal capacity to perform these duties, which is attested to by a 1338 charter by the *comes* of Hont as well as some Árpáadian laws. We have surviving sources about the practical implementation of the duty of protection for nearly all the main roads of the country. These sources illustrate the king's personal endeavours to improve the situation of his long-suffering royal coffers. Internal customs that were still extant at this time, and especially the foreign trade custom called *tricesima*, were also both linked to the *honor* system and generated significant revenues for the crown. However, the system also helped to recover the royal *fiscus* indirectly by the growth of cities and their increasing tax payments to the king. The question remains, however, whether this economic volume was Charles I's own initiative or a pattern across the entirety of the system. To answer this, further research into the origins of the *honor* system and its history after the reign of Charles I would be necessary.

András Vadas: Disaster (history)? The 1880 Earthquake in Zagreb

The study comprise two main parts, the first being the summary of the most important recent developments in Disaster Studies, an academic field, which has attracted little or no attention in Hungarian historical research. In the past few years, historiographers have pointed out that the perception of natural events as disasters is a human construct shaped by cultural reflexes, such as religion, media and so on. The study then goes on to discuss the political, media and scientific reception of the 1880 Zagreb earthquake, an event that has not received much scholarly attention so far.

Even though this particular earthquake brought on significant material damage and claimed human lives, it was not altogether exceptional in the life of the city. Contemporaries recorded several other instances of smaller-scale seismic activity causing minor damages in the decades preceding 1880. Nevertheless, the 1880 earthquake became the focus of increased attention partly due to political reasons. While emphasising a close Hungarian-Croatian relation was important for certain political figures at the time, some used the event to stress Croatian autonomy. In addition, even though the earthquake was not exceptional in the scientific sense, it had a great impact on sciences in general, as it was the direct reason behind setting up the first regular earthquake monitoring in Hungary. The system was launched on the first anniversary of the earthquake in 1881, which is very early even by international standards.

A KORALL szerzőinek!

A Korall folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat, forrásközléseket, konferencia- és egyéb beszámolókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a megjelenést követő második évben pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt kérjük, hogy írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen három, recenzió esetén kettő, könyvismertetésnél pedig egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét CD-n vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább), lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, amely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el a szerkesztőség. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

A kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (80 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra. A szerkesztőség fenntartja a jogot, hogy anonim külső szakértő véleményét is kikérje a leadott tanulmányról.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, melléklek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni a hivatkozott irodalomlista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, 1-2 oldalas tartalmi bemutatásra szorítóköző könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetések két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését egyáltalán nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző – Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger – Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságok, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző (pl. VML IV.401.b. 13789/1935.), s a rövidítést hátul a forrás listájában oldja fel.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Kriegsarchiv, Wien (KA)

Alte Feldakten (AFA)

Vas Megyei Levéltár (VML)

IV.401.b Vas Vármegye Főispánjának iratai, általános iratok, 1871–1950.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézírtattár 551. sz.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek feltüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése esetén kérjük, hogy a cikk összes hivatkozásában szerepeljen kiadó:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Eckart, V. (Hrsg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció/szakdolgozat) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratossá publikáció:]

Kiss Ágnes 2011: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall*. (Közlésre elfogadva, megjelenés előtt.)

[Internetes hivatkozás:]

Bácskai Vera: A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed*.
<http://epa.oszk.hu/00000/00003/00038/bacsikai.html> (Utolsó letöltés: 2009. március 9.)

EGYÉB

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i.m., ld., uo. rövidítések!
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valameddig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötjelet rakjunk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Az idézeteket csak e jelek közé: „ ” írjuk! Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön!
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Példa: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége

1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés: terjesztes@korall.org

Honlap: www.korall.org

Czoch Gábor, gczoch@gmail.com, főszerkesztő

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorosy Judit, judit.majorosy@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor utca 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

ELTE TáTK Hallgatói Bolt
1117 Pázmány Péter sétány 1/a

Gondolat Könyvesház
1053 Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyvárúház
1054 Honvéd utca 5.

Múzeumi Bolt – Néprajzi Múzeum
1055 Kossuth tér 12.

Párbeszéd Könyvesbolt
1085 Horánszky utca 20.

Verano Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

PÉCS

PTE Student Service
Iskolaszövetkezet Könyvesbolt
7624 Ifjúság utca 6.

Megjelent az
AETAS történettudományi folyóirat
2013. évi 2. száma

Kedves Gyula: Török Ignác és a honvéd mérnökkar szervezése
Hajagos József: Török Ignác tevékenysége Komárom védelmének megszervezésében

Hermann Róbert: Heinrich Hentzi, a budavári Leonidasz

Bajzik László: Adalékok gyulai Gaál Miklós 1848–1849-es honvédtábornok mérnöki tudásáról és műveltségéről

Zakar Péter: Széchenyi István gróf és Lonovics József barátsága

Pelyach István: Egy legenda nyomában. Vécsey Károly gróf kézcsókja az akasztófa árnyékában

Válogatás Gyulai Gaál Miklós hadtudományi írásából

Beszélgetés Michael Brennerrel

Michael Brenner: A német Wissenschafttól a globális tudományig: zsidó historiográfia a két világháború között

Éves előfizetői ár: 4000 Ft (tartalmazza a postaköltséget).

Egy szám megrendelőknél: 1000 Ft + postaköltség.

Egy szám könyvesbolti ára: 1100 Ft.

A folyóirat megrendelhető a kiadó e-mail és postai címén.

Korábbi számainkat (postaköltség felszámolásával) a szerkesztőség címén szintén meg lehet rendelni.

Aetas Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179

<http://www.aetas.hu>

aetas@mail.u-szeged.hu

B U D A P E S T I K Ö N Y V S Z E M L E

BUDAIKISZA

KRITIKAI ÍRÁSOK

A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

KÖRÉBŐL

LEVELEZÉS

MI A CIGÁNY, MI A MAGYAR, ÉS VAN-E TÖRTÉNELMŰ(N)K?

BÍRÁLAT

SOSEMLESZ CIGÁNYORSZÁG – ZÁDORI ZSOLT SZUHAY PÉTER MUNKÁIRÓL
 PERIFERIÁLIS KAPITALIZMUS – MIZSEI KÁLMÁN DOROTHEE BOHLE ÉS GRESKOVITS BÉLA KÖNYVÉRŐL
 ÚTON A GLOBÁLIS ALKOTMÁNYOSSÁG FELÉ? – CHRONOWSKI NÓRA ÍRÁSA
 KASSA FOLYÓJA – SZENDE KATALIN GRANASZTÓI GYÖRGYRŐL

PROBLÉMA

MAROSI ERNŐ – A MŰVÉSZETTÖRTÉNET-TUDOMÁNY HELYZETE 1996–2011
 ZOMBORY MÁTÉ – LÉNÁRT ANDRÁS – SZÁSZ ANNA LUJZA – HOLOKAUSZT, EMLÉKEZÉS, FILM

SZEMLE

NAGY DÁNIEL GERGELY, GREGOR ANIKÓ, BECSKEREKI IDA,
 SOMLYÓ BÁLINT, CZIFRA MARIANN, ZIPERNOVSZKY KORNÉL ÍRÁSA

MI A PÁLYA?

PÁL ESZTER – MI A BAJ A SZOCIOLÓGIÁVAL?
 NAGY DÁNIEL GERGELY – A FAKULTÁSOK VISZÁLYA ÚJRATÖLTVE

M E G J E L E N I K

2013. NYÁR

N E G Y E D É V E N T E

Megjelent a Múltunk 2013/2. száma

Tartalomjegyzék

A baloldaliság jelentései a két világháború között

Balázs Eszter–Konok Péter: A baloldaliság jelentései: mentalitás, kultúra, politika.

Módszertani és historiográfiai vázlat

Balázs Eszter: Baloldaliság és munkásszubbkultúra Kassák *Egy ember élete* c. önéletírásában az első világháborúig (a „Gyermekkortól” a „Kifejlődésig”)

Cora Zoltán: A Beveridge-terv recepciója a magyarországi szociálpolitikában a második világháború idején

K. Horváth Zsolt: Természetközelség és közösség a munkáskultúrában. Művelődés, testkultúra és politikum a horányi Telepen a két háború között

Balogh Magdolna: Sinkó Ervin kommunistasága: messianizmustól a titóizmusig

Szabó Zoltán

András Sándor: Szabó Zoltán nemzetről és hazáról

Noszkai Gábor: Szabó Zoltán politikai arcéle, részvétele az antifasiszta mozgalomban

Kende Péter: Milyen ember volt Szabó Zoltán

Közlemények

Csapody Miklós–Szabó Róbert: Két levél Mindszenty Józsefhez

Szemle

A lengyel keleti politika folytonossága (*Győrfi Lajos*)

Łudovít Štúr újjászületése – a 21. századi Magyarországon (*Bózsó Péter*)

Egy „demokratikus szocialista” az Imrédy-pártból. (*Domány András*)

A lap beszerezhető a honlapunkon (www.multunk.hu) feltüntetett üzletekben és a Napvilág

Kiadónál

Budapest, V. kerület, Alkotmány u. 2.

Jó olvasást!

SIC ITUR AD ASTRA 63. (2013)

CSAK JÁTÉK?

INTERJÚ

„A játék úgy szocializál, hogy nem szenvedünk közben”

Interjú Györgyi Erzsébet néprajzkutatóval,
a Kiss Áron Magyar Játék Társaság elnökével

TANULMÁNYOK

Moskovszky Éva: A kocka és a játéktábla

Haider Edit: A libajátéktól a Monopolyig.

A lépegető társasjátékok történetéről

Tóth I. János: Játékelmélet és történelem

Németh György: Ludi Caesarum – Caesarok játéka

G. Etényi Nóra: A kártyajáték mint politikai szimbólum a kora újkorban

Thierry Depaulis: A rulett eredete

Kovács Ilona: A szerencsejátékos Casanova

Kulcsár Krisztina: „...azt gondoltam, hogy ez nem Hazard Spiel”.

Tiltott és engedélyezett szerencsejátékok a 18. században

Térszabó Júlia: A játék szerepe a gyerekek fogyasztóvá válásában

Kerekes Amália – Teller Katalin: Aki másnak vermet ás...

A bécsi és budapesti lapok rejtvényrovatai 1916-ban

Molnár Dániel: Szocialista bohóckáderek. Kísérlet a bohóctréfák sematizálására

Kisantal Tamás: Játsszunk történelmet! A számítógépes játékok történelemkonceptiói

Bezsenyi Tamás: Virtuális igazságot Magyarországnak! A számítógépes játékokban megjelenő magyar szerepek

SZEMLE

Heltai Gyöngyi: „A báb nem kér enni”. (Balogh Géza: A bábjáték Magyarországon.

A Mesebarlangtól a Budapest Bábszínházig)

Arató Anna: Játék és művészet az ókortól a középkorig.

(Isabelle Bardies-Fronty et al. (dir.): Art du jeu, jeu dans l’art. De Babylone à l’Occident médiéval. (Kiállítási katalógus: Párizs: Musée de Cluny)

Tarafás Imre: Gondoljuk újra a huszadik századot!

(Pierre Status – Christophe Maillard (dir.): François Furet. Révolution française, Grande Guerre, communisme)

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
 - 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
 - 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
 - 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
 - 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
 - 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
 - 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
 - 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
 - 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
 - 31: *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
 - 32: *Távolság – közelség* (1000 Ft)
 - 33: *A háború állapota* (1000 Ft)
 - 35: *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
 - 36: *Kollektívizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
 - 37: *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
 - 38: *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
 - 39: *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
- 43: *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
- 44: *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
- 45: *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
- 46: *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
- 47: *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
- 48: *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
- 50: *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
- 51: *Zene – zene – zene* (1250 Ft)
- 52: *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)

Ára 1250 Ft

